

ULUDAĞ İKTİSAT ve İDARİ BİLİMLER DERGİSİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADI VE
İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

KASIM : 1985
CİLT : VI SAYI : 2

ULUDAĞ İKTİSAT ve İDARİ BİLİMLER DERGİSİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE
İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yayın Kurulu Başkanı: Prof. Dr. İsmail ALTUĞ
Yayın Kurulu Üyeleri: Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN

İŞLETME

Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN

KASIM : 1985
CİLT : VI SAYI : 2

ULUDAĞ
İKTİSAT ve
İDARİ BİLİMLER
DERGİSİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YAYIN NO.:1 - 051 - 0159

KASIM : 1985

CLT : VI SAYI : 2

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT ve İDARİ BİLİMLER
DERGİSİ

CİLT: VI

KASIM 1985

SAYI: 2

İÇİNDEKİLER

<u>İKTİSAT</u>	<u>Sayfa</u>
Göçün Ekonomik Analizi Emin ERTÜRK	1
İktisatta Yöntem Üzerine Seçilmiş Kaynakça (I) Ercan EREN	11
Çevre Kirlenmesinin Ekonomik Anlamı Hasan ERTÜRK	19
Tarım Kesiminde Küçük İşletmeler ve Ekonomik Etkinlik Nalan ÖLMEZOĞULLARI	27
Anadolu ve Bağdat Demiryollarını Kolonizasyon Aracı Olarak Kullanma Çabaları Murat ÖZYÜKSEL	33
İktisadi Analizde Beşeri Sermaye Kavramı Demet YÜCE	39
<u>MALİYE</u>	
Türkiye'de Belediye Gelirlerinin Yapısı Figen ALTUĞ	45
Yeniden Değerlemenin Teorik Esasları Metin ERDEM	55
<u>İŞLETME</u>	
Proje Yönetiminde Etkinlik ve Verimlilik İsmet Sabit BARUTÇUGİL	63

İşletmelerde Amaç İlişkileri Zekai YILMAZ	71
Bir Yönetim Tekniği Olarak Kalite Kontrol Çemberleri İsmail EFİL	81
Merkezcil Olmayan İşletmelerde Transfer Fiyatlama Sorunu İbrahim LAZOL	89
Peter F. Drucker ve Amaçlara Göre Yönetim Gamze AKKUZU	99

ÇALIŞMA EKONOMİSİ

Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Yapının İstihdam Açısından Yeni Görünümleri: Düalist Yapı Tahir BAŞTAYMAZ	107
Sosyal Güvenliğin Tasarruf Eğilimine Tesirleri: Teorik Görüşler Yusuf ALPER	113
Sendika Faaliyetlerinde Gelişmeler – Geleneksel Sendikalardan Modern Sendikalara – Ayşen TOKOL	121
Mondragon Kooperatifleri ve Özyönetim Ayşe ÜNAL	129

EKONOMETRİ – İSTATİSTİK

Tüketim Fonksiyonu, Ekonometrik Yaklaşım Ebru ERTAŞ	137
Bursa'da Yakıt Bazında Enerji Tüketimi ve Doğal Gaz Talep Tahminleri Sacit ERTAŞ / Ebru ERTAŞ	151
Amerika ve Türkiye Örnekleriyle İstatistik ve Kamuoyu Necmi GÜRSAKAL	161

KAMU YÖNETİMİ – ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Seçim Sistemleri ve Parti Sistemleri Ali Yağar SARIBAY	169
Uluslararası İlişkilerde Tarafsızlık Mehmet GENÇ	175
Osmanlı Toplumunun Yapısal Değişme Sürecinde Sivil Bürokrasi Veysel BOZKURT	183
Filistin Sorunu'nun Ortaya Çıkışı Davut DURSUN	193

EĞİTİM

Orta Öğretim Gençliğinin Yükseköğretime Geçişte Karşılaştığı Sorunlar* İsmet Sabit BARUTÇUGİL	201
Mesleki Eğitim Çev. İsmail EFİL	209

GÖÇÜN EKONOMİK ANALİZİ

Emin ERTÜRK*

ÖZET

Üretim faktörleri, ekonomik motiflerle hem ülke içinde hem de şartlar oluştuğunda ülkeler arasında hareket halindedir. Bu hareketle ilgili analizlerde klasik ve Keynezyen aletler önemli farklılık arzeder. Farklılıkların kaynağı kabul edilen varyasyonlardır. Analiz ister statik isterse dinamik olsun, göç olayını tahlil de bekleşimler önemli bir yer tutar. Göçün kısa dönem sonuçları uzun dönem sonuçlarından farklıdır. Kısa dönemde harekete geçiren kuvvetler uzun dönemde etkisini kaybeder ve göç tersine döner; göç fonksiyonu da buna bağlı olarak yeni dışsal değişkenler kazanır.

SUMMARY

Economic Analysis of Migration

We discuss in this paper, the movement of the factors of production among countries and regions under various economic conditions. In the analysis, it is seen that the classical and Keynesian devices differ from each other. The sources of these differences are based on assumptions being used in the analysis which these theories dealt with. But short-run consequences of the migration fact differ from the long-run ones. In the long-run, the pulling and pushing forces of migration loose their effects, but new exogenous variables, as capital, enter into the function.

I. GİRİŞ

İster bölgeler arasında olsun isterse uluslararası, iktisadi motiflerle göç sürekli olagelen bir harekettir. Devletlerin bu konuda bir takım iyileştirme tedbirlerine başvurmadan öte birşey yapmaları, göç olayına engel olmaları mümkün değildir. Bu alanda uygulanacak politikalarla, sözkonusu hareket belki yavaşlatılabilir, ama ortadan kaldırılamaz¹.

* Yrd. Doç. Dr.; U.Ü.İ.İ.B. Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Hükümetlerin göç politikalarıyla ilgili olarak bkz. Oberai, A.S., "State policies and Internal Migration In Asia" International Labour Review, Vol. 120, N. 2, March-April 1981. İşsizliğe sebep olacağı düşüncesiyle çeşitli ülkelerde nüfusu, kırsal alanda kontrol politikaları uygulanmaktadır. Güney Afrika'da Tanzanya'da ve Kenya'da çeşitli sınırlayıcı politikalar bu amaçla yürürlüğe konulmuştur. Fakat ahlaki nedenlerle bu tür uygulamalar doğru bulunmamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. J.R. Harris and M.P. Todaro, Migration, Unemployment and Development: A Two-sector Analysis, AER, 60 (March 1970).

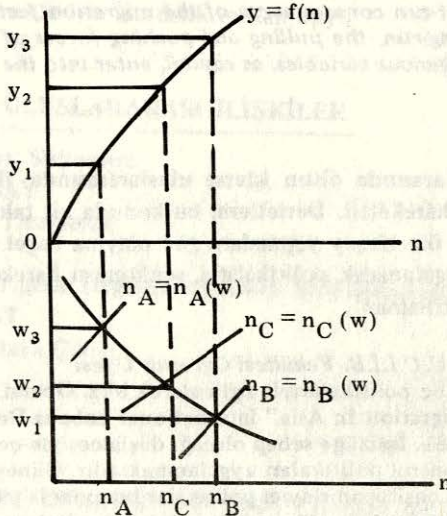
Biz bu çalışmamızda, teorik olarak konuyu ele alıp tahlil edeceğiz. Bunun için de önce klasik sonra Keynezyen çözüm üzerinde duracağız. Daha sonra ise göçün uzun dönem sonuçlarını tahlil edeceğiz.

II. KISA DÖNEM STATİK TAHLİL

A. Klasik Çözüm

Belli varsayımlar altında, klasik statik denge teorisine göre faktörler bölgeler arasında tam hareketliliğe sahiptir. Bölgelerarası reel ücret farklılıkları, emek faktörünün reel ücretin düşük olduğu bölgelerden yüksek olduğu bölgelere doğru akmasına neden olmaktadır. Bu teorisin belli başlı varsayımları ise şunlardır. Tam rekabet şartları altında kâr maksimizasyonu, homojen emek arzı, ölçüğe göre sabit verim, bütün piyasalar hakkında tam bilgi ve sıfır göç maliyeti.

Bilindiği gibi bir ülkede, farklı ekonomik özellikleri olan çok sayıda bölge vardır. Biz bu bölgeleri bütün bölgeler kümesinin bir alt seti olan iki duruma indirgeyebiliriz. Bu iki durum n sayıda bölgeyi ihtiva ediyor olsun. $A = 1$ k 'ye kadar ve $B = k + 1$ 'den n 'e kadar bölgeler olsunlar. Ayrıca A durumundaki bölgelerin ortalama ücretleri birbirine eşit B durumundaki bölgelerin ortalama ücretleri de birbirine eşit olsun. Yine her iki durumda emek arz fonksiyonları farklı, emek talep fonksiyonları ise aynı eğri ile temsil ediliyor kabul edelim. Emek talep fonksiyonu aynı zamanda emeğin marjinal verimliliği, MPL eğrisi olmaktadır. Ortalama ücreti A durumu için w_3 , B durumu için ise w_1 olarak almaktayız. Şekilden de görüldüğü gibi A durumundaki ortalama ücret B durumundaki ortalama ücretten daha yüksektir. Durum üretim fonksiyonunun da bulunduğu aşağıdaki şekil yardımı ile açıklanabilir.

Şekil: 1

Şekil-1'de A durumu daha yüksek reel ücret düzeyini temsil ettiğinden B'den A'ya göç başlayacaktır. B'den A'ya göç, A durumundaki emek arzını artıracığı için, $n_A = n_A(w)$ ile gösterilen A durumu emek arzı eğrisi sağa kayacaktır. $n_B = n_B(w)$ ise B durumundaki emek arz eğrisini göstermektedir. Göç B durumundaki emek arz eğrisini ise sol yukarıya kaydıracaktır. Bu kaymanın nedeni B durumundaki emek arzının göç nedeniyle azalmasıdır. Göç maliyeti sıfır kabul edildiğinden kayma hareketi eğrilerin bir eğri olmasına, yani çakışmasına kadar devam edecektir. Yeni emek arz eğrisi şekilde $n_C = n_C(w)$ ile gösterilmiştir.

Göçle birlikte A durumunda meydana gelen değişiklikler şöyle izah edilebilir. Bir kere emek arzı arttığı için reel ücretler düşmüştür; reel ücretlerin düşmesi daha fazla emek istihdamına imkân sağlamıştır. Daha fazla emek istihdam edilmesi ise A durumunda üretimin dolayısıyla gelirin artması sonucunu doğurmuştur. Başlangıçta y_1 üretim noktasında iken göç sonucu y_2 üretim noktasına ulaşılmıştır. Yine başlangıçta n_A kadar emek istihdam edilirken göç sonucu n_C kadar emek istihdamına imkân sağlanmıştır. A durumunda işçi başına gelir düzeyinde bir düşme olabileceğini de söyleyebiliriz. Çünkü göçle birlikte üretim artmış olmakla birlikte reel ücretlerde bir düşme kaydedilmiştir.

Göçten sonra B durumunda meydana gelen değişiklikler ise şöyledir: Emek arz eğrisinin sağa kayması sonucu reel ücretlerde bir yükselme sağlanmıştır. B durumunda emek faktörü nisbeten kıtlaştığı için emeğin marjinal veriminde bir artma olmuştur. Reel ücretlerdeki artma w_1 'den w_2 'ye çıkma şeklinde gösterilmiştir. Üretim veya toplam gelir düzeyi düşmekle birlikte işçi başına gelir düzeyinde bir artmanın olduğu şekilden de görülebilmektedir. İstihdam ise B durumunda azalma göstermiştir.

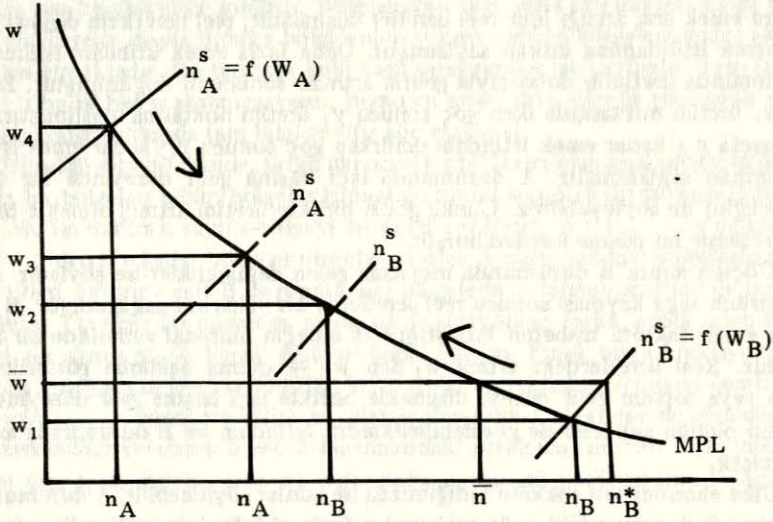
Ülke ekonomisini dikkate aldığımızda ise şunlar söylenebilir. A durumundaki gelir artışı B durumundaki gelir azalışından fazla olduğu için milli gelir artmıştır. Yani $y_2 - y_1 > y_3 - y_2$ olmaktadır. İstihdam edilen emek miktarında bir değişme sözkonusu değildir. Bütün ülke açısından baktığımız zaman fert başına gelir seviyesinin yükseldiğini söylemek mümkündür. Ayrıca üretimin artması sonucu genel fiyat düzeyinin düşmesi söz konusu edilebilecektir. Fiyat düzeyindeki bu düşme eğilimi, gelir seviyesi yükselen grupların talep artışları yüzünden frenlenebilecektir. Reel ücretlerin de, genel ekonomi açısından baktığımız zaman azaldığını görmekteyiz; yani $w_2 - w_1 < w_3 - w_2$ olmaktadır.

Buraya kadar belirttiğimiz durumların ışığı altında, emeğin bölgeler arasındaki hareketini sadece reel ücret farklılıklarına bağladığımızdan göç fonksiyonumuz $m = m(w_3 - w_1)$ şeklinde formüle edilebilecektir. Reel ücret farklarının artması göçün de devam etmesine, yani artmasına yol açar. $m'(w_3 - w_1) > 0$ bunu ifade etmektedir.

B. Keynezyen Çözüm

Keynes sisteminde W gibi ulusal düzeyde saptanmış bir minimum ücret bulunmaktadır. Bundan başka klasik ve keynesyenler arasında iki temel fark daha var: Emek talebi reel ücretlerin fonksiyonu iken emek arzı parasal ücretlerin fonksiyonudur. Ücretler klasiklerde olduğu gibi düşme yönünde esnek değildir. Keynes'de para aldanımı da söz konusudur; dolayısıyla fiyatlar genel düzeyinde artma emek arzını

pek az etkilemektedir. Fiyatlar genel düzeyi kullanılarak ücretler parasaldan reele çevrilebilir: $w = W/p$. Asgari reel ücretin dışında emeğin marjinal verimliliğine uygun ücret verilebilir. Söz konusu fazlayı da katarsak toplam reel ücret $w = \bar{w} + h$ kaddır. Eşitlikte $w = \bar{W}/P'$ 'dir. Emeğini minimum ücret karşılığında arz edenler olduğu gibi daha fazla ücret alan işçilerde olabilecektir. Bu temel bilgilerden sonra Keynezyen sistemi de bir şekilde açıklamak mümkündür.

Şekil: 2

Şekil-2'de B durumunda ücret haddinin asgari ücretin altına düşmesi mümkün olmadığından reel ücret düzeyi w_1 olmayacaktır. B durumu emek arz eğrisi, n_B^s 'nin, minimum ücret düzeyi ile kesişmesi ücretin \bar{w} 'den aşağı düşmesine engel olmuştur. Fakat bu durumda arz edilen emek miktarı n_B yerine n_B^* olmaktadır. Şekilden de görüldüğü gibi n_B^* kadar emek talebi söz konusu değildir. Dolayısıyla bir miktar emekçi işsiz kalacaktır. Bu durumda emek talebi ve istihdam edilen emek miktarı \bar{n} dir; $n_B^* - \bar{n}$ kadar bir işsiz ortaya çıkacaktır.

Şimdi B'den A'ya iki farklı nedenden dolayı göç başlayacaktır. Bunlardan biri klasiklerde de gördüğümüz reel ücret farklılığı; ikincisi de B bölgesinde meydana gelen işsizlik. İşsizliğin ortaya çıkması ücretlerin aşağıya esnek olmamasından yani rekabet koşullarının aksamasındandır. Göçün başlamasıyla A ve B durumundaki emek arz eğrileri birbirlerine doğru kayacaklar fakat çakışmayacaklardır. Çünkü A bölgesinde emek arzının artması reel ücretleri düşürmüştür. Yani reel ücretler B'den A'ya bir takım maliyetlere katlanarak gelmeyi cazip kılmamaktadır. Bunun yanında B'de reel ücretler emek arzındaki azalma ile yükselmiştir; dolayısıyla bir kısım emek sahipleri göç etmekten vazgeçerek kendi orijinlerini tercih etmişlerdir. Yeni durumda w_3 , w_2 sırasıyla A ve B durumları reel ücret hadlerini \tilde{n}_A ve \tilde{n}_B 'de istihdam ettikleri emek miktarlarını göstermektedir.

Göçün tüm ekonomi için sonuçları, klasik sistemden daha karmaşıktır. Klasik sistemin tabiatında olan denge kararlılığı Keynesyen sistemde yoktur.

Kısa dönemde sermaye teçhizatı her iki durumdaki çoğaltanın etkilerini tayin etmeye yarayacaktır. B durumunda göçten sonra meydana gelen nisbi gelir artışı ve burada fert başına gelir artışları göçten öncekinden fazla olacaktır, çünkü göçle birlikte B durumunda emeğin marjinal fiziki verimliliği artmıştır. A durumunda ise sermaye emeğe nazaran bol olduğu için dolayısıyla ekonomiye katılan yeni fiziki ve beşeri sermaye, çoğaltanın da etkisiyle gelir artışı yaratır. Bu artışla bütün olarak ekonomide gelir artışı sağlanmış olmaktadır. Ülke düzeyinde reel ücretler farklı dengeler oluşturmakla birlikte eski düzeyinin bir bütün olarak üstünde olup olmadığını A durumundaki reel ücret düşüşü ile B durumundaki reel ücret artışının mukayese edilmesi ortaya çıkaracaktır. Matematik ölçüler elimizde olmamakla beraber reel ücret ödemesinin eskiye nazaran artmış olabileceğini söyleyebiliriz².

Keynesyen sisteminin zahırla ulaştığımız en önemli sonuç göç fonksiyonuyla ilgilidir. Yeni göç fonksiyonumuz (Y) $m = m_1 (w_3 - w_1) + m_2 (\bar{n} - n_B^*)$ şeklini almaktadır. Bölgelerarası işsizlik farklılıkları arttıkça göçte artacağından $m_2 (n - n_B^*) > 0$ olacaktır.

Kısa dönemde yatırım tasarruf eğrisinin elastikiyeti sermaye malları sanayiinin mevcut kapasitesine ve bu kapasiteden faydalanma derecesine bağlıdır. Bölgelerarasında sanayi yapılarının farklı olması varsayımı her zaman periyodunda yapılabilir. Şekil-2'deki durumlardan B'de sermaye teçhizatından, A durumundan daha düşük fayda sağlanması B'de işsizliğe yol açmıştır. A bölgesinde ve B bölgesinde faizin gelir elastikiyeti bunu açıklar.

Bölgelerarası işsizlik farkları kadar istihdam fırsatları da göçe neden olabilir. Bölgelerarası istihdam farklılıkları işsizliğin az olduğu yerde iş bulmanın daha kolay olabileceğini göstermektedir. Aldığımız örnekte B durumunda çalışan işçilerin aldıkları reel ücreti düşük bularak A durumuna göç edebilmeleri mümkündür. Böylece göç fonksiyonumuza yeni bir unsur daha eklemek mümkündür: İstihdam şartlarında farklılık. Vasıflı emek sahipleri gittikleri yerlerde daha kolay iş bulma olanağına sahiptir. O halde fonksiyon $m = m_1 (w_3 - w_1) + m_2 (\bar{n} - n_B^*) + m_3 (f_A - f_B)$ dir. Okun ve Richardson'ın göç tahlilini³ test eden Newman tarımsal bölgelerin ve yüksek doğum oranı olan yerlerin daha çok göçmen ihraç ettiğini ve bunun gelir farklılıklarından etkin olduğunu ortaya koymuştur⁴. Bu da istihdam fırsatlarının göçü etkilemede ne kadar önemli olduğunu bize göstermektedir.

- 2 Hart, R.A., "Interragional Economic Migration: Some Theoretical consideration" (Part I), Journal of Regional Sciences Vol: 15, No: 5 August 1975 s. 130-135. Alternatif bir göç fonksiyonu için bkz. Schultl, T.P. "Life time Migration with in Educational Strata in Venezuela: Estimates of a Logistic Model" Economic Development and Cultural Change Vol. 30, N. 3 (April 1982) s. 559-561.
- 3 Okun, B. and Richardson, R.W. "Regional Income Inequality and Internal Population Migration", Regional Development and Planning. Fourth Printing, October, 1969, s. 302-318.
- 4 Newman, A.R., A Test of the Okun-Richardson Model of Internal Migration" Economic Development and Cultural Change Vol. 29, N. 2, January 1981, s. 306-307.

Sonuç olarak klasik sistemden farklı olarak Keynezyen statikte bazı değişkenlerin özelliklerinin değişmesi yüzünden göç koşullarının da büyük ölçüde değişikliğe uğradığını söylemek mümkündür.

III. GENEL DİNAMİK MODEL

Bir göç hareketini başlatan bugünkü koşullar olduğu kadar gelecekte ilgili bekleyişlerdir de. Hatta şunu belirtmek doğru olabilir: Bir göç hareketini, gelecekle ilgili bekleyişler bugünkü durumdan daha fazla etkiler. Bekleyişlere geçmeden önce bugünkü görünümü belirtmekte yarar vardır.

İki alternatif yerleşme bölgesinde göçmen, faydasını maksimize etmeye çalışırken nelere dikkat eder? Bu ferdin iki fayda fonksiyonu olduğunu kabul edelim. Kişi her iki bölgede de birer bütçe sınırlamasıyla karşı karşıyadır. Eğer kişi i bölgesinde mukim ise j bölgesine hareket etmek için katlanacağı maliyetleri dikkate almak zorundadır. İkinci bölgede daha fazla gelir ve fiyatların olup olmadığını da gözleyecektir. Nisbi fiyatlarının her iki bölgede aynı olması halinde kişi gelirinin maksimize olduğu bölgeyi tercih etme durumundadır. Eğer alternatif yerleşme alanında kendi orijininin daha fazla gelir elde edebileceği kanaatini taşıyorsa göç etmekte tereddüt etmeyecektir. Maliyetleri işe kattığımız zaman durum değişmektedir.

Potansiyel göçmen üç tip maliyete katlanma durumundadır. Bunlardan ilki direk maliyetlerdir. Bu maliyetlerin büyüklüğü iki yerleşim yeri arasındaki mesafeye bağlıdır. İkinci maliyet alternatif maliyettir. Gideceği bölgede elde edeceği kazanç karşılığında orjininde belirli bir gelirden vazgeçmektedir. İşte bu vazgeçtiği gelir ve kazanç göçmenin alternatif maliyetini oluşturmaktadır. Üçüncü maliyet türü maddi olmayıp göç edecek kişinin yeni gireceği çevrede katlanma durumunda olduğu güçlüklerle, yeni çevredeki itibak sorunları olmaktadır⁵.

Göç fonksiyonunu oluşturan temel unsurlar işsizlik ücret farklılıkları ve istihdam fırsatlarıdır. Bunlara bölgelerarası mesafeyi ve eğitim düzeyini de katarsak göç fonksiyonumuz $m = m_1 (w_3 - w_1) + m_2 (\bar{n} - n_B^*) + m_3 (f_A - f_B) + m_4 (d) + m_5 (t_A - t_B)$ şeklinde olacaktır⁶.

Fonksiyondaki unsurların incelenmesi iten ve çeken güçlerin açıklanmasından başka bir şey değildir. Yeni ilave ettiğimiz d ve t unsurları ile m'nin ilişkisi şöyledir. $\partial m / \partial d > 0$ ise yani göç edilecek bölge orijininin uzak değilse bu durum potansiyel göçmenin cesaretini artırır. Çünkü göçmenin katlanacağı direk maliyetler azalır ve göç cazip hale gelir. $\partial m / \partial d < 0$ ise katlanılacak direkt maliyetlerin fazlalığı yüzünden potansiyel göçmenin cesareti kırılacaktır.

Eğitim düzeyi de göç hareketinde büyük rol oynar; özellikle vasıflı emek bu bakımdan önemlidir. Alternatif yerleşim yerleri arasındaki farkı bu tür kişilerin daha iyi tahlil etme imkânları vardır. Bu arada gidilecek bölgenin kültür hayatının ro-

5 Kim, S. "International Economic Migration: Some Theoretical Consideration-Comment", Journal of Regional Science Vol: 17, No: 1, April 1977, s. 117-125.

6 Schultz, T.P., Life-time Migration Within Educational Strata in Venezuela, Estimates of a Logistic Model' Economic Development and Cultural Change, Vol. 30, N: 3, April 1982, s. 559-95.

lünü de iten ve çeken güçler arasındaki yerine oturtmak gerekir. Risk bakımından nötr ya da riski seven kişiler açısından olmasa bile riskten kaçan kişilerin cesaretini kıracağından duruma göre fonksiyona bir şans değişkeni de eklenebilir⁷.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında beklenen gelir dalgalarının bugünkü değerini — ki modele dinamik olma özelliğini kazandıran odur — formüle edebileceğiz.

T yıllık bir periyotta A ve B bölgelerinde belli bir hasılat elde etmeyi uman potansiyel göçmenin bu hasılatları, maliyetleri de dikkate alarak hesap ettiğini daha önce belirtmiştik. Göçmenin buradaki davranışı beklenen gelirlerle maliyetlere dayanmakta ve i bölgesinden j bölgesine göç beklenen gelir dalgalarıyla katlanılacak maliyetlerin bir fonksiyonu olmaktadır. M yine göçmen sayısını Y_A , Y_B ; sırasıyla A ve B bölgelerinde beklenen geliri C_{ij} ise bu gelirleri elde etmek için katlanılacak maliyetleri gösterdiği takdirde

$$M_{AB} = f(\Sigma Y_A, \Sigma Y_B, \Sigma C_{AB}) \text{ yazabiliriz.}$$

Potansiyel göçmen karşılaştırma yaparken beklenen gelir dalgalarının bir subjektif iskonto oranıyla indirgenmiş bugünkü değerini kullanmaktadır. A bölgesinde beklediği gelirin bugünkü değeri

$$\Sigma y_A (o) = \int_0^t \frac{y_A (t)}{e^{rt}} dt \text{ dir. B bölgesinde ise}$$

$$\Sigma y_B (o) = \int_0^t \frac{y_B (t)}{e^{rt}} dt$$

olmaktadır. Aynı şekilde maliyetlerin de bugünkü değerini aynı plan periyodunda,

$$\Sigma C_{AB} (o) = \int_0^t \frac{C_{AB} (t)}{e^{rt}} dt \text{ olarak yazabiliriz.}$$

Göç olabilmesi için göç edilecek bölgede elde edilecek gelirler, katlanılacak maliyet farkının, orjininde beklenen gelirden büyük olması gereklidir.

İskonto periyodunun ne kadar olacağını göçmenin kendisi tayin eder. Bu süre kısa olabileceği gibi göçmenin bütün hayatını kapsayacak kadar çok büyükte olabilir. İskonto oranı ise maddi ve psişik iskonto oranlarının toplamıdır. İskontoyu yaparken göçmen her ikisini de dikkate alır.

Beklenen gelir bugünkü gelirin fonksiyonu olduğuna göre bunu aşağıdaki şekilde yazabiliriz;

$$y (t) = y (o) e^{xt}$$

x gelirin büyüme oranıdır. t ise zamanı (yılları) göstermektedir. Zamandan kastedilenin bekleme ya da planlama periyodu olduğunu burada ayrıca belirtmek gerek-

7 Falaris, E.M. "The Determinants of Internal Migration in Peru" Economic Development and Cultural Change. Vol. 27, No. 2, January 1979, s. 330.

tedir. Buna t peryodunda gelirin elde edilme ihtimaliyle, P (t), işsizliğin iskonto edilmiş maliyetini de katarsak beklenen geliri

$$E(y) = \int P(t) y(t) e^{-rt} dt$$

şeklinde ifade edebiliriz⁸. P(t)'nin beklenen gelirin elde edilme ihtimali olduğunu yukarıda belirtmiştik. Eğer göçmen işsiz kalmıyacağını hesap ediyorsa P(t) = 1'dir. Yani beklediği gelire kavuşma ihtimali yüzde yüzdür. Fakat bunun pek rasyonel olduğu söylenemez. O halde işsiz kalma ihtimalini de gözönünde bulundurmalıdır.

IV. UZUN DÖNEM SONUÇLARI

Uzun dönem, sermaye stoku ölçüsünde otonom yatırımların artabildiği, potansiyel göçmen sayısının gerçekleşen göçmen sayısına eşit olduğu, göçmenlerin ücret ve işsizlik farklılıklarına kendilerini tamamen adapte ettikleri bir dönemdir. Kısa dönem Keynezyen sistem bölgesel ücret, işsizlik ve istihdam fırsatı farklılıklarına açıklık getirirken bir sorun ortada beklemektedir. Acaba sermaye hareketleri göç hareketinin yönünü etkileyecek midir? Uzun dönemde bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmaya yardım eden göçten başka unsurlar yok mudur?

Sermaye emeğin kendisi ile en ucuz ve en kolay terki edildiği mekanlara yönelir. İşsizliğin büyük boyutlara vardığı bölgelerden dışarıya göçün başlaması, bölgeler arasında ücret ve işsizlik farklılıklarını ortadan kaldırmaya sebep olurken sermaye hareketleri de zıt yönde cereyan etmeye başlayarak emeğin göçüne engel olur. Bu da uzun dönemde bölgelerarası farklılıkların ortadan kaldırılmasına yardım eder. Sermayenin işsizliğin yüksek olduğu yerlere akması çoğaltan kanalıyla buralarda gelirin, dolayısıyla talebin de artmasını hızlandırır. Artan talep, hızlandıran kanalıyla bütün bölgeye, oradan da bütün ekonomiye yayılır. Sermaye hareketleri eşit düzeyde karşı koyarsa bölgesel ücret farklılıklarının tamamen ortadan kaldırılabilmesi de mümkün olabilir.

Bölgesel ücret farklılıklarını uzun dönemde ortadan kaldıran çeşitli nedenler vardır. Bunlardan ilki; bölgelerden birinde veya birkaçında meydana gelen gelir değişimlerinin diğer bölgelere de yayılmasıdır. Yayma vasıtalarının başında emeğin ve sermayenin bölgelerarasında hareketliliği gelmektedir.

İkinci olarak; ücret hadleri üzerinde ulusal pazarlık sistemi geliştirilmiştir. Pazarlık, ücret farklılıklarını ortadan kaldırmak için yardımcı bir faktör olmaktadır. Pazarlıkla düşük tespit edilen ücretler bölgelerarası göçe neden olamayacaktır.

Uzun dönemde önemli olan bir başka husus, hayat pahalılığı bekleyişleridir. Söz konusu bekleyişler enflasyonu kamçılar. Enflasyonun artması sendikal ve sosyal baskılar yoluyla ücretlere yansır. Para aldanımının olmaması durumunda bu olay

8 Harris-Todaro modelinde kırdan kente göç, beklenen kazançların bugünkü değeri her iki bölgede eşitleninceye kadar devam etmektedir. İşsizlik bu durumda belli bir seviyeye ulaşmakta ve karar kılmaktadır. Bak. Harris-Todaro, a.g.e s. 126-42. Bu modelin ABD'de tarıma uygulanması için bak. Suits, D.B. "U.S. Farm Migration: An Application of Harris-Todaro Model" Economic Development and Cultural Change Vol: 33, N: 4, (July 1985), s. 815-829.

ücret enflasyonuna dönüşür. İşsizliğin yüksek olduğu bölgelerde emeğini daha ucuza arzedenerler bulunacağından bölgesel işsizlik farklılıkları bu yolla da azalır. Ama hiç bir zaman tam eşitlik sağlanamaz.

Bütün bu belirttiğimiz hususlar nedeniyle göç fonksiyonu da uzun dönemde değişikliğe uğrar. Kısa dönem fonksiyonumuz; ücret, istihdam, fırsatları ve bölgesel işsizlik farklılıklarını bağımsız değişken olarak almaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi uzun dönemde sermaye hareketleri ayrı bir değişken olarak fonksiyonun sağ tarafına ilave edilme durumundadır. A bölgesinden B bölgesine göç fonksiyonu $M_{AB} = f(w, e_i, u, k)$ şeklinde olmaktadır. Belirtmeliyiz ki $\partial m / \partial k < 0$ 'dır. Yani sermayenin işsizliğin yüksek olduğu bölgelere akması varsayımı göçü bu nispette azaltacaktır.

Değerlendirme ve Sonuç

Buradaki tahlil bir ülkenin bölgeleri arasındaki farklılıklar üzerine inşa edilmiştir. Aynı farklılıkların ülkeler arasındaki tahlilde de kullanılabileceğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Ancak kabul edilebileceği gibi uluslararası düzeyde tahlil mal ve faktörlerin birlikte ele alınmasını gerektireceğinden ve maliyet ve hasılat beklentilerinin mahiyet olarak olmasa bile kompozisyon olarak değişeceğinden ulaşılabilecek sonuçlar da farklı olacaktır. Böyle bir tahlilden elde edeceğimiz sonuçlar iktisat dışı motiflerle açıklanamayan göç kararlarına uygulanma imkanından mahrumdur.

KAYNAKLAR

- Falaris, E.M.; "The Determinants of Internal Migration in Peru" Economic Development and Cultural Change. Vol. 27, No. 2, January 1979.
- Harris, J.R. and Todaro, M.P.; Migration, Unemployment and Development: A Two-sector Analysis, AER, 60, March 1970.
- Hart, R.A.; "Interragional Economic Migration: Some Theoretical consideration" (Part I), Journal of Regional Sciences Vol: 15, No: 5, August 1975.
- Kim, S.; "International Economic Migration: Some Theoretical Consideration-Comment", Journal of Regional Science, Vol: 17, No: 1, April 1977.
- Nevman, A.R.; A Test of the Okun-Richardson Model of Internal Migration" Economic Development und Cultural Change, Vol. 29, No. 2, January 1981.
- Oberai, A.S.; "State policies and Internal Migration in Asia" International Labour Review, Vol. 120, No. 2, March-April 1981.
- Okun, B. and Richardson, R.W.; "Regional Income Inequality and Internal Population Migration", Regional Development and Planning. Fourth Printing October 1969.
- Schultz, T.P.; Life time Migration within Educational Strata in Venezuela, Estimates of a Logistic Model" Economic Development and Cultural Change, Vol. 30, No. 3, April 1982.
- Suits, D.B.; "U.S. Farm Migration: An Application of Harris-Todaro Model" Economic Development and Cultural Change, Vol. 33, No. 4, July 1985.

İKTİSATTA YÖNTEM ÜZERİNE SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA (I)

Ercan EREN*

ÖZET

Yöntem sorunları üzerine iktisatçıların süregelen ilgisinin günümüzde daha da arttığı gözlenmektedir. Bu çalışma yakın dönemde İngilizce yazılmış iktisatta yöntemle ilgili yapıtları sergilemeyi amaçlamaktadır.

SUMMARY

Selected Bibliography on Methodology of Economics

Methodological Problems Constitute a major subject in Economics. The aim of this article is to present a list of articles and books of recent origin on the methodology of Economics.

İktisatçılar, yöntembilim sorunları ile yakından ilgilienirler. Kanımızca iktisadi bunalım dönemlerinde yöntembilim tartışmalarının artması ve "doğal bilim" olabilmesi kaygusu ilginin ana nedenidir. İktisadi bunalım dönemlerinde yeni bir iktisadin (Paradigma değişmesi) mi, yoksa yeni sorunların ortaya çıkıp çözüldüğü yaklaşımları bir yana yöntembilim tartışmalarının arttığı gözlenmektedir. İktisadi Düşünce Tarihine yüz-yüzyirmi yıllık geri bakış bu gözlemi desteklemektedir. 1873-1896, 1914-1945 (1929 Bunalımı) ve 1970 sonrası olarak adlandırabileceğimiz üç ana bunalım döneminde tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Son on-onbeş yıldır iktisatçıların K. Popper, T. Kuhn, I. Lakatos ve diğer bilim felsefeci ve tarihçilerine artan ilgisi bunun iyi bir göstergesidir.

İktisatçıların yöntembilim sorunları ile uğraşmasının bir diğer geleneksel nedeni "doğal bilim" olabilme endişesidir. Bu yalnız pozitif iktisatçılarda değil, başka düzeylerde pozitif iktisada karşı çıkanlarda da görülmektedir. Pozitifist olup olma- ma ayrımına ve ayrıntıya girmeden genelde iktisatçıların şu ayrımı yaptıklarını söyleyebiliriz: Toplumsal bilimler arasında doğal bilimlere en yakın iktisattır. Bu hem

* *Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İktisat Bölümü. Bu çalışmayı teşvik eden ve giriş bölümü konusunda görüşlerini belirten Prof. Dr. Halil Seyidoğlu'na teşekkür ederim.*

doğal, hem de toplumsal bilim bağlamında iktisada yaklaşıldığı, iktisadın her iki-sinden de kaynaklanan sorunlar yumağını taşıdığı anlamına gelmektedir. Sorunlar yumağı iktisada büyük zenginlik kazandırırken, tuzaklara da neden olmaktadır. Tuzaklara neden olmaktadır, çünkü bazı ("çoğu") iktisatçıların yaptıkları gibi doğal bilimler kesinliğinde konuşabilmektedir. Fakat çoğu zaman beklenmedik veya tasarlanamayan sonuçlar hayal kırıklıkları yaratmaktadır.

Sorun yumağı iktisadı kompleks bir yapıya kavuşturmaktadır; iktisat doğrudan insan ve insan faaliyetleri ile ilgilenmektedir. Doğal olaylarla kıyaslandığında iktisadi olaylarda neden-sonuç (etki) ilişkisi kurulması adeta olanaksızdır. Doğal olaylar bazı zorluklara rağmen tekrarlanabilir. İktisadi olaylar ise, çoğu iktisat kitaplarında yapılanın tersine mantıksal zaman yerine tarihsel zaman sürecinde orya çıkmaktadır. Tersinemezlik ve belirsizlik neden-etki sürecinin eşanlı gerçekleşmesini engellemektedir; etkinin nedenini bulmak hemen hemen olanaksızdır, belki de sözkonusu değildir. Bütün bunlar "bilim" olmayı güçleştirirken, aynı zamanda iktisatçıları yöntembilim sorunlarıyla daha fazla uğraşmaya zorlamaktadır.

Bilim felsefesi (ve tarihi) konusunda "yeni" bir şeyler söyleyenlerinin çoğunun toplumsal bilimler ve bu arada iktisatla ilgilenmemelerine rağmen, onların görüşleriyle doğal bilimcilerden çok toplumsal bilimciler (ve iktisatçıların) uğraşmaları ilginçtir. İktisat için örneğin K. Popper Galile'sini bulamadığı, T. Kuhn ve I. Lakatos az gelişmiş veya olgun olmayan bilim nitelemesi yapmışlardır. Fakat bir çok iktisatçı Popper, Kuhn veya Lakatos'dan daha çok Popperci, Kuhncu, Lakatoscu olarak onların görüşlerini iktisada uyarılama uğraşı içindedirler.

Kaynakça taramasında birkaç noktaya dikkat edilmiştir. Makelelerde doğrudan iktisatta yöntemle ilgili, kitaplarda ise doğrudan çalışmalar yanında yöntembilim sorunlarının önemli bir yer tuttuğu yapıtlar da kaynakçaya dahil edilmiştir. Kitap ve makaleler İngilizcedir. Bir diğer nokta kıta ve makalelerin yayın tarihleri ile ilgilidir. Yayın sayısının umulanın çok üstünde olmasından dolayı kitaplar 1975-1986, makaleler 1980-1986 yıllarıyla sınırlandırılmıştır.

KİTAPLAR: 1975 - 1986

- Arndt, H.; *Economic Theory vs. Economic Reality*, East Lansing: Michigan State University Press, 1984, (1979).
- Backhouse, R.; *A History of Modern Economic Analysis*, Oxford: Blackwell, 1985.
- Ball, T. ve James F. (ed.); *After Marx*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Barry, N.; *Hayek's Social and Economic Philosophy*, London: Macmillan, 1979.
- Barry, N. vd.; *Hayek's "Serfdom" Revisited: Essays by Economists, Philosophers and Political Scientists on "The Road to Serfdom" after 40 Years*, London: Institute of Economic Affairs, 1984.
- Bensusan-Butt, D.M.; *On Economic Man: An Essay on the Elements of Economic Theory*, London: Australian National University Press, 1978.
- Bhaska, R.; *The Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Brighton: Harvester Press, 1979.
- Blaug, M.; *A Methodological Appraisal of Marxian Economics*, Amsterdam: North Holland, 1980.
- Blaug, M.; *The Methodology of Economics*: Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

- Blaug, M.; *Economic Theory in Retrospect*, New York: Cambridge University Press, 1983, (1962).
- Boland, L. A.; *The Foundations of Economic Method*, G. Allen and Unwin, 1982.
- Boland, L. A.; *Methodology for a New Microeconomics: The Critical Foundations*, Allen and Unwin, 1986.
- Borcherding, K.vd.; *Research Perspective on Decision Making Under Uncertainty, Basic Theory, Methodology, Risk and Application*, Amsterdam: North Holland, 1984.
- Breit, W.ve Culberttson W.P., Jr(ed.); *Science and Ceremory: The Institutional Economics of C.E. Ayres*, London: University of Texas Press, 1976.
- Buchanan, J.M.; *Freedom in Constitutional Contract. Perspectives of a Political Economist*, London: Texas University Press.
- Caldwell, B.J.; *Beyond Positivism: Economic Methodology in the Twentieth Century*. Hemel Hempstead: G. Allen and Unwin, 1982.
- Caldwell, B.J.(ed.); *Appraisal and Criticism in Economics*, Boston: Allen and Unwin, 1984.
- Campbell, R. ve Sowden, L.; *Paradoxes of Rationality and Cooperation: Prisoner's dilemma and Newcomb's*, Vancouver: University of British Columbia Press, 1985.
- Carver, T. (ed. ve Trans); *Karl Marx: Texts on Method*, New York: Barnes and Noble, 1975.
- Cavallo, R.; *The Role of Systems Methodology in Social Science Research*, London: Martinus Wijnhoff, 1979.
- Collard, D.A.vb.(ed.); *Economic Theory and Hicksian Themes*, Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Coser, L.A.; *Refugee Scholars in America: Their impact and the experinces*, London: Yale University Press, 1984.
- Crillo, R.; *The Economics of W. Pareto*, London: Frank Cass, 1979.
- Dasgupta, A.K.; *Epochs of Economic Theory*, Oxford: Blackwell, 1985.
- Day, R.H. ve Gigno, A.; *'Modelling Economic Change: The Recursive Programming Approach*, Amsterdam: North-Holland, 1978.
- Deana, P.; *The Evaluation of Economic Ideas*, London: Cambridge University Press, 1977.
- Diesing, P.; *Science and ideology in the Policy Sciences*, New York: Walter de Gruyter, Aldine, 1982.
- Dolan, D.G.(ed.); *The Foundations of Modern Austrian Economics*, Kansas City; Universal Press Syndicate, 1976.
- Dopter, K. (ed.); *Economics in the Future "Towards a New Paradigm"* Macmillian, 1976.
- Dow, S.C.; *Macroeconomic Thought: A Methodological Approach*, Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Eichner, A.S.(ed); *Why Economics is not Yet a Science*, Basingstoke: Macmillian, 1983.
- Ekelund, R.B.Jr. ve Hebert, R.F.; *History of Economic Theory and Method*, New York: Mc Graw-Hill, 1983 (1975).

- Elster, J.; *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Elster, J.; *Explaining Technical Change: A case study in the Philosophy of Science*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Elster, J.; *Making Sense of Marx*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Everett, J.R.; *Religion in Economics*, Philadelphia: Porcupine Press, 1982 (1946).
- Frisch, H. (ed); *Schumpeterian Economics*, New York: Praeger, 1982.
- Fisher, N.; *Economy and Self: Philosophy and Economics for the Mercantilists to Marx*, London: Greenwood Press, 1979.
- Gonzales, C.P.; *The Fallacy of Social Science Research: A Critical Examination and New qualitative Model*, New York: Pergamun Press, 1981.
- Gutting, G. (ed.), *Paradigms and Revolutions: Applications and Appraisals of T. Kuhn in philosophy of Science* Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1980.
- Hahn, F. ve Hollis, M. (ed.); *Philosophy and Economic Theory*, Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Hanson, B.A.; *The Stocholm Scholl and the Development of Dynamic Method*, London: Croom Hell, 1982.
- Hartman, R.H.(ed.); *Poverty and Economic Justice: A philosophical Approach*, New York: Pumlis Press, 1984.
- Hausman, D.M.; *Capital, Profits and Prices: An Essay in the Philosophy of Economics*, New York: Columbia University Prees, 1981.
- Hausman, D.M.(ed.); *The Philosophy of Economics: An Anthology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Hayek, F.A.; *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of ideas*, London: Roudledge and Kegan Paul, 1978.
- Heertse, A.; *Schumpeter's Vision: "Capitalism Socialism and Democracy" After 40 Years*, New York: Praeger, 1981.
- Heilbroner, R.L.; *Marxism: For and Against*, New York: Norton, 1980.
- Helm, D. (ed.); *The Economics of J. Hicks*, Oxford: Basil Blackwell, 1984.
- Hicks, J.; *Causality in Economics*, New York: Basic Books, 1979.
- Hicks, J.; *Method of Dynamic Economics*, Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Hollander, S.; *The Economics of D. Ricardo*, Toronto: University of Toronto Press, 1979.
- Hollander, S.; *The Economics of J.S. Mill (cilt I): Theory and Method*, Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Hollis, M. ve Nell E.; *Rational Economic Man: Philosophical Critique of Neo-classical Economics*, New York: Cambridge University Press, 1975.
- Hutchison, T.W.; *On Revolutions and Progress in Economic Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Hutchison, T.W.; *Knowledge and Ignorance in Economics*, Chicago: University of Chicago Press, 1979 (1977).
- Hutchison, T.W.; *The Politics and Philosophy of Economics*, Oxford: Basil Blackwell, 1981.
- Hume, L.J.; *Bentham and Bureaucracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

- Junaker, P.N.; *Marx's Economics*, Deddington (England): Allen, 1982.
- Katouzian, H.; *Ideology and Method in Economics*, London: Macmillan, 1980.
- Katzner, D.W.; *Analysis Without Measurement*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Kindleberger, C.P. ve Di Tella, G. (ed.); *Economics in the long view*. Essays in Honour of W.W. Rostow (cilt 3) Models and Methodology London: Macmillan, 1982.
- Kirby, W.A.; *Economic Theory vs. Economic Reality*, Michigan: Michigan State University Press, 1982.
- Kirzner, I.M.; *The Economic Point of View: An Essay in the History of Economic Thought*. Kansas City: Universal Press Syndicate 1976 (1960).
- Kirzner, I (ed.); *Method, Process and Austrian Economics: Essays in Honor of L. Von Mises*. Aldershot: Gower, 1982.
- Klant, J.J.; *The Rules of the Game: The Logical Structure of Economic Theories*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984 (1973).
- Langholm, O.; *Wealth and Money in the Aristotelian Tradition*, Oslo: Universitets forlaget, 1983.
- Langholm, O.; *The Aristotelian Analysis of Usury*, Oslo: Universitets forlaget, 1984.
- Latsis, S.J. (ed.); *Method and Appraisal in Economics*, New York: Cambridge University Press, 1976.
- Lawson, T. ve Pesaran, H. (ed.); *Keynes's Economics: Methodology Issues*, Beckenham: Croom Helm, 1985.
- Lindsay, J.; *The Crisis in Marxism*, Totowa, NS: Barnes and Nobles Books, 1981.
- Loasby, B.J.; *Choice, Complexity and Ignorance*, London: Cambridge University Press, 1976.
- Machlup, F. (ed.); *Essay on Hayek*, New York: University Press, 1976.
- Machlup, F.; *Methodology of Economics and other Social Sciences*, New York: Harcourt Brace Jovonovich, 1978.
- Marcus, L.; *Dialectical Economics: An Introduction to Marxist Political Economy*, London: Heath, 1975.
- Marr, W.L. ve Baldeu, R. (ed.); *How Economists Explained: A Reader in Methodology*, London: University Press of America, 1983.
- McClelland, P.D.; *Causal Explanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History*, London: Correll University Press, 1975.
- McCloskey, D.N.; *The Rhetoric of Economics*, Madison, Wis: University of Wisconsin Press, 1985.
- Mehta, G.; *The Structure of the Keynesian Revolution*, New York: St. Martin's Press, 1978.
- Mellor, D.H.(ed.); *Science, Belief and Behavior. Essays in Honour of R.B. Braithwaite*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Menger, C.; *Investigations into the Method of Social Sciences with Special Reference to Economy*, New York: University Press, 1985 (1883 Almanca).
- Menger, K.; *Selected Papers in logic and Foundations, Didactics, Economics*, Dordrecht (Holland): Reidel, 1979.
- Miller, R.W.; *Analyzing Marx: Monality, Power and History*, Princeton: Princeton University Press, 1984.

- Mises, L.Von.; *The Ultimate Foundation of Economic Science. An Essay on Method*, Kansas: Sheed Andrews and Merkel, 1978 (1962).
- Mises, L.Von.; *Epistemological Problems of Economics*, New York: New York University Press, 1981 (1933).
- Moore, S.; *Marx on the Choice Between Socialism and Communism*, Cambridge: Harvard University Press, 1980.
- Oakley, A.; *Marx's Critique of Political Economy*, London: Roudledge and Kegan Paul, 1984.
- O'Brien, D.P.; *The Classical Economists*, London: Clarendon Press, 1975.
- O'Driscoll, G.P.Jr. ve Rizzo, M.J.; *The Economics of Time and Ignorance* Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Onimode, B.; *An Introduction to Marxist Political Economy*, London: Zet Books, 1985.
- Papineau, D.; *For Science in the Social Science* London: Macmillan, 1978.
- Parfit, D.; *Reasons and Persons*, Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Parkin, F.; *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Paul, E.F.; *Moral Revolution and Economic Science*, London: Green Wood Press, 1979.
- Pejovich, S.(ed.); *Philosophical and Economic Foundations of Capitalism*, Lexington: Lexington Books, 1983.
- Pettit, P.; *Judging Justice: An Introduction to Contemporary Political Philosophy*, London: Roudledge and Kegan Paul, 1980.
- Pilling, G.; *Marx's "Capital"*, *Philosophy and Political Economy*, Henley-on Thames: Roudledge and Kegan Paul, 1980.
- Pitt, I.C.(ed.); *Philosophy, in Economics*, London: Reidel, 1981.
- Pitt, I.C.; *Change and Progress in Modern Science*, Boston: Reidel, 1985.
- Ploeg, F.V.(ed.); *Mathematical Methods in Economics*, New York: John Wileyand Sons, 1984.
- Polanyi, K.; *The Livelihood* (ed. H.W. Pearson), London: Academic Press, 1978.
- Prasad, K.N.; *Studies in Economic Analysis and Policy in Retrospect*, New Delhi: Sterling, 1984.
- Prasad, K.N.; *Development of Philosophical Thought in Economics*, Bombay: Himalaya, 1985.
- Pribram, K.; *A History of Economic Reasoning*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983.
- Raphael, D.D.; *Adam Smith*, Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Reekie, W.D.; *Markets, Entrupreneurs and Liberty: An Austrian View of Capitalism*, New York: St. Martin's Press, 1984.
- Rizzo, M.J. (ed.); *Time, Uncertainty and Disequilibrium: Explanation of Austrian Themes*, Lexington: Lexington Books, 1979.
- Robbins, L.; *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, New York: New York University Press, 1984 (1932).
- Robbins, L.; *Political Economy: Past and Present*, New York: Columbia University Press, 1976.

- Robinson, J.; *Economic Philosophy*, Penguin Books, 1981 (1961).
- Robson, J.M. (ed.); *Collected Works of J.S. Mill (cilt XI): Essays on Philosophy and the Classics*, Roudledge and Kegan Poul, 1978.
- Rosenberg, A.; *Microeconomic Laws: A Philosophical Analysis*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1976.
- Rothbard, M.N.; *Individualism and the philosophy of Social Sciences*, San Francisco: CATO Institute, 1979.
- Rule, J.B.; *Insight and Social Betterment: A Preface to Applied Social Science*, New York: Oxford University Press, 1978.
- Ryan, A.; *Property and Political Theory*, New York: Basil Blackwell, 1984.
- Samuels, W.J.(ed.); *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, London: JAI Press, 1984.
- Schumpeter, J.A.; *History of Economic Analysis*, New York: Oxford University Press, 1976 (1954).
- Seidle, C.(ed.); *Lectures on Schumpeterian Economics: Schumpeter Centenary Memorial Lectures*, New York: Springer, 1984.
- Shaw, W.H.; *Marx's Theory of History* London: Hutchinson, 1978.
- Simmer, G.; *The Philosophy of Money*, Boston: Roudledge and Kegan Paul, 1982 (1978).
- Simon, H.A.; *Models of Discovery and other Topics in the Methods of Science*, Boston: Reidel, 1977.
- Simon, H.A.; *Reason in Human Affairs*, Stanford: Stanford University Press, 1983.
- Smirnov, A.D., Colosov, V.V. ve Maximova, V.F.(ed.); *The Teaching of Political Economy: A Critique of Non-Marxian Theories*", Moscow: Progress, 1984 (1981).
- Skinner, A.S.; *A System of Social Science: Papers Relating to A. Smith*, Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Sowell, T.; *Marxism: Philosophy and Economics*, New York: Morrow, 1985.
- Spergler, J.J.; *Origins of Economic Thought and Justice*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1980.
- Stanfied, J.R.; *Economic Thought and Social Change*, Illinois: Southern Illinois University Press, 1979.
- Stegmüller, W., Balzer, W. ve Spohn, W.; *Philosophy of Economics*, Berlin: Springer-Verlag, 1982.
- Stewart, I.M.T.; *Reasoning and Method in Economics, An Introduction to Economic Methodology*, Mc Graw-Hill, 1979.
- Thompson, E.P.; *The Poverty Theory and Other Essays*, London: Merlin Press, 1978.
- Thompson, M.; *Rubbish Theory: The Creation and Destruction of Value*, New York: Oxford University Press, 1979.
- Toll, M.R.(ed.); *An Institutional Guide to Economics and Public Policy*, London: Sharpe, 1984.
- Vaughn, K.I.; *Juhn Locke: Economist and Scientist*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Viner, J.; *The Role of Providence in the Social Order: An Essay in Intellectual Mistory*, Princeton: University Press, 1976 (1972).

- Viner, J.; *Religious Thought and Economic Society: Four Chapters of an Unfinished Work*, (ed.) J. Melitz ve D. Winch, Duke University Press, 1978.
- Virgo, J.(ed.); *C. Menger ve Austrian Economics*, Atlantic Economic Society, 1978.
- Webb, S. ve B.; *Methods of Social Study*, New York: Cambridge University Press, 1975 (1932).
- Weintraub, E.R.; *General Equilibrium Analysis: Studies in Appraisal*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Wightman, W.P.D., Bryce, J. C. ve Russ, I.S.(ed.); *Adam Smith: Essays on Philosophical Subjects*, Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Wiles, P. ve Routh, G.(ed.); *Economics in Disarray*, Oxford: Blackwell, 1984.
- Wiseman, J.(ed.); *Beyond Positive Economics?* New York: St. Martin's Press, 1983.
- Wolfson, M.; *Marx: Economist, Philosopher, Jew: Steps in the Development of a Doctrin*, New York: St. Martins Press, 1982.

KAYNAKÇA

- Economic Journal, 1975-1986 bütün sayılar.
- Journal of Economic Literature, 1975-1986 bütün sayılar.
- Southern Economic Journal, 1980-1986 bütün sayılar.
- Ercan Eren, *İktisatta Yöntem (Teksir)* U.Ü.İkt.ve İd.Bil.Fak.1986.

ÇEVRE KİRLENMESİNİN EKONOMİK ANLAMI

Hasan ERTÜRK*

ÖZET

Günümüzde, çevre kirlenmesi sorunun önemi ekonomik büyüme ve teknolojik ilerleme nedeniyle, günden güne artmaktadır. Bu nedenle çevreciler ekonomik büyümenin karşısındadırlar. Diğer yandan, büyüme yanlıları ise, çevre kirlenmesi sorunun ekonomik büyümenin kendisinden değil, yanlış yönlendirilmiş büyüme politikalarından kaynaklandığını savunmaktadırlar. Onlara göre, çevre kirlenmesi bir dışsallıktır ve bu nedenle temel sorun, bu dışsallığı içselleştirici bir yöntemin bulunmasıdır.

SUMMARY

Economic Meaning of Environmental Pollution

In our century, environmental pollution has become a major problem because of technological development and economic growth. For this reason, environmentalists are against economic growth. On the other hand, those who supports economic growth argue that the environmental pollution problem is a result of wrong economic growth policies, but not the economic growth itself. In their opinion, environmental pollution is an externality, therefore, the main problem is to find a way to internalize it.

Dar anlamda çevre, canlı varlıkların yaşadığı fiziksel ortam olarak tanımlanabilirse de, insan açısından çevre, ekonomik, sosyal ve kültürel etkinliklerin gerçekleştirildiği geniş kapsamlı bir olguyu ifade eder. Ancak, insanın yaşamsal etkinlikleri çevre üzerine bazı olumsuz etkiler yapagelmiştir ve bu olumsuzlukların başlıca etkisi de çevrenin kirlenmesi olmuştur. Bu bağlamda çevre kirlenmesi, etkinliklerden arta kalan, gaz, sıvı, katı artık v.b. kirleticilerin çevrede arzulanmayan ve zarar verici bir miktarda birikmesi olarak tanımlanabilir.

Çevre kirlenmesi sorunu ile ilgilenen çevreler ve bilim adamları sorunun, teknolojik gelişme, ekonomik büyüme ve kentleşme olgusundan kaynaklandığı konusunda görüş birliği içindedirler. Bu nedenle de sorunla ilgili yazında, ekonomik büyüme ve çevre kirlenmesi etkileşimi önemli tartışmalara neden olmaktadır. Bu ma-

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.

kalede öncelikle ekonomik büyüme ve çevre kirlenmesi etkileşimine açıklık getirilmeye çalışılacak, daha sonra ise, sorunun çözümü amacıyla önerilen ekonomik yaklaşımlar ele alınacaktır.

Ekonomik Büyüme ve Çevre Kirlenmesi

A. Smith'ten bu yana, kıtlıkla mücadele çarelerini araştıran ekonomi biliminde, toplumsal refahın tek göstergesinin mal ve hizmet üretimindeki artışlar olduğu, yani ekonomik büyüme olduğu kabul edilmiştir. Kuşkusuz bu kabullenme toplumsal refahın kavramlaştırılma biçiminden kaynaklanmaktadır¹.

Klasik refah teorisi çerçevesinde, toplumsal refah konusunda, kabul gören iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Neo-klasik okulun faydacı (utilitarian) kanadı (Pigou, Lerner) toplumsal refahın, üretimdeki artışın yanı sıra, gelirin yoksullar lehine dağılımıyla artabileceğini kabul etmektedirler². Neo-klasik okulun liberal kanadı (Pareto, Kaldor, Hicks) ise gelir dağılımı sorunun ahlâki bir değer yargısı olduğu ve bilimde ahlâki değer yargılarına yer olmadığı görüşünden hareketle, toplumsal refahın üretimde ve tüketimde birlikte etkinliğin yanısıra, üretimdeki artışlar yoluyla artırılabilceğini savunmaktadırlar³.

Yukarıdaki kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, toplumsal refahı kavramlaştıran kriterler, gelir dağılımı konusunda ayrılık gösterirken, toplumsal refahtaki artışın, üretimdeki artışla ve dolayısıyla ekonomik büyüme ile sağlanabileceği konusunda birleşmektedirler. Toplumsal refahın ölçüsü olarak üretimin kabul edilmesi, kapsadığı toplumların refahını ençoklaştırma amaç ve iddiasında olan ekonomik sistemleri üretimi artırma çabalarına yöneltmiştir. Ancak toplumsal refahı artırma amacına yönelik üretim faaliyetleri gerçekleştirirken, insanın yaşadığı çevrenin kalitesinin de refahını etkileyebileceği dikkate alınmamıştır. Bu nedenle, üretimin temel faktörlerinden biri olan doğal kaynaklardan, toprak hariç, hava, su gibi kaynakların tükenmez olduğu, yani serbest bir mal olduğu kabul edilmiştir⁴.

Toplumsal refah ve doğa ile ilgili bu varsayımlara üretimi en az maliyetle gerçekleştirme amacı da eklenince, hızlı ekonomik büyümeyi amaçlayan toplumların

- 1 Dura, Cihan; "Çevre Sorunları ve Ekonomi", *Çevre ve Ekonomi*, T.Ç.S.V. Yayını, Ağustos 1985, s. 39.
- 2 Dobb, Maurice; *Welfare Economics and the Economics of Socialism*, London. Cambridge University Press, 1969, s. 28; Lerner bu yaklaşımı, "Sosyal refahın ençoklaştırılması için gelirin eşit dağılımı gerekir..." şeklinde geliştirmiştir. Lerner, A.P. *Economics of Control*, New York, MacMillan, 2. ed., 1946, s. 30.
- 3 Liberal kanadın, faydacı kanada yönelttiği eleştiriyi, Robins'in Pigou'nun temel varsayımlarından biri olan "farklı bireylerin benzer zevklere sahip olduğu" varsayımına yönelttiği yoğun eleştirilerden destek bulmaktadır. Bengül, Nejat, *İktisadi Refah Teorisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara: AUSBF yayınları, 1968, s. 37; Nath, S.K. *Refah Ekonomisine Bir Bakış*, (Çev: Işık Aybaygil), İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1981, s. 13; Little, I.M.D., *A Critique of Welfare Economics*, 2. ed., London: Oxford University Press, 1973, ss. 78-79; Lerner, a.g.e., ss. 28-32.
- 4 Arat, Zeynep, "Ekonomi Açısından Çevre", *İnsan ve Çevre*, T.Ç.S.V. Temmuz 1982, ss. 30-32; Bilge, Reha, "Ekonomi, Teknoloji ve Çevre Sorunları", *Çevre ve Ekonomi*, T.Ç.S.V. yayını, Ağustos 1985, ss. 17-21; Dura, a.g.e., ss. 38-40.

doğayı sorumsuzca kullanmaları ve sömürmeleri gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu ekonomik büyüme tutkusuyla birlikte, nüfusun aşırı ölçüde artması, doğa/insan oranını küçülterek, doğanın kıt bir faktör haline gelmesine yol açmıştır⁵. Bunun doğal sonucu olarak da, ekonomik büyüme bir yandan toplumların refahını arttırırken, insanın fiziki çevresini oluşturan doğanın kirletilmesi yoluyla, refahı azaltıcı etkilere yol açmıştır.

Klasik ekonomi ve refah teorisi öğretisine dayalı ekonomik büyüme çevre kirlenmesini yaratırken, doğanın sorumsuzca kullanımı ise, aşağıdaki ifadeden de anlaşılacağı gibi, gelecekte ekonomik büyümeyi durdurucu bir sonuç verebilecektir.

Eğer dünya nüfusunun artışı, endüstrileşme, hava kirliliği, gıda üretimi ve kaynak tüketilmesi trendleri bugünkü gibi sürerse, önümüzdeki yüzyıl içinde dünyamızda büyümenin sınırlarına ulaşılmış olacaktır. En olası sonuç hem nüfusta hem de endüstri kapasitesinde ani ve kontrol edilemez bir düşmedir⁶.

Yukarıdaki ifadedeki öngörünün gerçekleşme olasılığı ise, düşüncüyü çevre ile ekonomik büyüme arasında bir çelişkinin var olup olmadığı sorusuna götürmektedir. Diğer bir anlatımla, sorun kaliteli bir çevre uğruna, ekonomik büyümeden vazgeçmenin gerekli olup olmadığı noktasında yoğunlaşmaktadır.

Çevre mi? Büyüme mi?

Yukarıda da belirtildiği gibi, bugüne kadar büyüme daha fazla üretim düzeyini sağlayan ve toplumsal refahı arttıran bir araç olarak kabul edilmiştir. Bu düşünceye karşın çevreciler, büyüme ve sanayileşme ile birlikte hızla artan çevre kirlenmesinin toplumsal refahı ve yaşamın niteliğini düşürdüğü görüşünü savunmaktadırlar. Kö-tümserler olarak nitelenebilecek bu görüş sahiplerine göre, bugünkü üretim düzeyinde, kaynaklar hızla tükenmektedir, eğer bu üretim düzeyinin sürmesine izin verilir ise, kaynaklar kısa sürede tükenecek ve canlıların yaşamasını sağlayan sistemin yıkılışı kaçınılmaz olacaktır. Olası üretimin mevcut kaynakları sınırlı olduğundan, büyüme er geç duracaktır. Kaynak sınırının ne olduğu bilinmediğine göre en iyi çözüm, büyümeyi hemen durdurmak olabilir⁷. Sıfır Büyüme Akımı olarak tanımlanan bu görüşe göre, ekonomik ve demografik büyümenin durdurulması çevre sorunlarının çözümünde tek yol kabul edilmektedir⁸.

Ekonomik büyüme yanlıları ise, bu görüşe karşı çıkmaktadırlar. Onlara göre, "ekonomik gelişmenin hareket noktası insan refahıdır ve çevresel varlığın gerçek korunma nedeni de insan refahıdır. Bundan dolayı bu iki nokta çelişik değil, bir-

5 Tosun, Kemâl, "Çevre Bozulması Sorununun İşletme Teorisi ve Uygulamasına Etkileri", *Yönetim*, Sayı: 5 (Temmuz-Eylül, 1976), ss. 5-36.

6 Meadows, D.H. ve diğerleri, *The Limits of Growth*, London: Earth Island, 1972'den aktaran Lecomber, Richard, *İktisadi Büyüme ve Çevre Sorunları*, (Çev: Hülya Şaner), İstanbul: Ak Yayınları Limited Şirketi, 1983, s. 12.

7 Lecomber, *a.g.e.*, s. 9-13, 40-70.

8 Bu görüş Roma Kulübü tarafından Massachusetts Teknoloji Enstitüsüne hazırlattırılan "Büyümenin Sınırları" adlı raporda ortaya konulmuştur. Raporun gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma çabalarını köstekleyici bir tuzak olduğu savunulabilir. Keleş, Ruşen, *Kentleşme ve Konut Politikası*, Ankara: AÜSBF yayınları, No: 540, s. 437.

leşme eğilimli olmalıdır"⁹. Diğer bir anlatımla, büyüme yanlıları, büyüme ile çevre arasında bir çelişki olmadığını ve yanlış yönlendirilmiş büyüme nedeniyle büyümenin kendisinin suçlandığını ileri sürmektedirler. Ayrıca onlar, büyümeyle birlikte, çevre kirlenmesini yok etmek için yapılacak harcamaların daha kolay karşılanabileceğini savunmaktadırlar. Çevrecilerin, kaynakların kısa sürede tükeneyeceği ve ekonomik büyümenin duracağı görüşüne karşı, iyimser bir yaklaşımla konuyu ele almaktadırlar. Fiyat yapısı, üretimin ikamesi, teknolojik yenilikler ve çevre kontrolü yoluyla kaynakların bilinen sınırlarının aşılmayacağına inanmalarının yanısıra, kaynaklardaki azalmanın büyümei durduracağına dair bir kanıt bulunmadığını ve bu azalma olsa bile üretimin az da olsa hızlanacağını belirtmektedirler¹⁰. Ayrıca "asıl tehlikenin dünyadaki kaynakların çok yavaş kullanılması olduğunu ve gelecek kuşaklara bırakmamız gereken asıl değerlerin yer altındaki madenler değil, daha ileri üretim teknikleri ..." olduğunu savunmaktadırlar¹¹. Kısaca, büyüme yanlıları, çevre kirlenmesi sorununun çözümü için büyümeden vazgeçmenin etkin bir araç olmadığını belirtmektedirler. Onlara göre, bu sorun, piyasada oluşan fiyat sisteminin etkin işlemini engelleyen kamusal malların varlığı ve dışsallıklar gibi birbiriyle ilişkili iki tür piyasa bozukluğundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de en uygun çözüm olarak, sorunları yaratanlara sosyal maliyetlerini ödettirmeyi ve sosyal zararları içselleştirmeyi önermektedirler. Bu ise, çevre kirlenmesi sorununa, etkinlik kuralının uygulanmasından başka bir şey değildir.

Etkinlik ve Dışsallıklar

Bir faaliyetin etkinliğini belirlemede çeşitli kriterleri kullanmak olanaklı olmakla birlikte biz, Pareto etkinlik kriterinden hareketle konuyu açıklamaya çalışacağız.

Pareto etkinliği; bazı kişileri daha kötü (worse-off) duruma getirmeksizin herhangi bir kişiyi daha iyi (better-off) duruma getirmenin olanaklı olmadığı bir durum olarak tanımlanmaktadır. Bir ekonomide Pareto etkin bir duruma ulaşabilmek için, tüketim ve üretimde ayrı ayrı etkinliğin yanısıra, her iki kesimde de ortak etkinliğin sağlanması gerekecektir. Teknik bir deyimle, tüketimde mallar arasındaki Marjinal İkame Oranı (MİO) nın aynı, üretimde ise, faktörler arasındaki Marjinal Teknik İkame Oranı (MTİO) nın mallar arasında aynı olması gerekir. Ortak etkinlik ise MTİO' dan elde edilen Marjinal Dönüşüm Oranı (MDO) nın, MİO' na eşitlenmesi ile gerçekleşecektir. Bu eşitlikler sağlandığında, Pareto etkinliğine ulaşılmış olacaktır¹².

Rekabet koşullarında her tüketici bütçe sınırlaması altında, faydasını maksimize etmek için mallar arasındaki MİO' nı malların fiyatları oranına eşitleyecektir.

9 Wilson, Thomas, W., "Çevre İle Kalkınma Arasında Bir Çelişki Var mı?", *Yönetim*, Sayı: 8 (1978), s. 43.

10 Lecomber, a. g. e., ss. 9-13, 40.

11 Lecomber, a. g. e., s. 41.

12 Millward, Robert, *Public Expenditure Economics*, London: MacGraw Hill, 1971, s. 11; Koutsayiannis, A., *Modern Microeconomics*, 2. ed., London: MacMillan Press, Ltd., 1970, s. 526; Dinler, Zeynel, *Mikroekonomik Analize Giriş*, 2. B., Bursa: U. Ü. Yayını, 1982, ss. 512-520.

Tüm tüketiciler aynı fiyatlar ile karşı karşıya olduğundan, tüketimde etkinlik koşulu (yani mallar arasındaki MİO'nun her tüketici için aynı olması koşulu) gerçekleşecektir. Diğer yandan sabit girdi miktarlarına göre, kârını maksimize etmek isteyen üretici ise, mallar arasındaki MDO'nı bu malların fiyatları oranına eşitleyerek dengeye gelecektir. Rekabet koşulları altında üretici ve tüketicilerin fiyatları etkileme olanağı olmadığından, her mal için tek bir fiyat oluşmaktadır. Bu nedenle, fiyatların birbirine oranı hem tüketiciler, hem de üreticiler için aynı olacağından ortak etkinlik koşulu olan mallar arasındaki MİO'nun MDO'na eşitliği sağlanacaktır¹³.

MİO'nun malların fiyatları oranını, MDO'nun ise, malların marjinal maliyetleri oranını gösterdiği dikkate alınır, rekabet şartlarında bir mal için piyasada oluşan fiyatın o malın tüm maliyetini kapsamaması halinde etkinlik sağlanabilecektir¹⁴. Oysa, birçok faaliyet çevre kirlenmesi olgusunda olduğu gibi, topluma önemli ölçüde maliyet yüklemekte ve bu maliyetler, faaliyetin ürünü olan mal ve hizmetin fiyatlarında kapsamamaktadır. Diğer bir anlatım ile, bir ekonomide rekabet koşulları gerçekleştirilse bile, bir üretim ve tüketim faaliyeti sonucu, diğer şahısların fayda ve üretim fonksiyonlarında meydana gelen etkiler olarak tanımlayabileceğimiz dışsallıkların varlığı halinde, piyasada oluşan fiyatların tüm maliyetleri kapsamadığı ve bu nedenle de etkinliğin sağlanamadığı söylenebilir.

Dışsallıkları ilk inceleyen A. Marshall'dır¹⁵, daha sonra ise dışsallıklar refah ekonomisi içindeki yerini Pigou'nun çalışmalarında bulmuştur. Pigou çalışmasında marjinal özel ve sosyal hasıla (product) arasındaki farkları yaratan durumları incelemekte ve bu farkın olumsuz olması durumunda "uygun bir verginin" alınmasını, farkın olumlu olması durumunda ise, bir sübvansiyon uygulanmasını öngörmektedir¹⁶.

Pigou'nun bu öncü çalışmasından sonra dışsallıklar ve vergi-sübvansiyon politikası konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüş ve geniş tartışmalara konu olmuştur¹⁷.

Bu tartışmalarda varılan temel sonuç, dışsallıkların varlığı halinde bir faaliyete topluma olan tüm maliyetleri ve faydasının piyasa fiyatlarında kapsamadığıdır. Bu nedenle de, uygun bir yöntemle bir faaliyetin düzeyinin marjinal sosyal faydası ile marjinal sosyal maliyeti eşit olacak düzeye getirilmesi gerekmektedir.

Bir Dışsallık Olarak Çevre Kirlenmesi

Çevre kirlenmesi, özel veya sosyal çevrede başkalarının faaliyetleri sonucu meydana gelen, istenmeyen ve zarara neden olan değişimler olarak tanımlanabilir.

13 Singer, Neil, *Public Economics*, Boston: Little, Brown and Company, 1972, ss. 51-64; Collard, David, *Prices, Market and Welfare*, London: Faber and Faber, 1972, ss. 31-49.

14 Collard, *g.g.e.*, ss. 71-72.

15 Marshall, *Principles of Economics*, 8. ed. London: MacMillan, 1972, ss. 383-394.

16 Pigou, *The Economics of Welfare*, 4. ed., London: MacMillan, 1982, ss. 131-135.

17 Dışsallıklarla ilgili tartışmalar konusunda bkz.: Mishan, "The Postwar Literature on Externalities: An Interpretative Essay", *Journal of Economic Literature*, Cilt: IX (March 1971), ss. 2-3.

Bu bağlamda çevre kirlenmesi olgusu, doğrudan bir dışsallık olarak nitelenebilecektir. Aynı zamanda, çevre kirlenmesini yaratan faaliyetler, dolaylı veya dolaysız bir biçimde, kişinin özel çevresini geliştirme ve iyileştirme sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de tüm çevre kirlenmesi çeşitleri, şu veya bu şekilde üretim ve tüketim faaliyetleri ile ilişkili olmaktadır. Örneğin, tüketici olarak aracını kullanan bir sürücü hava kirlenmesine sebep olabilmektedir. Diğer yandan üretici olarak fert, fabrikasından suda eriyen, zararlı maddeleri atarak nehirleri, gölleri ve denizleri kirletebilmektedir¹⁸.

Çevre kirlenmesi bir dışsallık olarak tanımlandınca, her türlü kirlenmenin faaliyetlerin özel ve sosyal maliyetlerinin farklı olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Böylece, çevre kirlenmesi sorununun çözümünde dışsallıkları giderici, yani içselleştirici vergi uygulaması kavramsal olarak basitleşecektir. Ancak çevre kirlenmesine ekonomik yaklaşımın kuramsal ve uygulamadaki en zor kısmı, kirlenmeyi gidermenin maliyet ve faydalarının hesaplanması olmaktadır. Tüm güçlüğüne rağmen, piyasa fiyatları yoluyla doğrudan saptanamayan maliyetlerin dolaylı yollardan saptanabileceği olası görünmektedir¹⁹.

Sonuç olarak, çevre kirlenmesi olgusunun, piyasada oluşan fiyatlarda yer almayan olumsuz bir dışsallık olduğu ve bu nedenle de Piçou'dan beri bilinen içselleştireci vergi uygulamasının sorununun çözümünde kullanılabileceği söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Arat, Zeynep; "Ekonomi Açısından Çevre", *İnsan ve Çevre*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Temmuz 1982, ss. 30-32.
- Bengül, Nejat; *İktisadi Refah Teorisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara: AÜSBF Yayınları, No: 166/148, 1968.
- Berberoğlu, Necat; "Ekonomik Açısından Çevre Kirliliği Sorunu", *EİTİA Dergisi*, cilt: XVIII (Ocak 1982), Sayı: 1, ss. 216-236.
- Bilge, Reha; "Ekonomi, Teknoloji ve Çevre Sorunları", *Çevre ve Ekonomi*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ağustos 1985, ss. 9-37.
- Collard, David; *Prices, Markets and Welfare*, London: Faber and Faber, 1972.
- Dinler, Zeynel; *Mikroekonomik Analize Giriş*, 2. B. Bursa: U.Ü. Yayını, 1982.
- Dobb, Maurice; *Welfare Economics and The Economics of Socialism*, London: Cambridge University Press, 1969.
- Dura, Cihan; "Çevre Sorunları ve Ekonomi", *Çevre ve Ekonomi*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ağustos 1985, ss. 38-60.

18 Victor, P.A., *İktisadi Açısından Çevre Kirlenmesi*, (Çev: Ömer Faruk Batırel), İstanbul: Akbank MacMillan İktisat Serisi, 1978, ss. 14-16; Berberoğlu, Necat, "Ekonomik Açısından Çevre Kirlenmesi Sorunu", *EİTİA Dergisi*, Cilt: XVIII, Sayı: 1 (Ocak 1982), ss. 216-236.

19 Ruff, Larry, E., "Çevre Kirlenmesinin Ekonomik Anlamı", *Yönetim*, Sayı: 8, (1978), ss. 67-79.

- Keleş, Ruşen; *Kentleşme ve Konut Politikası*, Ankara: AÜSBF Yayınları, No: 540, 1984.
- Koutsoyiannis, A.; *Modern Microeconomics*, 2. ed., London: MacMillan Press Ltd., 1979.
- Lecomber, Richard; *İktisadi Büyüme ve Çevre Sorunları*, (Çev: Hülya Şaner), İstanbul: Ak Yayınları Ltd. Şirketi, 1983.
- Lerner, A.P.; *Economics of Control*, 2. ed., New York: MacMillan, 1946.
- Little, I.M.D.; *A Critique of Welfare Economics*, 2. ed., London: Oxford University Press, 1973.
- Marshall; *Principles of Economics*, 8. ed., London: MacMillan, 1972.
- Millward, Robert; *Public Expenditure Economics*, London: McGraw Hill, 1971.
- Mishan, E.J.; "The Postwar Literature on Externalities: An Interpretative Essay", *Journal of Economics Literature*, Vol: IX, No: 1 (March 1971), ss. 1-28.
- Nath, S.K.; *Refah Ekonomisine Bir Bakış* (Çev: Işık Akbaygil), İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, Batur Matbaası, 1981.
- Piçou, A.C.; *The Economics of Welfare*, 4 ed., London: MacMillan, 1952.
- Ruff, Larry, E.; "Çevre Kirlenmesinin Ekonomik Anlamı", *Yönetim*, Sayı: 8 (1978), ss. 67-79.
- Singer, Neil; *Public Microeconomics*, Boston: Little, Brown and Company, 1972.
- Tosun, Kemâl; "Çevre Bozulması Sorununun İşletme Teorisi ve Uygulamasına Etkileri", *Yönetim*, Sayı: 5 (Temmuz-Eylül 1976), ss. 5-36.
- Victor, P.A.; *İktisadi Açından Çevre Kirlenmesi*, (Çev: Ömer Faruk Batırel), İstanbul: Akbank MacMillan İktisat Serisi, 1978.
- Wilson, Thomas, W.; "Çevre İle Kalkınma Arasında Bir Çelişki Var mı?", *Yönetim*, Sayı: 8 (1978), ss. 39-43.

TARIM KESİMİNDE KÜÇÜK İŞLETMELER VE EKONOMİK ETKİNLİK

Nalan ÖLMEZOĞULLARI*

ÖZET

Çalışmamızda tarım kesiminde işletme büyüklüğü ile ekonomik etkinlik arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Tarımsal üretim, kendine özgü ve sanayi kesiminden farklı özelliklere sahiptir. Bu farklılığın, az gelişmiş ülkelerde daha belirgin olduğu görülmektedir. Bu nedenle özellikle az gelişmiş ülkelerde tarımsal işletmelerin büyüklüğü ile verimlilik arasında kesin olarak doğru yönlü bir ilişkiden söz etmek güçtür.

Az gelişmiş ülkelerde toprak dağılımındaki büyük dengesizlik yanında, büyük toprak mülkiyetinin, gelişmiş teknoloji kullanan, etkin büyük işletmeler ile özdeş olmadığı da gözlenmektedir. Bu ülkelerin kırsal yapılarında çok önemli bir yer tutan küçük aile işletmelerinin tasfiyesinin, kaynakların daha etkin bir yeniden dağılımına yol açabileceğini söylemek de — bu ülkelerdeki faktör bileşimi gözönüne alındığında— güçtür. Ayrıca, böyle bir zorunlu tasfiyenin toplumsal sonuçları da çok ağır olabilecektir. Dolayısıyla, az gelişmiş ülkeler açısından, küçük ölçekli aile işletmelerinin varlıklarını sürdürmelerinin büyük bir handikap taşımadığı söylenebilir. Kooperatifleşme, tarımsal kredilerden yararlandırma gibi uygulamalarla bu tür işletmelerin daha etkin bir üretim yapısına kavuşturulmaları mümkün olabilecektir.

SUMMARY

Small Farms and their Economic Productivity in the Agricultural Sector

In this study, I attempt to analyze the relationships between the size of the farms and their economic productivity in agricultural sector of the economy. As is known, underdeveloped countries are also agricultural countries in general, it seems more probable that they should aim for economic development through reforms the agricultural sector. However, in these countries, it may be said that there is no positive correlation between the size of the farms and their productivity.

In underdeveloped countries, distribution of the land has not balance on the one hand, the big land holders do not use high technology on the other hand. In this context, it is difficult to say that the liquidation of the small family farms will lead to more effective redistribution of the resources, if factors composition taking into consideration. In addition, this inevitable liquidation would have a high social

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Öğretim Görevlisi.

cost. Consequently, in underdeveloped countries, the maintenance of the small family farms can not be seen as an obstacle from the point of view of economic productivity.

In conclusion, it is possible for the small farms in agriculture to have gained mode proper production structure along with cooperating and using agricultural credits in an effective way.

Günümüzde Avrupa tarımının başlıca özelliği küçük ölçekli tarımsal işletmeler ve aile çiftliklerinin yaygınlığıdır. Modern sanayiın gelişme sürecinde büyük ölçekli üretim avantajlı hale gelmiş ve sermayenin büyük firmalarda yoğunlaşması olgusu gözlenmiştir. Bu ölçüde bir yoğunlaşma hareketi, tarım kesiminde gerçekleşmemiştir. Az gelişmiş ülkelerin büyük bir çoğunluğunda ise toprak dağılımında büyük bir dengesizlik görülmektedir. Ekilebilir toprakların bir kısmı, etkin bir biçimde tarım yapılmasını güçleştirecek ölçüde küçük birimlere bölünmüşken diğer kısmı az sayıdaki büyük toprak sahibinin elinde yoğunlaşmıştır.

Tarım kesiminde oldukça yaygın bir biçimde gözlenen bu durum geniş ölçüde tartışılmakta ve nedenleri açıklanmaya çalışılmaktadır. Gelişmiş teknolojilerden yararlanan ve sanayi işletmelerinde olduğu gibi kâr maksimizasyonuna yönelik üretim yapan büyük tarımsal işletmelerin yanında, daha çok geleneksel yöntemlerle üretimde bulunan küçük aile işletmeleri, varlıklarını nasıl koruyabilmektedirler? Ya da küçük işletmelerin bu dayanıklılığı, ekonomik gelişme açısından olumlu bir durum olarak mı değerlendirilecektir, yoksa bu olgu optimum işletme büyüklüğünün altında kalınması ve dolayısı ile ekonomik etkinliğin gerçekleştirilememesi anlamına mı gelmektedir?

Bu soruların yanıtlanabilmesi, öncelikle küçük ve büyük işletmelerin ekonomik avantaj ve dezavantajlarının belirtilmesini ve optimum işletme büyüklüğü kavramına açıklık getirilmesini gerektirmektedir.

a) Büyük İşletmelerin Avantajları:

Tarımda büyük işletmelerin avantajlarını şöyle sıralamak mümkündür¹.

— Büyük işletmeler kaynak israfına yol açmazlar. Şöyle ki, tarımsal makinelerin ve ileri teknolojilerin etkin bir biçimde kullanılabilmesi için işletmenin belli bir büyüklüğün üzerinde olması gereklidir. Örneğin, bir traktörün bir hasat döneminde işleyebileceği toprak genişliği belirlidir. Bu büyüklüğün altında toprağa sahip olan bir işletmenin, traktörü tam kapasitede kullanması mümkün değildir.

— İleri derecede makinalaşmanın getireceği amortismanlara ancak büyük işletmeler katlanabilirler. Dolayısı ile de daha ileri tekniklerle çalışırlar.

— Pazarlama ve yöneticilik gibi hizmetlerden ve kredi kolaylıklarından yararlanma açısından büyük işletmeler daha avantajlıdır. Örneğin daha düşük fiyatlarla tarım kredisi bulabilir, elverişli fiyatlarla alım satım yapabilirler.

— Sermayesi yeterli olduğu için ürün fiyatlarındaki değişmelere büyük işlet-

1 Bu konuda bakınız;

Özgül, Ali, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa Üniversitesi yayınları, İstanbul, 1977, s. 170-171.

Kazgan, Gülten, *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İktisat Fakültesi yayın no: 387, İstanbul, 1976, s. 185.

meler daha kolay uyum sağlarlar, örneğin fiyatlar yükseldiğinde üretimlerini daha hızlı arttırabilirler.

— Genellikle geleneksel yöntemlerle çalışan küçük aile işletmelerinin tersine olarak, büyük işletmeler sanayi firmalarına benzer bir biçimde örgütlenmiş olup kâr maksimizasyonu amacı ile faaliyette bulunurlar.

— Aile emeği değil ücretli işçi çalıştırdıklarından iş bölümü ve uzmanlaşma gelişmiştir. Dolayısıyla verimlilik daha yüksektir.

b) Küçük İşletmelerin Avantajları:

Küçük aile işletmelerinin, daha düşük maliyet ve yüksek verimlilik ile çalışan büyük işletmeler yanında varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bu olgudan hareket eden bazı yazarlar, küçük işletmelerin de bazı üstünlükleri olduğunu öne sürmektedirler. Buna göre, küçük işletmelerin ücretli emek yerine aile işgücünü kullanmaları, üretim maliyetini düşürücü bir rol oynamaktadır². Küçük çiftçi, kendi işine, ücretli emeğin büyük işletmede gösterdiğinden daha fazla özen göstermektedir.

Ayrıca bu tür çiftlikler emek-yoğun mallar üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptirler. Eğer toplumda zevkler ve tercihler bu tür mallara yönelikse küçük çiftçilerin görece gelirleri artacaktır³.

Küçük ve büyük işletmelerin avantaj ve dezavantajlarını bu şekilde özetlediğimizde yanıtlanması gereken bir soru daha kalmaktadır: Tarım kesiminde optimum işletme büyüklüğünü belirlemede hangi ölçütlerden yararlanılacaktır?

Bu konuda yararlanılabilecek ölçütlerin başında toprağın genişliği gelmekle birlikte, gerçekte en uygun yöntem, işletme büyüklüğünün tüm girdilerin toplam değeri ile ölçülmesidir⁴. Bu girdilerin başlıcaları olarak işletmenin kullandığı tarımsal araç ve gereçler, makineler, yararlanılan işgücü, tarımsal ilaçlar, gübre vb. sayılabilir.

Bununla birlikte tarımsal işletmeler, genellikle kullandıkları toprağın genişliğine göre sınıflandırılmaktadır. Aslında toprak büyüklüğü tek başına yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü belirli büyüklükte bir toprak, yetiştirilen ürünün türüne, bölgeye, işletme tipine göre farklı bir biçimde değerlendirilmek zorundadır. Örneğin çay ya da fındık üretimi açısından büyük olarak adlandırılacak bir toprak parçası, pamuk üretimi için küçük olabilir.

Yine de diğer girdiler yanında toprağa bu kadar önem verilmesinin nedeni, herhangi bir tarımsal bölge ya da ülkede ekilebilecek toprak miktarının veri olmasıdır⁵.

Genel olarak bakıldığında, büyük işletmelerin ekonomik üstünlüklerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak az gelişmiş ülkelerde karşılaşılan büyük toprak

2 Aile işgücünün birim emek başına çok düşük ödemelere razı olması ile gerçekleştiren küçük üreticilerin direnme gücü, köylünün "kendi kendini sömürmesi" biçiminde açıklanmaktadır. Bu konuda; Chayanov, A.V. *The Theory of Peasant Economy*, American Economic Association, Illinois, 1966, p. 78.

3 Calkins, Peter, "Small Farm Structure and Output in Selected Regions of Nepal, Taiwan and The United States" in Johnson, Glenn and Maunder, Allen (eds.), *Rural Change*, Oxford, 1981, p. 81.

4 Bachman, K.L.-Christensen, R.P. "The Economics of Farm Size" in Southworth, H. Johnston, B. (eds), *Agricultural Development and Economic Growth*, Cornell University Press, New York, 1968, p. 235.

5 Kazgan, G. a.g.e., s. 186.

mülkiyeti, genellikle büyük işletmelerin avantajlarından yararlanılmasına olanak vermeyecek türdedir.

Az gelişmiş ülkelerde görülen büyük toprak mülkiyeti başlıca şu şekillerde ortaya çıkmaktadır⁶.

— Büyük toprakların küçük üreticiler tarafından kiracılık-ortakçılık ilişkisi ile işlenmesi.

Bu durumda mülkiyet ve işletme aynı kavramlar olmayıp, büyük mülkiyete karşın küçük işletmecilik sözkonusudur. Üstelik, bir feodal kalıntı biçimindeki bu işletmeler, kendi sahiplerince işletilen küçük işletmelere göre çok daha verimsiz çalışmaktadırlar. Kiracı-ortakçı olarak toprak işleyen aileler, genellikle kırsal nüfusun en yoksul kesimini oluşturmaktadırlar. Bu nedenle de gerekli donanımdan yoksundurlar, en ilkel yöntemlerle üretimde bulunmaktadırlar. Ürünün yarıyarıya (bazen belirlenen bir başka oranda) paylaşımı biçiminde beliren ortakçılık ve kiracılık koşulları, üretim maliyetini arttıran son derece büyük bir rantın varlığını yansıtmaktadır⁷.

— Genellikle Güney Avrupa ve Latin Amerika'da görülen "Latifundia"lar ise hem büyük toprak mülkiyeti hem de büyük işletme özelliklerine sahiptirler. Bu tür işletmelerde profesyonel yöneticiler ve ücretli işçiler çalışmaktadır. Bu işletmelerde geleneksel teknolojiler kullanılmakta, emeği ve toprağı israf eden yaygın (extensive) tarım yapılmaktadır. Toprak sahipleri, ilkel üretim tekniklerine karşı yüksek gelir elde etmektedirler. Bu nedenle kapitalist girişimcilerin tersine latifundia'larda elde edilen gelirler yatırımlara yöneltilmemekte, toprak üzerinde kurulan denetim, emeğin sömürülmesinde kullanılmaktadır. Bu durumda toprak sahipliği daha çok bir prestij kaynağı olma ve enflasyona karşı önlem oluşturma açısından önem taşımaktadır⁸.

— Yabancı sermayeye dayalı plantasyon işletmeciliği de hem büyük toprak mülkiyetinin hem de büyük işletmeciliğin bir arada bulunduğu bir işletmecilik biçimidir. Plantasyonlar, çoğunlukla gelişmiş ülkeler pazarlarında değeri yüksek olan (pamuk, şeker kamışı, kahve, kakao, muz gibi) tropikal ürünlerden birini üretirler.

Bu işletmelerde yoğun (intensive) üretim yapılmaktadır. Ancak bu tür işletmeler toplumsal ve politik açıdan pek çok sakıncalar taşımaktadırlar.

Böylece az gelişmiş ülkelerde büyük bir çoğunlukla rastlanan bu işletme tiplerinin dayandığı büyük toprak mülkiyetinin ekonomik bir üstünlüğe sahip olduğunu söyleme olanağı yoktur. Ayrıca, sözkonusu işletmelerde elde edilen gelirler çoğunlukla yeniden üretime yöneltilmeyip⁹ çeşitli biçimlerde israf edilmektedir.

6 Warriner, Doreen, "Land Reform and Economic Development" in Eicher C-Witt, L. (eds.), *Agriculture in Economic Development*, Mc Graw-Hill, Book Company, 1964, p. 283.

7 Silier, Oya, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-38)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 15.

8 Arnon, I, *Modernization of Agriculture in Developing Countries*, New-York, 1981, p. 449.

9 Bu konuda bakınız;
Raup, Philip, M, "Land Reform and Agricultural Development" in Southworth, H.-Johnston, B., a.g.e., p. 297.

Küçük Aile İşletmeleri:

Az gelişmiş çağdaş bir ekonominin tarımında gözlenen farklı işletme biçimleri ve bunların somutlaştığı çok çeşitli ekonomik bağıntılar esas olarak üç üretim ilişkisine karşılık gelebilecektir. Bunlar; kapitalist ve yarı-feodal üretim ilişkileri ile küçük meta üretimidir¹⁰.

Tarımda küçük üreticiliğin en yaygın biçimi olan küçük meta üretiminin, en saf biçimi ile, dolaysız üreticinin üretim araçlarına sahip olduğu, esas olarak kendi ve ailesinin emeği ile, kısmen veya tamamen piyasa için, fakat tüketim amacıyla (birikim yapmadan) üretimde bulunması¹¹ biçiminde tanımlayabiliriz.

Bu tanım çok genel bir tanım olup, az miktarda toprak kiralayan, geçici olarak ücretli işçi kullanan ya da zaman zaman yine geçici olarak aile emeğini başka işletmelere sunan aileler de küçük üreticilik kapsamı içinde değerlendirilebilmektedir.

Küçük aile işletmesini tanımlayacak belirli bir toprak büyüklüğünden söz etmek güçtür. Aynı düzeyde gelir elde edebilmek için gerekli olan arazi büyüklüğü, ailenin çalışma potansiyeline, sermaye düzeyine ve tabii çevre koşullarına göre değişecektir.

Fakat çoğunlukla az gelişmiş ülkelerde toprakların aşırı parçalanması sonucu işletmeler minimum bir yaşam düzeyini sürdüremeyecek denli küçülmüşlerdir. Bu durumdaki işletmeler aşağıdaki almasıklardan birini seçmek zorunda kalacaklardır¹²:

- a) İşletmesine katmak üzere toprak kiralamak,
- b) Kendi toprağını kiraya vererek başka bir iş aramak,
- c) Kendi toprağı dışında çalışarak ek gelir elde etmek,
- d) Toprağını satmak.

(b) ve özellikle (d) almasıkları küçük aile işletmesinin tasfiyesi anlamına gelmektedir. Küçük aile çiftliklerinin zorunlu tasfiyesi ve bunun sonucu olarak işletmelerin birleşmesi (konsolidasyonu), kaynakların daha etkin bir yeniden dağıtımıdır. Fakat bu ancak işletmenin tasfiyesi sonucu işsiz kalacak işgücüne almasıık istihdam olanaklarının sağlanabilmesi durumunda geçerlidir. Az gelişmiş ülkelerin çoğunda ise bu tür istihdam olanakları genellikle yoktur ve "kaynakların etkin yeniden dağıtım"ının toplumsal maliyeti yüksek olmaktadır.

SONUÇ

Tarım kesiminde işletme büyüklüğü ile ekonomik etkinlik arasında çok kesin bir bağlantı kurmanın güç olduğu görülmektedir.

Pekçok ülkenin tarımsal yapılarının gözlenmesi, tarımda ekonomik gelişmenin çok farklı işletme büyüklüğü koşullarında mümkün olduğunu göstermektedir. İşletme büyüklüğü başbaşına ne bir ön koşuldur ne de tarımsal gelişmenin engelidir.

Dolayısıyla optimum işletme büyüklüğü için kesin bir ölçüt getirmek güç olmakla birlikte, görel olarak büyük işletmelerin gelişmiş ülkelerde, görel olarak kü-

10 Boratav, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 454, Ankara, 1980, s. 33.

11 Boratav, K. a.g.e., aynı yerde.

12 Arnon, I. a.g.e., p. 459.

çük işletmelerin ise az gelişmiş ülkelerde daha ekonomik oldukları öne sürülebilir¹³.

Az gelişmiş ülkelerde teknolojik bilgi düzeyi düşük ve yöneticilik yetenekleri kıttır. Bu durum, zaman zaman aile çiftliklerinin büyük işletmelerden daha etkin olabilmesinin nedenlerinden biridir. Aile işletmeleri emek-yoğun üretim yapmakta ve az gelişmiş ülkelerde kıt olan sermayeyi daha az kullanmaktadırlar.

Ayrıca küçük aile işletmelerinin ortadan kalkması derin toplumsal sonuçlar yaratabilecektir. Bu nedenle, bu işletmelerin, makinalaşmanın ileri boyutlara ulaştığı çağımızda da yaşayabilirlik kazanmalarına yardımcı olunmalıdır. Japonya ve Tayvan örnekleri, emek kıtlaştıkça ve pahalılaştıkça küçük çiftliklerin de makinalaşabildiklerini ve emeği etkin bir biçimde kullanabildiklerini göstermiştir. Bu ülkelerde pek çok çiftçi, işletmelerinin büyüklüğünde dikkate değer bir artış olmaksızın, geçimlik tarımdan ticari tarıma geçmişlerdir¹⁴.

Etkin kooperatifleşme sisteminin kurulması, kredi olanakları, araç-gereç dağıtımı ve yol gösterici faaliyetlerle desteklendiğinde, küçük işletmelerin daha etkin bir üretim yapısına kavuşmaları mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

- Arnon, I; *Modernization of Agriculture in Developing Countries*, New-York, 1981.
- Bachman, K.L.-Christensen-R.P.; "The Economics of Farm Size" in Southworth, H.-Johnston, B (eds.), *Agricultural Development and Economic Growth*, Cornell University Press, New-York, 1968.
- Boratav, Korkut; *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 454, Ankara, 1980.
- Calkins, Peter; "Small Farm Structure and Output in Selected Regions of Nepal, Taiwan and The United States" in Johnson, Glen and Maunder, Allen (eds), *Rural Change*, Oxford, 1981.
- Chayanov, A.V.; *The Theory of Peasant Economy*, American Economic Association, Illinois, 1966.
- Kazgan, Gülten; *Tarım ve Gelişme*, İ.Ü.Yayımları, İktisat Fakültesi Yayın no: 387, İstanbul, 1976.
- Özgüven, Ali; *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Raup, Philip, M.; "Land Reform and Agricultural Development" in Southworth, H.-Johnston, B. (eds.) *Agricultural Development and Economic Growth*, Cornell University Press, New-York, 1968.
- Silier, Oya; *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-38)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Warriner, Doreen; "Land Reform and Economic Development" in Eicher, C.-Witt, L. (eds.), *Agriculture in Economic Development*, Mc Graw-Hill Book Company, 1964.

13 Bachman, K.L. Christensen, R.P., a.g.m., p. 238-239.

14 Arnon, I. a.g.e., p. 470.

ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARINI KOLONİZASYON ARACI OLARAK KULLANMA ÇABALARI

Murat ÖZYÜKSEL*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman kolonizasyonu düşüncelerine 19. yüzyıl ortalarından itibaren sıkça raslanmaktadır. Bu doğrultuda propaganda yapanlar arasında Alldentscher Verband'ın ideologları, Prof. Sprenger, Ludwig Ross gibi isimler sayılabilir. Karl Kaerger ise kolonizasyon düşüncesine yeni boyutlar getirmiştir. Kaerger'e göre, Anadolu topraklarına Alman göçmenlerin yerleştirilmesi, bu ülkedeki güçlü konumundan dolayı Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından yürütülmelidir. Osmanlı İmparatorluğu Anadolu demiryolu hatları boyunca ayrıcalıklı Alman koloni bölgelerinin oluşturulmasına izin vermeli, Almanya da karşılık olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumalıdır.

Benzeri düşünceler daha sonra binbaşı Schlagintweit tarafından savunulmuştur. Schlagintweit'in önerileri, Kolonial-Wirtschaftlichen Komitee tarafından Başbakan von Hohenlohe'ye bir rapor halinde sunulmuştur.

Anadolu demiryollarını inşa eden Deutsche Bank Genel Müdürü Georg von Siemens, onur konuğu olduğu Deutsche Kolonialgesellschaft'ın bir toplantısında kolonizasyon düşüncesini sert bir ifadeyle reddetmiştir. Siemens demiryolları girişimlerinin sadece ticari bir nitelik taşıdığını, bu tür düşüncelerin Osmanlı yöneticilerini ürktürek girişimi tehlikeye düşüreceğini savunmuştur. Gerçekten de bu sıralarda Babıâli çevresinde Almanların demiryollarını kolonizasyon amacıyla inşa ettikleri söylentileri yayılmaktaydı. Alman yönetimi bu endişeyi yok etmek için Babıâli'ye, Kolonial-Wirtschaftlichen Komitee'nin önerilerine yanıt bile verilmediğini bildirmişlerdir.

ZUSAMMENFASSUNG

Von der Mitte des 19. Jahrhunderts trifft man oft Gedanken in Deutschland, das Osmanische Reich zu kolonisieren. Die Ideologen von Alldentscher Verband, Prof Sprenger, Ludwig Ross Waren einige, die in dieser Richtung propogandieren. Karl Kaerger brachte neue Perspektiven zur Kolonisationsgedanke. Nach seiner Gedanken sollte die Kolonisation durch die Ansiedlung der deutschen freiwilligen Auswanderern verwirklicht werden, wobei auch die Anatolische Eisenbahngesellschaft dazu benutzt werden sollte. Osmanisches Reich sollte die Ansiedlung der

* Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

Deutschen entlang der Linie der Anatolischen Bahn erlauben. Dagegen sollte Deutschland der Türkei die Garantie der Integrität des Gebietes gewahren.

Aehnliche Gedanken wurde nach einigen Jahren von Major Schlagintweit verteidigt. Schlagintweits Vorschlaege wurde von der Kolonial-Wirtschaftlichen Komitee als ein Bericht dem Reichskanzler unterbreitet. Georg von Siemens, der Generaldirektor der Deutschen Bank, die die anatolischen Eisenbahnen bauten, lehnte in einer Versammlung der Deutschen Kolonialgesellschaft solche Vorschlaege in aller Öffentlichkeit ab. Nach Siemens Gedanken hatte Anatolische Eisenbahngesellschaft nur eine kommerzielle Eigenschaft. Ferner braechte laut Siemens die Kolonisationsgedanken diese Unternehmung in die Gefahr, da die Regierenden des Osmanischen Reiches Befruchtungen vor solcher Orientierungen haetten.

In der Tat wurden in Osmanischen Regierungskreisen Gerüchte verbreitet, wonach die deutschen Bahnen in Anatolien dazu benutzt werden würde, eine deutsche Kolonisation zu betreiben. Die deutsche Regierung berief sich gegenüber dem Sultan darauf, dass sie die Anregung des Kolonial-Wirtschaftlichen Komitees unbeantwortet gelassen habe. Damit wollte die Berliner Regierung Abdulhamit seiner Besorgnis entheben.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman kolonizasyonuna yönelik çabalar 19. yüzyıl boyunca artarak devam etmişti. Örnek vermek gerekirse, Feldmareşal Helmut von Moltke Almanya'nın Osmanlı mirasından pay alması gerektiğini ve Filistin topraklarının Alman kolonizasyonu için çok uygun bir yer olduğunu savunuyordu¹. Moltke bu düşünceleri 1836-39 yılları arasında Osmanlı ordusunda askeri uzman olarak görev yaparken edinmiş olmalıdır. Ludwig Ross ise yüzyıl ortasında yazdığı eserinde "Küçük Asya" kolonizasyonunu geleceğin "Büyük Almanya"sı için bir araç olarak gördüğünü açıklamaktadır². Benzeri düşüncelere sahip olan Prof. Sprenger Yakın Doğu'nun henüz kolonileştirilmemiş olduğunu vurgulayarak, kolonileştirilecek en uygun bölge olduğunu belirtiyor, Mezopotamya ve Dicle'nin doğusundaki toprakların 10-15 milyon kolonizatöre ihtiyacı olduğunu ileri sürüyordu³. Kolonizasyon konusunda en radikal düşünceleri Alld deutscher Verband (Pancermen Birliği) adındaki dernek savunuyordu. Pancermen ideologlar Anadolu'yu "iklimi, toprak zenginlikleri" ile Alman kolonizasyonu ve kültürünü bekleyen bölgeler olarak görüyorlardı⁴.

KARL KAERGER'İN ÖNERİLERİ

Örnekleri arttırmak mümkündür. Ancak bu kısa yazı çerçevesinde yalnızca Anadolu ve Bağdat demiryollarından kolonizasyon amacıyla yararlanma düşünceleri üzerinde durulacaktır. Bu doğrultudaki ilk önemli yayını Karl Kaerger'in "Kleinasien,

- 1 Moltke Graf Helmut von, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, Cilt II, Berlin 1872, s. 279.
- 2 Ross Ludwig, *Kleinasien und Deutschland*, Reiseberichte und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeiten Deutscher Niederlassungen in Kleinasien, Halle 1850, s. 175.
- 3 Sprenger Aloys, *Babylonien, das reichste Land in der Vorzeit und das lohneste Kolonisationsfeld für die Gegenwart*, Heidelberg, 1886, s. 280.
- 4 Alld deutscher Verband, *Deutschlands Ansprüche an das türkische Erbe*, Münih, 1896, ss. 3-4.

ein deutsches Kolonisationsfeld" ("Küçük Asya, Bir Alman Kolonizasyon Bölgesi") adlı kitabıdır⁵. Kaerger'in o güne kadar yazılanlara getirdiği yenilik, Anadolu'nun kolonizasyonunda Anadolu Demiryolu Şirketi'ne çok önemli görevler yüklemiş olmasıdır.

Kaerger Anadolu'da Alman kolonizasyonu düşüncesinin şiddetli bir savunucusu olmakla birlikte, bu düşüncenin yaşama geçirilmesinin zorluklarının da farkındaydı. Kaerger'e göre bu uğurda karşılaşılabilecek güçlükleri aşmanın yalnız bir yolu olabilirdi: Kolonizasyonun iktisadi ve politik açıdan güçlü bir şirket tarafından yürütülmesi. Kaerger bu "ulvi" görevi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sağlam konumundan dolayı Anadolu Demiryolu Şirketi'ne yükliyordu⁶.

Kaerger'in modelinde Anadolu demiryolu hatları boyunca yerleşecek olan Alman kolonizatörler Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılacak imtiyazlarla, ayrıcalıklı koloni bölgeleri oluşturacaklardı. Kaerger bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu'ndan talep edilmesi gereken ayrıcalıklardan bazılarını şöyle sıralıyordu:

- 1- Özel polis teşkilatlı özerk koloni bölgeleri.
- 2- Kolonizatörlere 10 yıllık vergi muafiyeti.
- 3- 1856 toprak yasasının sınırlamaları dikkate alınmaksızın belirli toprakların kolonizatörlere bırakılması.
- 4- Alman göçmenlerden ithal vergileri alınmaması⁷.

Kaerger koloni bölgeleri oluşturulmasının başarıyla yürütülmesi için, Eskişehir'de bir Alman konsolosluğu açılmasını da önermişti⁸.

Kaerger, Osmanlı İmparatorluğu'nun tanyacağı bu tür imtiyazlara Almanya'nın verebileceği önemli bir karşılık olduğunu düşünüyordu: "Bölgenin yabancı saldırılara karşı toprak bütünlüğünün garanti altına alınması." Böyle bir teklif Kaerger'e göre Osmanlı İmparatorluğu için kaçınılmaz bir fırsat olacaktı. Ancak aynı anlaşma Almanya'ya da politik ve iktisadi açıdan büyük yararlar sağlayacaktı⁹.

Politik açıdan İngiltere ve Rusya'nın bölgede etkinlik kazanmalarını durdurulmuş; iktisadi açıdan ise Amerikan, Rus ve İngiliz rekabetine karşı önerdiği gümrük birliği politikasına ilk adım atılmış olacaktı. İngiltere kendi sömürgeleriyle iktisadi bir bütünlük oluşturmuştu. Bu durumda Almanya'nın uygulayacağı tek doğru politika Avusturya, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu içine alacak geniş bir gümrük birliği oluşturmaktı. Kaerger, bu bir nevi ortak pazar içinde, Anadolu'daki Alman tarım kolonilerine, Alman endüstrisinin gereksindiği hammaddeleri sağlama işlevini yükliyordu¹⁰.

SCHLAGINTWEIT, KÜÇÜK ASYA'DA ALMAN KOLONİZASYONU

Kaerger'in düşünceleri daha sonra etkili bir biçimde binbaşı Max Schlagintweit tarafından savunulmuştur. Schlagintweit kolonizasyon koşullarını yerinde in-

5 Kaerger Karl, *Kleinasien, ein deutsches Kolonisationsfeld*, Berlin, 1892.

6 a.g.e., s. 88.

7 a.g.e., s. 90.

8 İstanbul'dan başlayan Anadolu demiryolu 1982 yılında, Eskişehir üzerinden Ankara'ya ulaşmıştı.

9 a.g.e., s. 91.

10 a.g.e., s. 92.

celeyebilmek amacıyla Anadolu'ya gitmiş ve orada yaşayan Almanlarla konuyu ayrıntılı biçimde tartışmıştır. 1898 yılında, Münih'te Militaerische Gesellschaft'ın düzenlediği bir konferansta, Anadolu'da edindiği izlenimleri anlatmış; ertesi yıl yine Münih'te bu kez Deutsche Kolonial Gesellschaft'ın (Alman Koloni Derneği) bir toplantısında "Deutsche Kolonisation in Kleinasien" (Küçük Asya'da Alman Kolonizasyonu) adlı bir tebliğ sunmuştur. Schlagintweit bu tebliğde Anadolu'nun kolonizasyonu için neler yapılması gerektiği üzerine düşüncelerini sergilemektedir¹¹.

Schlagintweit da Kaerger gibi Anadolu'daki Alman kolonizasyonunun Anadolu Demiryolu Şirketi aracılığıyla yürütülmesini öneriyordu. Alman göçmenler demiryolu hatları boyunca yerleştirilmeliydi. Alman kolonileri olabildiğince bağımsız yönetim aygıtlarına sahip olabilmeli (özel polis teşkilatı gibi), Alman göçmenlere vergi ve gümrük bağımsızlığı tanınmalıydı.

Schlagintweit da Kaerger gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu koşulları sağlamaya yanaşmayacağı şüphesini taşıyordu. Bu nedenle 1899 Mayıs'ında, Kolonial Wirtschaftlichen Komitee'nin genel kurul toplantısında, Anadolu Demiryolu Şirketi ile Anadolu'da Alman kolonilerinin yerleştirilmesi için resmen ilişkiye geçilmesini önerdi. Komite Schlagintweit'in önerilerinin tümünü benimseyerek, bir rapor halinde Başbakan von Hohenlohe'ye sunulmasına karar verdi¹².

Kolonial-Wirtschaftliche Komitee, Deutsche Kolonial Gesellschaft gibi Anadolu'da Alman kolonizasyonunu savunan kuruluşlarla, Schlagintweit arasındaki işbirliği 1899 yılı boyunca sürmüştür. Deutsche Kolonial Gesellschaft, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin, somut desteğini alabilmek amacıyla, Berlin'de düzenlediği bir konferansa, Anadolu'daki Alman demiryollarını inşa eden Deutsche Bank Genel Müdürü Georg von Siemens'i onur konuğu olarak davet etmiştir. Ancak Siemens'in konferansta yaptığı konuşma, umulanın tersine, Anadolu'da Alman kolonilerinin Anadolu Demiryolu Şirketi aracılığıyla kurulması beklentilerini tümüyle suya düşürmüştür. Siemens son derece açık bir ifadeyle Anadolu Demiryolu Şirketi'nin bir Alman şirketi olmadığını, Türk yasalarına tabi bir Osmanlı şirketi olduğunun altını çizmiştir¹³.

Siemens konferansta, Osmanlı maliyesinin tamamen tarımsal üretimden alınan vergilere dayandığını belirtmiştir. Kaerger ve Schlagintweit'in önerdikleri on senelik vergi muafiyetini Türk hükümeti tanısa bile, daha sonra ödenecek olan öşür vergisinin göçmenlere aşırı bir yük getireceğini dile getirmiştir. Bunun dışında Siemens'e göre Anadolu halkının dinine ve geleneklerine bağlılığı gibi nedenler de kolonizasyonu olanaksız kılmaktadır¹⁴.

11 Schlagintweit'in her iki konferansı da broşür halinde yayımlanmıştır. Militaerische Gesellschaft'ın düzenlediği konferans için bkz. Schlagintweit Max, *Reise in Kleinasien*, Münih 1898. Deutsche Kolonial Gesellschaft'ın düzenlediği konferans için bkz. Schlagintweit Max, *Deutsche Kolonisation in Kleinasien*, Münih, 1899. Schlagintweit'in kolonizasyona yönelik önerileri için bkz. a.g.e., ss. 32-36.

12 Kampen Wilhelm von, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel, 1968, s. 182.

13 Helfferich Karl, *Georg von Siemens, ein Lebensbild aus Deutschlands grosser Zeit*, Berlin, 1923, Cilt III, s. 76

14 a.g.e., s. 77.

Böylece Siemens Anadolu Demiryolu Şirketi aracılığıyla, demiryolu hatları boyunca Alman göçmen yerleştirme önerisini kesin bir biçimde reddetmiş oluyordu. Siemens kendi çabalarının kolonizasyon amacı taşımadığını, salt ticari bir nitelik taşıdığını vurgulamıştı. Bu ticari girişimlerinin başarıya ulaşmasıyla Almanya'nın büyük yararlar sağlayacağını, Alman endüstrisine yeni ufuklar açılacağını, kolonizasyon düşüncesiyle bu önemli girişimin tehlikeye düşürülmemesi gerektiğini belirtiyordu¹⁵.

Gerçekten de Bağdat demiryolu imtiyazı konusunda Almanlarla rekabet eden güçlerin en etkili silahı, Osmanlı yönetim çevrelerinde demiryolunu Almanların kolonizasyon amacıyla kullanacağı korkusunu yaymaktı. İngiliz, Fransız girişimci ve diplomatların bu yönde yaptıkları propoganda, Alman basını ve kamuoyunda aynı doğrultuda yazılanlarla birleşince, Babî'î'nin kuşkuları giderek artıyordu.

Bu durum, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Marschall von Bieberstein'in 5.12.1899 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgraftan da anlaşılmaktadır. O sıralar Deutsche Bank'ın inşa ettiği İstanbul-Eskişehir-Ankara demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılması için sadece ilke düzeyinde bir ön anlaşma imzalanmıştı. Marschall, Anadolu'da Alman kolonizasyonu üzerine verilen konferansların ve yayınlanan broşürlerin Sultan ve çevresi tarafından kaygıyla karşılandığını, bu tür çabaların Bağdat demiryolu kesin imtiyaz sözleşmesinin hazırlanmasını tehlikeye düşürdüğünü bildiriyordu. Marschall, yapılan propogandanın Sultan üzerindeki olumsuz etkisini giderebilmek için onunla görüşerek, bu gibi düşüncelerin Alman yönetiminin hiçbir şekilde desteklenmediğini açık bir dille ifade edecekti¹⁶.

Bu dönemde, Anadolu'da yapılan ve yapılacak olan demiryolları hatları boyunca Alman kolonizatörlerin yerleştirilmesi doğrultusunda yürütülen propoganda, Alman resmi çevrelerini de tedirgin etmişti. Bu nedenle Devlet Müsteşarı Bülow 6.12.1899 tarihinde Marschall'a gönderdiği yanıtta, Anadolu'ya Alman kolonileri yerleştirilmesinin kesinlikle söz konusu olmayacağı konusunda Padişah'a güvence verme düşüncesini onayladığını bildiriyordu. Bülow, Kolonial Wirtschaftlichen Komite'nin, Asya Türkiye'sinin kolonileştirilmesi üzerine Başbakanlığa yaptıkları başvuruya muhatap olunmayarak, yanıt vermek gereği bile duyulmadığının Abdülhamit'e aktarılmasını istiyordu¹⁷.

SONUÇ

Alman yönetiminin ve Deutsche Bank'ın 19. yüzyıl sonunda Anadolu'da kolonizasyon düşüncesini savunanlara pek yüz vermemeleri doğaldı. Deutsche Bank, Anadolu Demiryolu Şirketi'ni kurarak İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya demiryollarını inşa etmişti. Osmanlı hükümeti, Deutsche Bank'ın denetimindeki Anadolu Demiryolu Şirketi'ne İstanbul-İzmit hattı için 15000, Eskişehir-Konya içinse 13800 frank kilometre garantisi ödüyordu. Deutsche Bank genel müdürü Siemens doğal olarak,

15 Aynı yer.

16 Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 5.12.1889 tarih, 358 nolu telgraf, Manzenreiter Johann, *Die Bagdadbahn als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903)*, Bochum, 1982, s. 156.

17 Bülow'dan Marschall'a 6.12.1899 tarih, 161 nolu telgraf, aynı yer.

olaya ticari açıdan yaklaşıyor, kolonizasyon düşünceleri uğruna şirketin elde edeceği kârları riske sokmak istemiyordu.

Almanya'nın resmi Osmanlı politikası da açık sömürgecilikten yana düşüncelerle çelişiyordu. Almanya Osmanlı devletine karşı "barışçı" bir politika izlemeyi uzun dönemli çıkarları açısından daha sağlıklı buluyordu. Uygulanan barışçı yayılma politikası sayesinde 1883 yılından beri Osmanlı ordusunda görev alan Alman komutanların etkileri giderek artıyor, inşa edilen demiryollarıyla İstanbul'dan Bağdat'a kadar olan bölge Alman nüfuz alanı haline dönüştürülmek isteniyordu. Almanya'nın Osmanlı politikasının incelenmesi bu yazının sınırlarını aşar. Ancak belirtilmesi gereken, Anadolu'da kolonizasyon düşüncelerinin büyük bir inceleme örülen barışçı yayılma politikası ile çelişmekte olduğudur.

KAYNAKLAR

- Alldeutscher Verband, *Deutschlands Ansprüche an das türkische Erbe*, Münih, 1896.
Helfferich Karl, *Georg von Siemens, ein Lebensbild aus Deutschlands Grosser Zeit*, Cilt III, Berlin, 1923.
Kaerger Karl, *Kleinasien, ein deutsches Kolonisationsfeld*, Berlin, 1892.
Kampen Wilhelm von, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.*, Kiel, 1968.
Manzenreiter Johann, *Die Bagdadbahn als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903)*, Bochum, 1982.
Moltke Graf Helmut von, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, Cilt II, Berlin, 1872.
Ross Ludwig, *Kleinasien und Deutschland, Reiseberichte und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeiten deutscher Niederlassungen in Kleinasien*, Halle, 1850.
Schlagintweit Max, *Reise in Kleinasien*, Münih, 1898.
Schlagintweit Max, *Deutsche Kolonisation in Kleinasien*, Münih, 1899.
Sprenger Aloys, *Babylonien, das reichste Land in der Vorzeit und das lohnenste Kolonisationsfeld für die Gegenwart*, Heidelberg, 1886.

İKTİSADİ ANALİZDE BEŞERİ SERMAYE KAVRAMI

Demet YÜCE*

ÖZET

Ekonomik literatür incelendiğinde, insan faktörüne önem veren ilk çalışmaların merkantilistlere kadar uzandığı görülmektedir. Daha sonra klasik düşüncede Adam Smith'in "beşeri sermaye" kavramının temelini oluşturabilecek düşünceleri ortaya attığı görülmektedir. Aynı düşünceler çerçevesinde Robert Malthus, David Ricardo, Irving Fisher gibi ekonomistler de konuya katkıda bulunmuşlardır.

Alfred Marshall'ın bir yandan beşeri sermaye görüşünü savunurken, diğer yandan pratik analizlerde insanın sermaye olarak kabul edilmesini yanlış bulması, beşeri sermaye kavramının gelişmesini uzun bir süre geciktirmiştir. Böylece 1960'lı yıllara kadar beşeri sermaye kavramı ekonomik çalışmalarda gerekli ilgiyi ne yazık ki görememiştir. 1960'lı yılların başlamasıyla, beşeri kaynakların öneminin T.W. Schultz tarafından yeniden keşfedilmesi sonucunda bu kavram tekrar ekonomik analize alınmıştır.

SUMMARY

The Concept of Human Capital in the Economic Analysis

In the economic literature, it may be seen that the pioneer studies which considered the human factor may be traced to Merkantilists. Later on, in the classical economic thought, the concept of human capital was put forward through the thoughts of Adam Smith. Besides, Robert Malthus, David Ricardo, Irving Fisher have contributed to the concept of human capital.

The evolution of this concept has been delayed because of the contradictory thoughts of A. Marshall who defended the view of classics in theory but refused it in practical analysis. Thus, it is surprising that this concept hasn't been taken into account in the studies of economists till 1960. In the beginning of the 1960's, rediscovery of the importance of human resources by T.W. Schultz led new studies which involved this concept into economic analysis.

Günümüz toplumları için bütün üretim faktörleri kalkınmada önemli olmakla birlikte, hiçbir üretim faktörü insangücü kadar önemli değildir. Nitekim kalifiye insangücü olmadan hem doğal kaynakların, hem de sermayenin bolluğunun bir ülkeyi gelişmiş ülkeler düzeyine getirmede, çeşitli ülkelerin kalkınma deneyimleriyle ortaya çıkmış bulunmaktadır. Aç bir insana yiyecek yardımı yapmak yerine ona balık

* Araş. Gör.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

tutmayı öğretmek onun bu problemini uzun dönemde nasıl çözümlüyorsa, bir toplumun da bireylerinin eğitilerek nitelikli hale dönüştürülmesi o toplumun birçok problemini çözümler olabilir. Bütün diğer üretim faktörlerini birleştirerek kullanabilecek tek unsur olan insan gücü, bütün olumsuzlukları olumluya dönüştürebilecek güce sahiptir. Ancak bu gücün harekete geçirilmesi ise, insana ve onun eğitimine verilen öneme bağlıdır.

Genelde insanlar ekonomik süreç içinde iki biçimde değerlendirilebilirler. Değerlendirme biçimlerinin birincisinde insanlar bir üretim faktörü olarak düşünülürler, diğer bir deyişle bu anlamda insanlar üretim için araç durumundadırlar. İkinci değerlendirme biçiminde ise insanlar sosyo-ekonomik yöntemlerin nihai amacıdır. Birinci yaklaşım çerçevesinde, insanların çalışma kapasitesini etkileyen elemanların incelenmesi ve bu elemanların üretim üzerindeki etkileri, yani insanların üretim faktörü olarak analiz edilmeleri "beşeri kaynak ekonomisi" diye adlandırılır¹.

Yapılan ampirik çalışmalar, milli gelirdeki artışların, üretim faktörleri artışlarından daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Schultz'a göre bu farklılık beşeri sermayeye yapılan yatırımlarla açıklanabilir². Diğer bir deyişle, milli gelirdeki artışların incelenmesinde kullanılan sermaye oluşumu ölçüleri yetersizdir. Simon Kuznets'in belirttiği gibi bu ölçüler, eğitim harcamalarını, kâr amacı gütmeyen araştırmaları ve sağlık gibi üretim sisteminin etkinliğini arttırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunan kalemleri gözönüne almamıştır³. Ayrıca beşeri sermaye konusuyla ilişkili olarak İkinci Dünya Savaşı'nda tesisleri büyük zarar gören Alman ve Japon ekonomilerinin hızla kalkınmaları dikkat çekicidir. İktisatçılar, savaşta zararların yarattığı gecikmelerin normalin çok üstünde olduğunu tahmin etmişlerdir. Bu hesaplamalardaki hata, maddi sermayeye olduğundan çok fazla ağırlık verildiği halde, beşeri sermayeden gereken önemin esirgenmiş olmasından kaynaklanmaktadır⁴.

Beşeri kaynak gelişimi, bilginin, becerilerin ve toplumdaki kişilerin yeteneklerinin artması süreci olarak tanımlanır. Ekonomik terimlerle ifade edildiğinde beşeri kaynak gelişimi, beşeri sermayenin birikimi ve bir ekonominin kalkınmasında ona yapılan etkin yatırımlar olarak tanımlanabilir⁵. F. Thomas Juster'in görüşüne göre, insanlar hayata kalıtımın bağışladığı bir beşeri sermaye ile başlarlar ve bu sermayeye ilk çocukluk dönemlerinde, okul yıllarında ve çalışma yaşamının özelliikle ilk yıllarında ilavelerde bulunurlar. Öğrenim ve yetiştirilmelerinin teknik aşınmaya uğraması ölçüsünde de zaman içinde toplam sermayelerini yitirirler⁶.

Beşeri sermaye kavramının iktisadi düşünce tarihi içinde gelişimi kronolojik olarak incelenirse, bunun ilk defa merkantilist düşünce sistemi içinde yer aldığı görülür. İnsana yatırım fikrinin ilk değerlendirmesini yapan merkantilistler, milli

- 1 Correa, Hector, *The Economics of Human Resources*, North Holland Publishing Co., Amsterdam 1963, s. 9.
- 2 Schultz, W. Theodore, "Investment in Human Capital", *Economics of Education I*, ed. Mark Blaug, Penguin Books, London 1968, s. 13.
- 3 Harbison, F. ve Myers, C.A., *Education, Manpower and Economic Growth*, Mc Graw-Hill Book Co., New York 1964, s. 4.
- 4 Schultz, a.g.e., s. 2.
- 5 Harbison ve Myers, a.g.e., s. 2.
- 6 Özgü, Tahir, *Eğitimin Ekonomik Niteliği ve Etkinliği*, Doçentlik Tezi, İstanbul İ.T.İ.A., 1981, s. 12.

servetin büyümesinin bir anahtarı olarak hüner ve ustalıkların ya da nitelikli insan-gücünün önemine dikkatleri çekmişlerdir. Hatta, işgücünün bütün doğal kaynaklara ve birikmiş sermayeye göre daha verimli olduğunu belirten William Petty de beşeri sermayeyi ölçmeye teşebbüs etmiştir⁷.

Beşeri unsurun sermaye olarak ele alınmasında ilk önemli katkı Adam Smith tarafından sağlanmıştır. Smith çeşitli yönlerden eğitimin önemini vurgulamış ve toplum üyelerinin tümünün, kazanılmış ve yararlı kabiliyetlerini, sabit sermaye kavramı içine dahil etmiştir. Smith'e göre, insanın eğitimi, çalışması ya da çıraklığında bazı yeteneklerin kazanılması daima gerçek bir harcamaya mal olur ve yapılan bu harcamalar sabit sermayeyi oluştururlar⁸.

Diğer taraftan, Smith, ekonomik gelişmenin işbölümüne dayandırıldığını incelemek suretiyle, işgücünün bilgi, hüner ve akıllılık derecesinin, işbölümü sayesinde geliştiğini açıklamıştır. Ayrıca Smith bu konuda çok bilinen iğne yapımı örneğini vermiştir. Bir işçinin toplu iğne imalatında ihtisası olsa bile, bir günde ortalama 20 iğne imal edebilmesinin mümkün olduğunu, buna karşılık, işbölümü yapmış olan imalathanelerde, işçi başına düşen imalatın günde 4800 iğneye çıkabildiğini belirten Smith, toplu iğne imalatında ortaya çıkan bu artışı üç nedene bağlamaktadır. İlk, her işçinin becerisi artar. İkinci olarak, bir işten diğerine geçişte kaybolan zaman tasarruf edilir. Ayrıca çalışmayı kolaylaştıran ve birbirine bağlayan çok sayıda makinenin yapılması, bir işçinin pek çok sayıda işçinin yapacağı işi yapmasını sağlar⁹. Bu şekilde, birbirinden farklı emek türlerinin, işbölümü suretiyle, çok daha süratli ve verimli bir üretim elde etme imkânına dikkati çeken Smith, bu noktada önemli bir çelişkinin ortaya çıktığını da farketmiştir. Smith'e göre, işbölümü, beşeri yeteneklerin arzını ve bu yeteneklere olan talebi arttırmaktan ziyade azaltacaktır. Yani toplumsal işbölümü geliştikçe, ülkenin üretim gücü artmakta ve ülke kalkınmakta, ancak bu süreç içinde uzmanlaşan bireyin kişisel ilgi ve yeteneklerini geliştirme olanakları kısıtlanmaktadır¹⁰.

Smith gibi Robert Malthus'da, insanın niteliklerini arttırdığı için beşeri yatırımlarla ve özellikle de eğitimle ilgilenmiştir. Malthus'a göre, eğitim, nüfus kontrolüne yardımcı olur ve bu sebepten dolayı işgücü ordusunun sayısını azaltarak milli geliri artırır veya aynı düzeyde devam ettirir. Eğer yeterli eğitim sağlanamazsa nüfus baskısı, toplum üzerindeki olumsuz etkileri dolayısıyla iktisadi kalkınmayı önler¹¹. David-Ricardo ve Malthus gibi, ailedeki birey sayısının sınırlandırılması (bugünkü deyimle aile planlaması veya nüfus planlaması) ile ilgili olarak gerekli alışkanlıkların doğmasının ancak eğitim kanalı ile sağlanabileceğini kabul eder¹².

Irwing Fisher, oldukça soyut olan sermaye teorisinde, sermayenin beşeri unsurunu incelemiştir. Sermaye zaman içinde hizmet akımı sağlayan bir stoktur.

7 Bowman, J.M., "The Human Investment Revolution in Economic Thought", *Economics of Education 1*, ed., Mark Blaug, Penguin Books, London 1968, s. 103.

8 Harbison ve Myers, a.g.e., s. 3.

9 Sayın, Önal, *İnsan Faktörünün Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerdeki Yeri ve Önemi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1983, ss. 54-55.

10 Bowman, a.g.e., s. 103.

11 Bowman, a.g.e., s. 104.

12 Serin, Necdet, *Eğitim Ekonomisi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976, s. 1.

Bu görüş çerçevesinde, insanın niteliklerini arttırmaya ayrılan kaynakların, ister birey isterse toplum açısından ele alınsın, gelecekteki gelir akımını belirleyen stok içindeki beşeri sermayenin oluşumuna katkıda bulunduğu söylenebilir¹³.

Alfred Marshall ise milli bir yatırım olarak eğitimin önemini vurgulayarak "bütün sermayenin en değerlisinin beşeri kaynaklara yatırılan olduğunu" belirtmesine rağmen, pratik analizlerde insanların sermaye olarak kabul edilmesini tamamen yanlış bulmaktadır. Marshall'e göre üretim faktörü olan insanlar, diğer üretim faktörlerindeki benzer bir alışverişe konu olmamalıdır. Bu düşünceye göre, işçi işgücünü satabilir, ancak gene de işgücünün sahibi kendisidir. Sermaye piyasasında alım satım konusu olmayan insanın, sermaye olarak kabul edilmesi ekonomik analize hiçbir yarar sağlamaz. Alfred Marshall'ın böyle düşünmesi, ekolünün üzerindeki etkisi ve kendisinden sonra gelen iktisatçılar üzerinde uyandırdığı saygınlıktan ötürü, beşeri sermaye kavramının gelişmesini uzunca bir süre geciktirmiştir¹⁴.

Klasik beşeri sermaye kavramı başlığı altında incelenen ümit verici bu başlangıçtan sonra, ekonomistler tarafından hemen hemen tamamiyle ihmal edilen beşeri sermaye kavramı, özellikle T.W. Schultz'un çalışmalarıyla canlanmış ve 1960'lardan sonra modern "eğitim ekonomisi" nin doğmasına yol açmıştır. Beşeri kaynakların öneminin T.W. Schultz tarafından yeniden keşfedilmesi, bu kavramın ekonomik analize tekrar alınmasına yol açmıştır. T.W. Schultz, beşeri kaynakların analizindeki başarısızlığı ve iktisadi kalkınmada beşeri kaynak faktörüne yeteri derecede önem verilmemesinin sebebini, köklü ahlaki ve felsefi sorunlara ve klasik emek fikrine dayanarak açıklamıştır. İktisadi faaliyetlerin ilk ve temel amacını özgür insanların teşkil ettiğini kabul eden toplumlar, beşeri varlıkların sermaye olarak düşünülmesine karşı çıkmışlardır. Bu düşünce tarzının oluşmasında etkili olan faktör asırlar boyunca kölelerin mal sayılmış olmasıdır. Az bir bilgi ve hüner gerektiren el işlerini yapmak üzere istihdam edilen her işçinin hemen hemen eşit kapasitelere sahip olduğunu kabul eden klasik emek fikrine göre, işçilere aynı derecede önem verilmektedir. Bireylerin bu şekilde ele alınması aslında kapital stoku veya verimli bir hizmet akımı olarak ekonomik önemi belirlenen her çeşit makinenin sayısını belirlemekten daha anlamlı değildir. Beşeri kaynakların kesin olarak bir sermaye türü, üretim sürecinde üretilmiş bir üretim aracı ve yatırım ürünü olarak ele alınmaması, klasik emek kavramının uzun süre yaşayabilmesini sağlamıştır¹⁵.

John Stuart Mill'in bir ülkenin insanların servet olarak görülmemesi gerektiği ve servetin varoluş nedeninin yalnızca insanların yararı için olduğunu belirtmesine karşılık T.W. Schultz, insanların kendi üzerlerine yatırım yapmak suretiyle servetlerini arttıracaklarını ve bu nedenle de, aslında Mill'in görüşleri ile beşeri sermaye kavramı arasında bir çelişki olmadığını belirtmiştir¹⁶. T.W. Schultz, beşeri sermayenin sabit sermaye kavramı içine dahil edilmemesini, kaynakların gösterildiği

13 Bowman, a.g.e., s. 104.

14 Blaug, Mark, *An Introduction to the Economics of Education*, Penguin Books, London 1970, s. 3.

15 Schultz, a.g.e., ss. 14-15.

16 Schultz, a.g.e., s. 14.

herhangi bir haritaya ana nehir ve onun kollarının dahil edilmemesine benzetmektedir. Beşeri sermaye yatırımlarını belirten bu ana nehir örgün eğitim, işbaşında eğitim, sağlık harcamalarındaki artışlar, ekonomi hakkında artan bilgi stoku ile beslenir. Göç de aynı yolla beşeri sermaye yatırımlarına dahil edilir¹⁷.

T.W. Schultz'un beşeri sermaye kavramı ile ilgili olarak verdiği örnekler şu şekildedir: "Tarım işçileri, tarımla ilgisi olmayan diğer işlere yönelindiklerinde, aynı ırk, yaş ve cinsten sanayi işçilerine nazaran çok daha az kazanmaktadırlar. Bu sonuçlara varılırken, işsizlik, yaş, şehir büyüklüğü ve bölge faktörü de gözönünde tutulmaktadır. Kazançlardaki farklar, eğitim farkları ile yakından ilişkili olmakta ve bize bu sebeple, birbirlerinin sonuçları hakkında yeterli fikir vermektedirler. Gerek kiracı, gerekse mülk sahibi olarak çiftlik işleten zenciler, benzer çiftliklerde aynı işi yapan beyazlara kıyasla çok daha az kazanmaktadırlar. Kazançlarda görülen bu büyük farklılıklar esas olarak eğitim ve sağlıktaki farklılıkları yansıtmaktadırlar. Güneydeki işçiler, ortalama olarak Kuzey ve Batı'daki işçilerden oldukça az kazanırlar ve bu işçilerin ortalama eğitim düzeyleri de düşüktür. Bu işçilerin çoğu eğitim görmemişlerdir, sağlık durumları kötüdür, mesleki yetenekleri yoktur ve yararlı iş yapma konusundaki becerileri zayıftır. Beşeri yatırım miktarındaki farklılıkların ileri sürülmesi, kazançlarda görülen bu farklılıkları açıklayabilir. Yapılan gözlemlerin çoğu, yaşlılarla karşılaştırıldığında, genç işçilerin rekabet avantajına sahip olduklarını göstermektedir. İşgücüne yeni dahil olan genç işçilerin yaşlı işçilere kıyasla daha tatminkâr iş bulma konusunda avantajları olduğu söylenebilir. Bu gençlerin çoğunun oniki yıllık bir eğitimden geçmelerine karşılık, yaşlı işçiler ancak altı veya daha az bir süre eğitim görmüşlerdir. Bundan dolayı söz konusu genç işçilerin gözlenmiş avantajları, sosyal sigorta veya emeklilik programlarının katılığından veya işverenlerin sosyolojik tercihlerinden değil, bir beşeri yatırım şekli olan eğitim ile ilişkili olan gerçek verim farklılıklarından doğabilir¹⁸.

Beşeri sermaye kavramının T.W. Schultz tarafından kurulan teorik çatısı, Gary S. Becker, Edward F. Denison, Charles Myers, Frederick Harbison ve Mark Blaug gibi ekonomistlerin teorik ve ampirik çalışmalarıyla genişletilerek, dikkatlerin beşeri sermaye yatırımları ve bu yatırımların değerlendirilmesi konularına çekilmesine neden olmuştur.

KAYNAKLAR

- Blaug, Mark; *An Introduction to the Economics of Education*, Penguin Books, London, 1970.
- Bowman, M.J.; "The Human Investment Revolution in Economic Thought", *Economics of Education 1* ed., Mark Blaug, Penguin Books, London 1968.
- Correa, Hector; *The Economics of Human Resources* North Holland Publishing Co., Amsterdam 1963.

17 Schultz, T.W., "Reflection on Investment in Man", *The Journal of Political Economy*, October 1962, Vol. 70, No. 5, Part 2, s. 1.

18 Schultz, "Investment in Human Capital", ss. 16-17.

- Harbison, Frederick ve Myers, A. Charles; *Education, Manpower and Economic Growth* Mc Graw-Hill Book Co., New York, 1964.
- Özgü, Tahir; *Eğitimin Ekonomik Niteliği ve Etkinliği*, Doçentlik Tezi, İstanbul İ.T.İ.A., 1981.
- Sayın, Önal; *İnsan Faktörünün Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerdeki Yeri ve Önemi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1983.
- Schult, W. Theodore; "Investment in Human Capital", *Economics of Education 1* ed., Mark Blaug, Penguin Books, London 1968.
- Schultz, W. Theodore; "Reflections on Investment in Man", *The Journal of Political Economy*, October 1962, Vol. 70, No. 5, Part 2.
- Serin, Necdet; *Eğitim Ekonomisi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976.

TÜRKİYE'DE BELEDİYE GELİRLERİNİN YAPISI

Figen ALTUĞ*

ÖZET

İncelemede, Türkiye'de bir yerel yönetim birimi olarak belediyelerin gelirleri teorik bir çerçeveye yerleştirilirken, oransal gelişimi Bursa Belediyesinin üç yıllık gelirleri itibarıyla araştırılmıştır. Belediye hizmetleri finansmanının yaklaşık yarısı beldede yaşayanlardan toplanan gelirlerle, diğer yarısı da merkezi idare vergilerinden alınan paylarla karşılanmaktadır; bu payın hesaplanmasında nüfus kriterinin yanı sıra başka kriterlerin de kullanılması önerilmektedir. Böylece, belediyeler hizmetleriyle orantılı bir gelir yapısına kavuşabilirler.

SUMMARY

The Structure of The Municipality Revenues in Turkey

The aim of this study is to analyse the recent developments in the revenue sources of the municipalities in Turkey and to make a general assessment of it within a theoretical frame. The study is based on the proportional evolution of the revenues of Bursa municipality for the last three years and the findings pointed out the fact that, while almost half of the services extended by the municipality was financed by the local taxes, the other half owed to the municipality shares in the taxes collected by the central government. Despite the recent regulations aimed at enhancing the financial sources of the municipalities, the continuing insufficiency with this respect requires further measures. For instance, in determining the municipality shares within the central government tax revenues, the use of several selective criteria other than the population-size criterion may be an effective means for providing the municipalities the necessary financial power required by the magnitude of the services they extend.

GİRİŞ

Türkiye'de, devlet faaliyetlerini gerçekleştiren çeşitli seviyelerdeki idarelerden bir grup da yerel yönetim birimleridir. Yerel yönetimler il, belediye veya köy halkının ortak yerel ihtiyaçlarını karşılayan; karar organları yöre halkı tarafından seçilen kamu tüzel kişileridir¹.

* Yrd. Doç. Dr.; U.Ü.İ.İ.B.F. Maliye Bölümü

1 1982 Anayasası, mad. 127.

Diğer yerel yönetim birimlerine oranla daha geniş görev alanına sahip olan belediyeler, kentin biçimlenmesinden tüketicinin korunmasına değin belde sakinlerinin günlük ortak yaşantısını ilgilendiren bir dizi konuda yetkili birimlerdir ki giderleri ile orantılı gelir yapısını kurabilmeleri için idarelere özerklik tanınması gerekir²; oysa yoğun idari vesayetin yanısıra yeterli öz kaynaktan yoksun olmaları ve merkezi yönetime mali yönden de bağımlı kalmaları sonucu temel hizmetlerini sunamadıkları dönemler olmuştur.

1981 yılından itibaren yürürlüğe giren bir dizi mevzuat, belediyelerin yapmak zorunda oldukları hizmetler ve dolayısıyla harcamalarını karşılayacak gelir yapısını oluşturmayı amaçlamaktadır. İncelemede, belediye gelirlerini teorik bir çerçeveye yerleştirirken bu amaç da araştırılacak; ayrıca Bursa belediyesinin üç yıllık gelir durumu da örnek olarak ele alınacaktır.

I- İDARELERARASI MALİ İLİŞKİLERİN DÜZENLENMESİ

İdarelerarası mali ilişkilerin düzenlenmesi, bir devletin sınırları içinde farklı seviyedeki idareler arasında kamu hizmetlerinin, kamu harcamalarının ve dolayısıyla finansman kaynaklarının paylaşılmasıdır³. Paylaşım sadece gelir kaynakları açısından ele alınırsa, mali ilişkilerin dar anlamda düzenlenmesi söz konusudur ki makalede konuya bu yönüyle değinilecektir.

A. KAMU GELİRLERİNİN PAYLAŞIMI

Kamu idarelerinin üstlendikleri görevlerle orantılı gelir yapısına sahip olmaları gerekir. Yapılacak giderlere yetecek geliri olmayan idareye, aralarında mali açıdan eşitsizliğe yol açmayacak biçimde, kaynakları bol idareden gelir aktarımı yapılması, Mali Tahsis sistemi çerçevesinde incelenir. Bu sistemde yardım alan taraf, yardım yapana karşı bağımlı durumda kalabilir⁴.

Buna karşılık, gelir yetersizliği ortaya çıkmadan, başlangıçta vergi kaynakları ile gelirlerinin idarelerarasında bölüşümünün yapılması, gerçek anlamda gelir paylaşımıdır ki üç şekilde uygulanabilir⁵.

1. İlki *Rekabet Sistemidir* ve merkezi ve mahalli idarelere vergi kaynakları üzerinde sonsuz vergileme yetkisi tanır; böylece mahalli idarenin mali gücü artar fakat çifte vergileme vb. sakıncalar ortaya çıkar. Türkiye'de uygulanmayan bir sistemdir.

2. İkincisi, *Ayrırma Sistemidir* ve vergi kaynaklarının ayrılmasını önerir; böylelikle bazı vergi kaynakları ve hasılatı merkezi idareye, bazıları ise mahalli idarelere bırakılmaktadır ki, çifte vergileme sakıncası ortadan kalkar. Buna karşılık, mahalli idarelere bırakılan vergi kaynakları verimsiz ise, gelirleri hizmetlerine yetmez. Türkiye'de kısmen uygulanan bir sistemdir.

2 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 81, mad. 249.

3 Ritschl H., "Mali Tevzinin Şekil ve Meseleleri", *I.Ü.İ.F. Maliye Enstitüsü Tezleri*, Üçüncü Seri-1967, s. 102. Burada adı geçen idareleri, Türkiye açısından merkezi ve mahalli idareler olarak ele alacağız.

4 Ritschl H., a.g.t., s. 109-110.

5 Ritschl H., a.g.t., s. 104-109.

3. Buna karşılık vergi kaynakları yerine vergi hasılatının idarelerarasında bölündüğü üçüncü sistem, *Karma Sistem* adını taşır. Bu sistemde, mahalli idarelere bazı gelir kaynakları tahsis edilmekte; yetersiz kalacağı düşüncesiyle merkezi idare gelirlerinden de pay verilmektedir. Bunun için çeşitli yöntemler kullanılabilir. Türkiye'de uygulananlar, Paylaşma Sistemi ile Vergi Torbası sistemidir.

a. *Paylaşma Sistemi*: İdarelerden birinin topladığı vergilerden çeşitli kriterlere göre diğerlerine pay verilmesi esasına dayanır. Merkezi idarenin tahsil ettiği vergilerden mahalli idarelere pay vermesi halinde, bu vergiler daha çok ödeme gücü esash, verimli vergiler olduğundan, mahalli idarelere düzenli biçimde hasıla sağlanır. Paylaşmada verginin tahsil edildiği yer, nüfus gibi kriterler kullanılmaktadır. Nüfus kriteri, kamu harcamasında olası artışı her zaman yansıtmaz. Turistik bir yöre olmak veya üniversiteye sahip olmak gibi özel nitelikli ek harcamalar ya da yerleşim düzeni, konut durumu, arazi yapısı vb. unsurların neden olacağı harcamalar için başka kriterler de kullanılmalıdır⁶.

b. *Vergi Torbası Sistemi*: Merkezi idare tarafından toplanan bir kısım vergi hasılatı toplamından mahalli idarelere yasayla belirlenmiş oranda pay verilmektedir.

Uygulamada, ayırma sistemi ile karma sistemin çeşitli tipleri birlikte kullanılırken, sisteme bütünlük kazandırmak için mali tahsis sisteminden de yararlanılmaktadır⁷.

B. TÜRKİYE'DE DURUM

1986 yılından beri Türkiye'de belediye gelirleri dört temel kaynağa dayanmaktadır.

1. *Belediyelerin öz gelirleri*: Emlâk vergisi ile 2464 sayılı Belediye gelirleri kanunu uyarınca tahsile yetkili oldukları gelir türleri, Ayırma sistemine göre belediyelere bırakılmış vergi kaynakları ve dolayısıyla hasılatıdır⁸.

2. *Genel bütçe gelirlerinden aldıkları paylar*: Gerek aldıkları paylar gerekse paylaşım biçimleri, teorideki karma sisteme örnek gösterilebilir.

Belediyeler, genel bütçe vergi gelirleri (GBVG) hasılatından yıllar boyu değişen biçimde yararlanmışlardır⁹. 1985 yılından beri GBVG'nin % 6'sı, belediyelere nüfuslarına göre paylaşılmakta; % 3'ü Belediyeler Fonu olarak İller Bankasında tutulmaktadır. Fonu kullandırma yetkisi Bayındırlık ve İskan Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığındadır. GBVG'nin % 0.55'i ise Mahalli İdareler Fonu hesabında İçişleri Bakanlığının kullanım yetkisinde bulunur; nüfusu 25.000'in altındaki belediyeler, bakanlıkça uygun bulunan yatırım projeleri için bu fondan yararlanırlar.

6 Üstünışık Belma, *Belediyelerin Mali Yapısında Düzenlemeler*, DPT., 1987, s. 66; Nadaroğlu Halil, *Mahalli İdareler*, 1982, s. 115.

7 Ritschl H., a.g.t., s. 111.

8 Makalenin 2. kısmında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

9 1981 öncesi, bazı devlet vergilerinden değişik oranlarda pay alırlarken, 1981 den sonra genel bütçe vergi tahsilat toplamının (GBVB) % 5'inin belediyelere ayrılması; bunun % 80'inin son genel nüfus sayımı sonuçlarına göre belediyelere dağıtılması öngörülmüştür (2380 s. kanun). 1984'den sonra ise payın kademeli olarak arttırılması ve GBVG'nin % 10.30'unun belediyelere dağıtılması sözkonusu iken (3004 s.k.), 1985 yılında oranın düşürüldüğünü görüyoruz (3239 s. kanun).

3. *Devlet Özel Yardımları*: Teorideki mali tahsis sistemine uymaktadır; çeşitli bakanlık bütçelerindeki ödeneklerden, belediye bütçesine yardım yapılabilir. Genellikle merkezi idareye yakınlıkları ölçüsünde belediyelerin başvurdukları bir gelir kaynağıdır. Yardımın konusu belirlenmiş ise, belediyenin bu tür geliri kullanma esnekliği kaybolur; aksine konusu belirlenmemişse belediye açısından kullanımı serbest bir gelir kaynağı olur.

4. *Olağanüstü gelirler*: Belediyelere yasalarla borçlanma yetkisi tanınmıştır; çoğunluğu İller Bankası aracılığıyla gerçekleşen bu gelir kaynağı, kuşkusuz idarelerarası gelir bölümümü çerçevesinde ele alınamaz.

II. TÜRKİYE'DE BELEDİYELERİN ÖZ GELİRLERİ

1981 yılında 2464 sayılı yasa, 1981 öncesinde de uygulanan bir dizi belediye gelirini yeniden düzenlemiş ve eklemeler de yaparak yürürlüğe girmiştir. 1986 yılından beri Emlâk Vergisi Yasası da emlak gelirlerini mahalli idare geliri olarak düzenlemektedir. Ayrıca, belediyelerin yönettikleri kurumlardan elde ettikleri hasılat ile taşınır-taşınmaz mallarından vb. sağladıkları çeşitli gelirleri de vardır.

A. EMLAK VERGİSİ

Kişilerin vergi ödeme gücü göstergelerinden biri de servetleridir ve Türkiye'de emlak, bir servet unsuru olarak vergi kapsamına girmektedir.

Bildiği gibi, emlak vergisinin konusu mahalli idare sınırları içinde kolayca tesbit edilebilir ve yerel yönetim tarafından verginin tahsili çeşitli yararlar sağlar¹⁰. Bununla birlikte matrahın saptanması veya denetimi için gereken uzman kadro sıkıntısı varsa, emlak vergisinin mahalli idare tarafından tahsilinden beklenen yararlar da ortadan kalkmaktadır. Nitekim 1972-1985 yılları arasında emlak vergisi merkezi idare tarafından yönetilmiştir¹¹. 1986 yılından itibaren ise emlak vergisinin tarh, tahakkuk ve tahsil işlemleri belediyelerin yetkisine bırakılmıştır¹². Bu şekilde Emlak Vergisi, teorik çerçeveye de uyumlu bir şekilde mahalli idare geliri olarak belediyelere bırakılan bir vergi olmuştur¹³.

B. BELEDİYE GELİRLERİ YASASINCA BELEDİYE GELİRLERİ

Belediyeler, yerel yönetim alanları içinde birtakım gelirleri toplamaya yetkilidirler; bunlardan bir kısmı ödeme gücüne dayalı, bir kısmı da yararlanma esaslıdır.

10 Hicks U., *Büyük Şehir İdaresinin Finansmanı*, M.E. Yayını, No. 33, 1968, s. 25.

11 Maliye Bakanlığınca tahsil edilen vergi hasılatının % 45'i belediyelere pay olarak verilirdi (29.7.1970 tarih 1319 s. Emlak Vergisi Kanunu, 98 md). Ayrıca emlak vergisinin Türkiye'deki tarihsel gelişimi için bkz. Nadaroğlu Halil, *Mahalli İdareler*, 1982, s. 303-305.

12 11 Aralık 1985 tarih 3239 sayılı kanun 103-108 ve 114. maddeler.

13 Bkz. Üstünışık B. a.g.e., s. 40. Verginin % 15'i il özel idare payı; 3030 s. kanunun uygulandığı şehirlerde, % 17'si Büyükşehir Belediyesi payı olarak ayrılacak üzere.

Ayrıca ücret karşılığı sunacakları işler olduğu gibi, beldedeki müze ve madenlerden de gelir payı almaktadırlar¹⁴.

1. Ödeme Gücüne Dayalı Vergiler

Kişilerin servetlerinden başka kazanç ve harcamaları da vergi ödeme güçlerinin birer göstergesi olarak vergi kapsamına alınmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, vergi matrahının karineler usulüyle saptandığı ve ödeme gücüne dayalı bir dizi vergi, belediye geliri olmaktadır. Bunlardan bir kısmı belediye tarafından tahsil edilirken, bir kısmı da başka kurumlarca tahsil edilip belediyeye aktarılmaktadır.

a. *Meslek Vergisi*: Belediye sınırları içinde bir işyerinde ticari, sınai ve serbest meslek faaliyetinde bulunan veya motorlu taşıtlarla ticari amaçlı yük ve yolcu taşımacılığı yapan gerçek ve tüzel kişiler, alt ve üst sınırları yasada belirlenmiş bir spesifik tarife uyarınca meslek vergisi ödemektedirler¹⁵. Bu vergi, Fransa'da uygulanan meslek vergisine, isim ve tarihyatta karineler yöntemini kullanmaları açısından benzerse de, Fransa'daki vergi, ticari ve sınai faaliyetlerde bulunanlardan, mesleği yürüttükleri bölgenin kira değerine göre farklılaştırılarak alınmaktadır¹⁶. Dolayısıyla idarece takdir yöntemi kullanılmaktadır¹⁷; Bu yöntem idareye ek külfet getirmekle beraber, ödediği kira, yükümlünün ödeme gücüne karine sayıldığından, sağlanacak hasıla verimli olabilir.

Oysa, Türkiye'de uygulanan meslek vergisi için, belediyeler nüfuslarına göre beş gruba ayrılmakta; yükümlüler de niteliklerine göre çok genel bir sınıflamaya tabi tutulmaktadır; kısaca vergi tarhında dış belirtiler yöntemi kullanılmaktadır¹⁸. Bu durumda vergi hasılatı yeterince verimli olmayacaktır.

b. *İlân ve reklâm vergisi*: Belediye sınırları içindeki çeşitli ilân ve reklamlardan — geniş muafiyetler vardır — yüzölçümü esasına göre alınan; vergi miktarının alt ve üst sınırlarının yasayla belirlendiği bir spesifik tarife dayanan vergidir¹⁹.

c. *Eğlence vergisi*: Eğlence yerinin tipine göre farklı biçimde tarhedilmektedir. Biletle girilen eğlence yerlerinde gayrisafi hasılatın % 20'sinden; biletle girilmeyenlerde ise belediye meclisinin takdir edeceği günlük kazanç üzerinden maktu bir tutar

14 3239 s.k. 125. ve 126. maddeler.

15 26.5.1981 tarih ve 2464 sayılı Yasa. Bilindiği gibi, vergi tarifesinin mutlak rakamlara dayandırılması, enflasyon sürecinde tahsil edilecek vergi miktarını oransal olarak azaltmaktadır. Nitekim 11.12.1985 tarihli 3239 s. yasa 117. maddesi uyarınca adı geçen tarifenin alt-üst sınırlarını yükseltmek gereği duyulmuştur. Bu düzenlemelere sıkça başvurmamak için olsa gerek, adı geçen yasanın 124. maddesi ile de, Bakanlar Kuruluna maktu vergi ve harçların alt ve üst sınırlarını 10 katına kadar artırma yetkisi tanınmıştır.

16 Nadaroğlu, H., a.g.e., s. 113.

17 "Mükellefin işyeri kirası... onun gelirine karine sayılarak vergi matrahı olarak kabul edilir." Bkz. Erginay A., *Vergi Hukuku*, 12. Baskı, 1986, s. 86.

18 Odaya veya derneğe kayıtlı olmaları, taksit işletmeleri gibi." küçük sanat erbabı veya perakendecilerden bunların nev'ine ve şehrin nüfusuna göre vergi alınması, dış alâmetler usulüne bir örnektir." Bkz. Erginay A., a.g.e., s. 85.

19 2464 s. kanun 12. ve 16. maddeler. 3239 s. kanun 118. madde uyarınca, sınırlar 5 kat arttırılarak, mutlak rakamların yetersizliği giderilmek istenmiştir.

vergi alınmaktadır²⁰. Dolayısıyla ikinci grup eğlence yerleri belediyece götürü usulde vergilendirilmektedir.

d. *Akaryakıt tüketim vergisi*: Spesifik tarifeyle tarhedilen ve tahsilatı merkezi idare tarafından yapılan bir belediye geliri iken, İller Bankasında toplanan hasılatı, belediyeler nüfuslarına göre paylaşıyorlardı²¹. 1984 yılından sonra belediye geliri olmaktan çıkarılan verginin hasılatından, belediyeler çeşitli kamu birimleri ile birlikte pay almaya başladılar²².

e. *Elektrik ve havagazı tüketim vergisi*: Belediye sınırları içinde yaşayanlar kullandıkları elektrik ve havagazı için ödenecek bedel üzerinden elektrik ve havagazı tüketim vergisi ödemek zorundadırlar²³. Elektrik ve havagazı dağıtan kuruluşlar satış bedelini toplarken vergiyi de tahsil etmek ve belediyeye aktarmakla sorumludurlar.

f. *Yangın sigortası vergisi*: Taşınır ve taşınmaz mallar için yangına karşı sigorta şirketlerine yatırılan primlerin tutarı, belediyenin yangın sigortası vergisinin matrahını teşkil eder; sigorta şirketleri tahsil ettikleri prim hasılatının % 10'unu belediyeye vergi olarak yatırmak zorundadırlar²⁴. Yasada yükümlü olarak gözüken sigorta şirketleri uygulamada, vergiyi sigorta yaptırımlara yansıtılmaktadırlar²⁵.

g. *Haberleşme vergisi*: PTT, belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde tahsil ettiği telefon teleks vb. ücretler üzerinden, belediyeye haberleşme vergisi ödemek zorundadır²⁶.

2. Yararlanma Esaslı Vergiler

Belediyelere bırakılan gelir kaynaklarından bir grup da yararlanma vergileridir ki, sunulacak kamu hizmetleri ile talep arasında uyum sağlama amacıyla alınır²⁷.

a. *Harcamalara katılma payları*: Kentleşmeye birlikte kent içi alt ve üst yapı tesislerine ihtiyaç artmaktadır. Bu hizmetlerden doğrudan yarar sağlayacak olanlar saptanabileceğine göre, teori gereği hizmetin finansmanına da katılabilirler. Bu tip hizmetlere ihtiyaç arttıkça, doğrudan yarar sağlayacakların da harcamalara daha fazla katılmaları gereği savunulmaktadır²⁸. Belediye gelirleri kanununda, harcamalara katılma payları adı altında bir dizi yararlanma vergisi alınmaktadır²⁹. Buna göre, belediyenin ilgili kuruluşlarınca hizmet gerçekleştirildikten sonra, maliyet, hizmetten

20 2464 s. k. 17-22. maddeler; spesifik tarife 3239 s.k. 118. md. uyarınca 5 katına yükseltilmiştir.

21 2464 s. k. 23-27. maddeler.

22 7.11.1984 tarih 3074 s. Akaryakıt Tüketim Vergisi Yasası.

23 2464 s. k. 34-39. maddeler.

24 2464 s. k. 40-44. maddeler.

25 Öncel Y., "Belediye Hizmetlerinin Finansmanı ve Değişimi" *İ. Ü. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 28. seri 1982, s. 112.

26 2464 s. k., 29-33. maddeler.

27 Bulutoğlu K., *Kamu Ekonomisine Giriş*, 1977, s. 463.

28 Nadaroğlu, H., a.g.e., s. 131.

29 Yol, Kanalizasyon, Su Tesisleri Harcamalarına Katılma Payları; 2464 s.k. 86-94. maddeleri uyarınca yapılan harcamanın 1/3'ü katılma payı olarak alınırken 1986 yılından itibaren 3239 s. kanun 121. maddeye göre, harcamanın tümü yükümlüler arasında paylaşılacaktır.

doğrudan yararlanacaklara yansıtılmakta dolayısıyla belediye açısından, harcama yükü azalmaktadır. Katılma paylarının, 2 yıl boyunca dört taksitte ödenmesi mümkündür; bu durumda geri dönecek tutarın enflasyon karşısında oransal olarak azalacağı da gözönünde tutulmalıdır³⁰.

b. *Harçlar*: Türkiye'de belediyelerin tahsile yetkili olduğu harçlar, genellikle piyasanın denetlenmesini amaçlar³¹. Kamuya ait alanların herhangi bir nedenle işgalinden, belediyeye bağlı kurumlardan çeşitli belgelerin istenmesine, belediye sınırları veya mücavir alanlar içinde imar işlerinden veya bir işyerinin açılmasından, tatil günlerinde çalışmaya izin verilmesine değin, çeşitli konuları kapsayan harçlar alınmaktadır. Toplam onbir grup harcın ikisi hariç, kalanı spesifik tarifelidir³².

Miktar üzerinden alınan vergilerde matrahın saptanması kolay olduğundan yükümlünün vergi kaçırma olanağı dolayısıyla idarenin vergi kaybı riski azalmaktadır. Buna karşılık vergi gelirleri sadece miktar hareketlerini yansıtır fiyat değişimlerinden etkilenmeyeceğinden enflasyon sürecinde vergi ödeyicisinin gerçek yükü azalmaktadır³³. Oysa bu tip vergileri toplayan idare açısından sorunlar başlar; belediye artan hizmet maliyetlerini yeterince verimli olmayan gelirleriyle karşılamak zorundadır. Tarifelerin alt ve üst sınırlarını değiştirme yetkisi de Bakanlar Kuruluna ait olduğuna göre, belediye gelirleri içinde harçların esnek gelirler olmadığı açıktır.

C. BURSA BELEDİYESİNİN GELİRLERİ

İncelenen dönem boyunca, Bursa Belediyesinin devlet bütçesinden alınan % 6 pay karşılığında sağladığı hasılat, kendi öz gelirlerine yakın bir tutardır (Tablo: I). Başka bir deyişle, hizmetlerinin finansmanının yaklaşık olarak yarısını belde sakinlerinden karşılamaktadır.

Tablo: I
Belediye Toplam Gelirlerinin Yüzde Dağılımı (*)

Belediye Toplam Gelirleri	Yıllar	1984	1985	1986
			100.0	100.0
I. Genel bütçe gelirlerinden pay		45.4	56.5	47.8
II. Belediye öz gelirleri		54.6	43.5	52.2

(*) Gelir rakamları, Bursa Belediyesinden sağlanmış olup, yüzdeler hesaplanmıştır.

- 30 Nitekim katılma payının peşin ödenmesi halinde % 25 eksiği ile tahsil edileceği hükme bağlanmıştır. 3239 s. k. 121 md.
- 31 2464 s.k., 45.-85. maddeler.
- 32 Değer esaslı ile alınan harçlardan Tellallık harcı, belediyelere ait hal, balıkxhane, mezar yerlerindeki taşınır ve taşınmaz mal ile ürünlerin satışı üzerinden; temizleme ve aydınlatma harcı ise emlak vergi değeri üzerinden hesaplanır. Emlak Vergisi belediye geliri olunca, harç da 3239 s. k. 142. madde uyarınca yürürlükten kalkmıştır.
- 33 Bulutoğlu K., a.g.e., s. 408.

1984 ve 1985 yıllarında, öz gelirleri içinde ilk sırayı çeşitli gelirler almaktadır; aralarında toptancı hali resmi, kiralara, ivaz karşılığı bağışlar, faizler ve tahsis nitelikte devlet özel yardımları, hasılat açısından önem taşımaktadır. Daha sonra ödeme gücüne dayalı vergiler ile yararlanma esaslı vergilerden harçlar, ikinci ve üçüncü sırayı izlemektedir. Vergiler içinde Elektrik Tüketim Vergisi, Meslek Vergisi ve Haberleşme vergisi; harçlarda ise Temizleme ve Aydınlatma Harcı ve İmar ile ilgili harçlar önem taşımaktadır.

1986 yılında Emlâk Vergisi hasılatı, verginin belediyeye aktarılmasıyla öz gelirler içinde en önemli yere sahip olurken, ödeme gücü esaslı vergilerin payını birinci sıraya yükseltmekte; onu çeşitli gelirler ve harçlar izlemektedir (Tablo: II).

Tablo: II
Belediyenin Öz Gelirleri Yüzde Dağılımı (*)

	1984	1985	1986
BELEDİYE ÖZ GELİRLERİ	100.0	100.0	100.0
A. VERGİLER	36.9	33.5	56.3
1. Meslek Vergisi	9.6	9.1	4.8
2. İlan ve Reklam V.	2.5	2.5	2.5
3. Eğlence Vergisi	4.1	4.0	1.6
4. Akaryakıt Tüketim V. (**)	1.4	0.2	33.5
5. Haberleşme V.	4.5	6.0	4.9
6. Elektrik Tüketim V.	10.7	7.0	4.9
7. Yangın Sigortası V.	2.4	2.5	1.7
8. Çeşitli Vergiler	—	—	0.3
9. Vergi Cezaları	1.7	2.1	2.1
B. HARÇLAR	23.6	18.8	14.1
1. Temizleme ve Aydınlatma Harcı	9.6	7.9	0.7
2. İşgaliye Harcı	2.9	3.5	2.7
3. Tatil Günlerinde Çalışma Ruhsatı	1.0	0.8	0.7
4. Kaynak Suları Harcı	0.0	—	—
5. Tellallık Harcı	0.9	1.0	0.5
6. Hay. Kes. Mu. ve Den. H.	—	—	0.2
7. Ölçü ve Tartı Aletleri H.	0.2	0.1	0.2
8. Kayıt ve Suret Harcı	0.2	0.1	0.2
9. İmar ile İlgili Harçlar	7.4	4.3	8.2
10. İşyeri Açma İzni Harcı	0.6	0.4	0.3
11. Muayene, Ruhsat ve Rapor Harcı	0.8	0.7	0.4
C. HARCAMALARA KATILMA PAYI	0.2	0.2	0.4
D. BELEDİYECE YÖNETİLEN KURUM KARŞILIKLARI	1.0	1.3	1.3
E. ÇEŞİTLİ GELİRLER ve ÜCRETLER	38.2	46.2	27.9

(*) Gelir rakamları Bursa Belediyesinden sağlanmış olup yüzdeler hesaplanmıştır.

(**) 1986 yılında Emlak Vergisi hasılatını göstermektedir.

SONUÇ

İdarelerarasında gelir kaynaklarını ayırma ilkesi uyarınca Türkiye'de belediyelere bırakılan vergilerde uygulanan teknik, yükümlülerin gerçek kazanç ve iradları ile genelde ilişkili olmadığından — teoride de, olması beklenmez — vergi hasılatı, hizmetlerine oranla yetersiz kalmakta dolayısıyla belediyeler genel bütçeden nüfuslarına göre alacakları paylara veya diğer özel yardımlara bağımlı duruma gelmektedir. Bu durumu hafifletmek üzere emlak gelirleri belediyelere bırakılarak bütçelerinde öz gelir payı artırılmışsa da genel bütçe katkısına ihtiyaçları devam edecektir.

Öte yandan belediyelerin genel bütçe vergi gelirlerinden aldıkları payın dağıtımında nüfus kriterinden ayrı olarak, hizmetleriyle orantılı gelir sahibi olmalarını sağlayacak şekilde, başka kriterlerin de kullanılması gerekmektedir. Böylece belediyelerin verimsiz gelirleri genel bütçeden aktarılacak verimli hasılat ile dengelenir ve belde sakinlerine götürülecek hizmetler istenen miktar ve düzeyde sunulabilir.

KAYNAKLAR

- Erginay Akif; *Vergi Hukuku*, 12. Baskı, 1986.
Bulutoğlu Kenan; *Kamu Ekonomisine Giriş*, 1977.
Hicks Ursula; *Büyükşehir İdaresinin Finansmanı*, İ.Ü. Maliye Enstitüsü Yayını, No. 33, 1968.
Nadaroğlu Halil; *Mahalli İdareler*, 1982.
Öncel Yenal; "Belediye Hizmetlerinin Finansmanı ve Değişimi", *İ.Ü. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 28. Seri, 1982.
Ritschl; "Mali Tevzinin Şekil ve Meseleleri", *İ.Ü. Maliye Enstitüsü Tercümeleleri*, 3. Seri, 1967.
Üstümişik Belma; *Belediyelerin Mali Yapısında Düzenlemeler*, DPT, 1987.
26.5.1981 tarih ve 2464 sayılı Yasa
11.12.1985 tarih ve 3239 sayılı Yasa

YENİDEN DEĞERLEMENİN TEORİK ESASLARI

Metin ERDEM*

ÖZET

Enflasyonun her alanda olumsuz etkileri olduğu bir gerçektir. Bu olumsuz etkiler, işletmelerin gerçek mali durumlarını gösterebilmek amacıyla oluşturulan mali tablolar üzerinde de kendini göstermekte ve mali tablolar gerçeği yansıtmaktan uzaklaşmaktadır. Sonuçta işletmelerin sağlıklı karar almaları güçleşmektedir.

Bu tür olumsuz sonuçların önlenmesi bakımından yeniden değerlemeye başvurmak kaçınılmaz olmaktadır.

Çalışmamızda yeniden değerlemenin teorik esasları incelenecektir.

SUMMARY

Theoretical Basis of Reevaluation

In this brief study I want to make an analyse about theoretical basis of reevaluation and the effects of inflation on fiscal statements. It is obvious that inflation has deteriorating effect on every aspect of economy also on fiscal statements that aimed to show real fiscal sutructure of the enterprise. In an inflationary economy the fiscal statements of enterprises are far from reflecting the real situation. In such condition enterprise's decision making process hardly works, and this may lead the enterprise in a failure.

To prevent enterprise from such undesired results reevaluation becomes inevitable.

GİRİŞ

Enflasyonun son yıllarda giderek güncellik kazanması ve ekonomi üzerinde olumsuz etkilerinin ortaya çıkması akademik ve politik çevrelerin büyük ölçüde yoğun çabalar göstermesine neden olmuştur. Buna paralel olarak para değerindeki değişmelerin işletmeler üzerindeki etkisi konusunda artan bir önemle durulmaya başlanmış ve bu değişmelerin işletmeler üzerindeki olumsuz etkilerini gidermeye yönelik bir takım önlemler alınmaya yönelinmiştir.

İşletmelerde muhasebe işlemleri, değeri değişmez olarak varsayılan para birimleriyle ifadelendirilir. Bu varsayım sonucunda işlemler, yapıldıkları zamana ait

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü.

para birimi değerine göre muhasebeleştirilir. İşletmelerin iktisadi varlıkları, bunlar içerisinde özellikle maddi sabit kıymetler tarihi maliyetleriyle, yani elde edildikleri yılın maliyetleriyle değerlendirilir.

Ancak bilindiği gibi para biriminin değerini değişmez olarak kabul etmek büyük bir yanılgıdır. Zaman zaman para değerinde ve buna bağlı olarak fiyatlar genel seviyesinde dalgalanmalar sözkonusu olabilmektedir. Bu nedenle tarihi maliyetlerle değerlendirilmiş bulunan işletmelerin mali tabloları gerçekleri yansıtmaktan uzak kalmakta ve işletme kararlarını büyük ölçüde etkilemektedir.

Bu gelişmeler tarihi maliyetlerle değerlendirilmiş bulunan bilançoların yeniden değerlendirilmesi konusunu gündeme getirmektedir.

1. YENİDEN DEĞERLEMENİN KONUSU VE AMAÇLARI

1.1. Yeniden Değerleminin Konusu

Ekonomideki enflasyonist eğilimler dolayısıyla fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi, para değerinin düşmesine neden olmakta ve bunun sonucunda işletmelerin aktifinde bulunan bazı kıymetlerin değerinde artışlar meydana gelmektedir. Paranın satın alma gücünün düşmesi dolayısıyla meydana gelen bu değer artışları, gerçek değer artışları olmayıp nominal artışlardır. İşletmelerin bünyesinde bir çeşit gizli yedek akçe oluşmasına neden olan fiyatlar genel seviyesindeki bu yükselişlerin sonucu olarak, edinildiği günkü değeriyle kayıtlara geçirilmiş olan iktisadi kıymetlerin bir müddet sonraki bilanço değerleri, o kıymetlerin gerçek değerlerini yansıtmaktan uzak kalmaktadır¹. Fiyatlar genel seviyesinin hızla yükseldiği ülkelerde bilanço değerlerinin zaman zaman fiyat artışlarına göre yeniden ayarlanması bir zorunluluk haline gelmektedir. Aksi takdirde vergi kanunlarına göre hesaplanan bilanço kârlarının gerçek kârları yansıtmaması ve bir kısım maliyet unsurlarını içine alması kaçınılmaz bir sonuç olur².

İşte, işletmelerin gerçek durumunu aksettirmeyen bilançolar ve bilançolardan hareketle düzenlenen diğer mali tabloların, fiyat yükselişlerine paralel olarak paranın yeni değeri ile düzenlenmesi yeniden değerlendirilmenin konusunu oluşturmaktadır.

1.2. Yeniden Değerleminin Amaçları

Para değerinde meydana gelen değişimler işletmelerin mali tabloları üzerinde çeşitli olumsuz etkiler yaratmaktadır. Para değerinde meydana gelen değişimler,

- Mali tabloların homojenliğini bozar,
- İşletmenin iktisadi, mali durumunun ve faaliyet sonuçlarının doğru olarak gösterilmesini engeller,
- İşletmenin iktisadi potansiyelinin devam ettirilmesine olanak vermez,
- İşletmenin çeşitli devreleri arasında ve benzer işletmelerle karşılaştırma yapma olanağını ortadan kaldırır.

1 M. Akif Hamzaçelebi; "Yeniden Değerleme Yapılmalı mı?", Maliye Dergisi, No: 46, Maliye Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, Temmuz-Ağustos 1980, s. 102.

2 Kenan Bulutoğlu, Türk Vergi Sistemi, Cilt: I, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 391.

Tablolar para değerindeki değişimleri yansıtmak üzere düzenlenmedikleri takdirde, dağıtılan kârlar ve ödenen vergiler farkında olunmadan belki de sermayeden yapılmış olacaktır. Bu durumda sonuç yöneticinin başarısızlığı, dolayısıyla da işletmenin iktisadi güç bakımından zayıflaması şeklinde olacaktır³. Bu durumda yeniden değerlemenin temel amaçları şunlardır.

- İşletme bilançolarını homojen hale getirmek,
- İşletmenin iktisadi, mali durumu ve faaliyet sonuçlarını doğru olarak göstermek,
- İşletmenin iktisadi potansiyelini devam ettirmek,
- İşletmelerin çeşitli devreleri arasında veya benzer işletmelerle karşılaştırma olanağını elde etmek.

2. YENİDEN DEĞERLEME YÖNTEMLERİ

Para değerindeki değişimler sonucunda, klasik muhasebe ilkelerine göre düzenlenen mali tabloların gerçeği yansıtabilmesi için iki yöntem uygulanabilir.

- Ya aktiflerin cari değeri eksperler yardımıyla tayin edilir (Takdir veya ekspertiz yöntemi),
- Ya da klasik muhasebenin gösterdiği değerler, paranın satın alma gücündeki değişimi temsil eden katsayı ile çarpılmak suretiyle cari para birimleriyle ifade edilir (Katsayı yöntemi)⁴.

2.1. Takdir Yöntemi İle Yeniden Değerleme

Takdir yönteminin esasını, yeniden değerlendirilecek iktisadi kıymetlerin değerlemeye gidildiği andaki cari değerinin eksperler yardımıyla bulunması ve mali tabloların buna göre düzenlenmesi oluşturur.

Yöntemin temel varsayımı, para değerinin değiştiği devrelerde, sadece fiyatlar genel seviyesinin değişmekle kalmayıp, mallar arasında oransal ilişkilerin de büyük ölçüde değişikliğe uğradığıdır. Böylece tarihi maliyetin katsayılar yardımıyla basit olarak değiştirilmesi yeterli olmayacaktır. Çünkü mallar arasında oransal ilişkilerin bozulması konusu, paranın satın alma gücünü gösteren katsayıların tesbitinde dikkate alınmadığı için, yeniden değerlendirme sonucu düzenlenen tablolar, sadece tarihi maliyetle ifade edilmiş cari para birimleriyle belirtilecek; diğer bir deyimle, mali tablolar homojen hale gelecek fakat iktisadi kıymetlerin halihazır değerlerini göstermeyecektir.

Bu durumda mali tabloların düzeltilmesinde paranın satın alma gücündeki değişiklikleri hesaba katmak gerekmektedir. Ancak bu yeterli olmadığından fiyat hiyerarşisi de dikkate alınmalıdır.

3 Ferruh Çömlekçi, "Fiyatlar Umumi Seviyesindeki Değişimler Karşısında Ticari İşletmelerin Mali Tabloları", Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi, Cilt: VII, Sayı: 1, E.İ.T.İ.A. Yayını, No: 83/43, Ocak 1971, s. 174.

4 Nuri Uman, Fiyat Hareketlerinin İşletmeler Üzerine Etkisi ve Yeniden Değerleme, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 256, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, s. 155-168.

Takdir yöntemi teoride iyi olmakla birlikte uygulamada birçok güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu nedenle her zaman kullanılacak bir yöntem olmaktan çok, olağanüstü durumlarda başvuru bir yöntemdir.

2.2. Katsayı Yöntemi İle Yeniden Değerleme

Katsayı yönteminin esası, paranın satınalma gücündeki değişmeye göre düzenlenmiş bir tablodan yararlanarak orijinal maliyet değerlerinin cari para birimleriyle ifade edilmesi ve mali tabloların yeni değerlere göre düzenlenmesidir. Söz konusu yeni değerlerin hesaplanması son derece kolay olup, sadece verilen katsayının maliyet fiyatına uygulanmasından ibarettir. Katsayıların fiyat indekslerinden faydalanılarak belirlenmesi gerekir⁵. Bu konuda toptan eşya fiyatları indeksinin, perakende fiyatları indeksinin ve geçinme indeksinin kullanılmasını öngören görüşler olduğu gibi, milli gelir deflatorünün kullanılmasını savunan görüşler vardır⁶. Burada önemli olan bir husus, katsayının hesaplanması için gerekli olan fiyat endeksinin bütün malların fiyatlarını kapsamasıdır. Fakat bütün malların miktarını ve bunların perakende fiyatlarını tesbit etmek olanaksız olduğundan, bir yandan indekse girecek mal sayısı sistemli bir şekilde azaltılırken, diğer yandan perakende fiyatlar yerine toptan fiyatların alınmasıyla yetinilir. İndekse alınacak mallar gruplara ayrılır ve her grup tek ya da eşit sayıda mal ile temsil edilir. Bu gruplar gıda, sanayi, inşaat, ham madde gibi geniş kategoriler şeklinde değil, daha tali derecedeki gruplar halinde gösterilmelidir. Malların oransal önemi için ayrıca ağırlıklar da verilmelidir.

Katsayı yöntemi, indeks seçimindeki güçlüğü rağmen, para sisteminin tamamen çökmediği ve tam bir kesinliğin aranmadığı hallerde uygulanması yerinde bir yöntemdir. Ayrıca uygulanmasının kolay olması da mali idare ile işletme arasında yeniden değerlemeden dolayı çıkması olası anlaşmazlıkları büyük ölçüde kaldırır. Bu yöntem, takdir yöntemi kadar keyfi değildir; diğer bir deyimle katsayı yöntemi, işletmeler arasında "ortak bir dil" yaratır.

2.3. Karma Yöntem İle Yeniden Değerleme

Karma yöntem, takdir yöntemi ile katsayı yönteminin uzlaştırılması ile ortaya çıkan bir yöntemdir. Bu yöntemde göre değerlendirme esas itibarıyla katsayı yöntemine göre yapılmalı, fakat değerlendirme anında değerlendirilen kıymetin cari değeri de gözönünde bulundurulmalıdır. Cari değer, katsayının uygulanmasıyla elde edilen yeni değerden daha küçükse söz konusu aktif değer bilançoda en fazla cari değerler ile gösterilmelidir.

3. YENİDEN DEĞERLEME TÜRLERİ

Yeniden değerlendirme aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir⁷.

— Kapsamına göre yeniden değerlendirme,

- 5 Atilla Gönenli; Bilanço Analizi, İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayını, No: 13, Sulhi Garan Matbaası Varisleri Koll. Şti., İstanbul 1972, s. 89.
- 6 Remzi Örtün, Genel Yeniden Değerlemenin Önemi ve Muhasebeleştirilme Tekniği (Doktora Tezi), Ankara İ.T.İ.A. Yayını, No: 73, Emel Matbaası, Ankara, 1974, s. 181-182.
- 7 Nuri Uman, a.g.e., s. 168-174.

- Yapılışındaki zorlama unsuruna göre yeniden değerlendirme,
- Vergiye tabi olup olmamasına göre yeniden değerlendirme,
- Yapılışının ilk defa olup olmamasına göre yeniden değerlendirme,
- Mali tablolarındaki verilerin düzeltiliş şekline göre yeniden değerlendirme.

3.1. Kapsamına Göre Yeniden Değerleme

Kapsamına göre yeniden değerlendirme genel ve kısmi yeniden değerlendirme olmak üzere ikiye ayrılır.

3.1.1. Genel Yeniden Değerleme

Bilançonun bütün aktif ve pasif kalemlerinin (her türlü alacak ve borçlar dahil) yeniden değerlemeye tabi tutulduğu haldir. Genel yeniden değerlemede işletmenin maddi ve maddi olmayan bütün iktisadi kıymetleri yeniden değerlendirilir.

3.1.2. Kısmi Yeniden Değerleme

Bilanço kalemlerinin bazılarının yeniden değerlemeye tabi tutulup, diğerlerinin olduğu gibi bırakıldığı yeniden değerlendirme şeklidir. Kısmi yeniden değerlemede, bazı iktisadi kıymetlerin, örneğin sadece mevcutların veya sabit kıymetlerin yeniden değerlendirilmesi sözkonusudur. Genellikle alacaklar, borçlar, ihtiyatlar, kuruluş giderleri hatta amortismanına tabi olmayan sabit kıymetler yeniden değerlemenin dışında bırakılır.

Vergi kanunlarının kabul ettiği, yeniden değerlendirme şekline "Fiskal Yeniden Değerleme" denir ve bunlar genellikle kısmi yeniden değerlendirme niteliğindedir⁸.

3.2. Yapılışındaki Zorlama Unsuruna Göre Yeniden Değerleme

Yapılışındaki zorlama unsuruna göre yeniden değerlendirme, zorunlu yeniden değerlendirme, isteğe bağlı yeniden değerlendirme ve özel veya dahili yeniden değerlendirme olmak üzere üçe ayrılır.

3.2.1. Zorunlu Yeniden Değerleme

Devlet bazı durumlarda bütün veya belirli özelliğe sahip olan işletmeleri, yeniden değerlendirme yapmaya zorunlu tutabilir. Ancak uygulamada bütün işletmelerin yeniden değerlemeye gitmesi her zaman istenilen sonuçları doğurmaz. Bu nedenle bazı faaliyet kollarının yeniden değerlendirme dışında kalması daha uygun olabilir. Diğer yandan, yeniden değerlendirme güç ve pahalı bir işlem olduğundan sınai ve ticari faaliyette bulunan bütün işletmelerin yeniden değerlemeye gitmesi uygun olmayabilir. Zorunlu yeniden değerlendirme işletme büyüklüğü ile sınırlı olduğu takdirde ekonomiye yararlı olabilir.

3.2.2. İsteğe Bağlı Yeniden Değerleme

Devlet, bazı durumlarda yeniden değerlendirme yapılmasını girişimcilerin isteğine bırakabilir. Aynı zamanda yeniden değerlemenin geniş bir şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla bir takım mali avantajlar (değer fazlasının vergiden istisna edilmesi, yeni değerler üzerinden amortisman ayrılmasına izin verilmesi gibi) tanıyabilir.

8 Kemal Tuncatay, "Bilançoların Reevalüasyonu", Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi, Cilt: I, Sayı 1, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1965, s. 83.

3.2.3. Özel veya Dahili Yeniden Değerleme

Bu tür değerlendirme herhangi bir kanuna ya da kararnameye dayanmamaktadır. Girişimci işletmesinin gerçek durumunu ortaya koymak için yeniden değerlendirme yapılabilir. Bu tür yeniden değerlendirme işletmeye hiç bir mali avantaj sağlamamaktadır. Ancak işletmenin, iktisadi potansiyelini korumak amacıyla gerekli tedbirleri almaya olanak verir.

3.3. Vergiye Tabi Olup Olmamasına Göre Yeniden Değerleme

Vergiye tabi olup olmamasına göre üç tür yeniden değerlendirme sözkonusu olmaktadır.

3.3.1. Vergiye Tabi Yeniden Değerleme

Bu tür yeniden değerlemede, yeniden değerlendirme sonucu ortaya çıkan kıymet fazlaları vergiye tabi tutulmakta, ancak yeni değerler üzerinden ayrılan amortismanlar gider olarak yazılabilmektedir.

Eğer yeniden değerlendirme sonucu ortaya çıkan kıymet fazlaları vergilendirilmemiş ve bunlar özel bir hesapta tutulmuşsa, yeni değerler üzerinden ayrılan amortismanların, değer artışına isabet eden kısımlarının vergi matrahından düşülmesi kabul edilmiştir. Bu suretle sadece değer artışları gerçekleştiğinde vergilendirme sözkonusu olmaktadır.

3.3.2. Kısmen Vergiye Tabi Değerleme

Yeni değerler üzerinden ayrılan amortismanlar gider yazılmakla birlikte, yeniden değerlendirme sonucu ortaya çıkan ve özel hesapta tutulan kıymet fazlaları, bir defaya mahsus olmak üzere düşük oranlı bir vergiye tabi tutulmaktadır.

3.3.3. Vergiye Tabi Olmayan Yeniden Değerleme

Yeniden değerlendirme sonucu ortaya çıkan kıymet fazlaları vergiden istisna edilmekte ve yeni değerler üzerinden ayrılan amortismanlar da gider olarak yazılabilmektedir.

3.4. Yapılışının İlk Defa Olup Olmamasına Göre Yeniden Değerleme

Fiyatlar genel seviyesindeki değişmelerin devamlılık gösterdiği durumlarda, bir süre önce yapılan yeniden değerlendirme ekonomik koşullara göre tekrarlanabilmektedir. Bu açıdan yeniden değerlendirme iki grupta toplanabilir.

3.4.1. İlk Defa Yapılan Yeniden Değerleme

İşletmenin kurulduğu andan itibaren ilk defa yaptığı yeniden değerlendirme türüdür.

3.4.2. Tamamlayıcı Yeniden Değerleme

İşletmeler ilk defa yeniden değerlendirme yaptıktan sonra, ekonomik koşullar sonucu ikinci defa yeniden değerlendirme yapmak zorunda kalırlarsa, bu ikinci yeniden değerlendirme farklı esaslar dahilinde yapılacaktır. İlk defa yapılan yeniden değerlendirme zorunlu olsa bile, tamamlayıcı yeniden değerlendirme genellikle isteğe bağlıdır.

3.5. Mali Tablolardaki Verilerin Düzeltiliş Şekline Göre Yeniden Değerleme

Bu konuda yeniden değerlendirme iki grupta toplanabilir.

3.5.1. Prograsif Yeniden Değerleme

Bu yöntemde, devre sonu bilançosundaki veriler, muhasebe devresi sonundaki para birimi değerine göre ifade edilerek yeniden değerlendirilir ve bilanço kurulur. Yıl içerisindeki kayıtlara hiç dokunulmaz. Ortaya çıkan değer fazlaları pasifte özel bir hesapta gösterilir.

3.5.2. Geriye Yönelmiş Yeniden Değerleme

Bu yöntemde, bilançoda hesap dönemi sonu para birimi değeri ile ifade edilen kalemler, dönem başındaki para birimi değeri ile ifade edilir. Ortaya çıkan kıymet noksanı, bilançonun aktifinde özel bir hesapta gösterilir.

SONUÇ

Çağımızın en belirgin özelliklerinden biri, para değerinin, buna bağlı olarak da, fiyatlar genel seviyesinin sürekli olarak değişmesidir. Bu olay karşısında, klasik muhasebenin temel varsayım olarak aldığı fiyatların değişmezliği ilkesinin geçerliliğinden bahsetmek artık olanaksız hale gelmiştir. Bu durumda işletmelerin bilançolarında yer alan iktisadi varlıkların, envanterin düzenlendiği gündeki gerçek değerleri yansıtmadığı bir gerçektir. Buna paralel olarak enflasyonist devrelerde her bilanço kalemi farklı para birimleri ile ifade edildiğinden, bilanço rakamlarının homojenliğinin kaybolduğu ve bunlara istinaden çeşitli mali analizlerin yapılmasının mümkün olmadığı, bilançonun doğruluk ve açıklık ilkelerinin gözardı edilmiş olduğu söylenebilir.

Yeniden değerlendirme, fiyat hareketlerinin olumsuz sonuçlarını büyük ölçüde gidermekle beraber, diğer yöntemlere oranla daha güç ve etkileri uzun dönemde ortaya çıkan bir yöntemdir. Bunun için ekonomik koşulların uygun olduğu dönemlerde yapılması en rasyonel yoldur.

KAYNAKLAR

- Bulutoğlu, Kenan; Türk Vergi Sistemi, Cilt: I, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.
- Çömlekçi, Ferruh; "Fiyatlar Umumi Seviyesindeki Değişmeler Karşısında Ticari İşletmelerin Mali Tabloları", Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi, Cilt VII, Sayı 1, E.İ.T. İ.A. Yayını No: 83/43, Ocak 1971.
- Gönenli, Atilla; Bilanço Analizi, İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayını No: 13, Sulhi Garan Matbaası Varisleri Koll. Şti., İstanbul 1972.
- Hamzaçelebi, M. Akif; "Yeniden Değerleme Yapılmalı mı?", Maliye Dergisi, No: 46, Maliye Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, Temmuz-Ağustos 1980.
- Örten, Remzi; Genel Yeniden Değerlemenin Önemi ve Muhasebeleştirme Tekniği, (Doktora Tezi), Ankara İ.T.İ.A. Yayını, No: 73, Emel Matbaası, Ankara, 1974.
- Tuncatay, Kemal; "Bilançoların Reevalüasyonu", Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi, Cilt: 1, Sayı 1, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1965.
- Uman, Nuri; Fiyat Hareketlerinin İşletmeler Üzerine Etkisi ve Yeniden Değerleme, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 256, Sevinç Matbaası, Ankara, 1968.

PROJE YÖNETİMİNDE ETKİNLİK VE VERİMLİLİK

İsmet Sabit BARUTÇUGİL*

ÖZET

Günümüzde projelerin boyutlarının ve sosyo-ekonomik önemlerinin çok büyük ölçüde artması, etkinlik ve verimlilik konularına önem verilmesini zorunlu kılmakta ve bu konuda da proje yöneticilerine büyük görevler düşmektedir. Bu makalede örgütsel yapının ve plânlama-kontrol sisteminin önemine dikkat çekilmekte ve özellikle inşaat aşamasındaki verimlilik üzerinde durulmaktadır. Verimliliği etkileyen faktörler ve verimliliğin artırılmasında yararlanılabilecek teknikler ana hatlarıyla incelenmektedir.

SUMMARY

Efficiency and Productivity in Project Management

The increasing social and economic importance of large-scale projects in recent years implies giving more emphasize on achieving efficiency and productivity. Thus, this creates new tasks and responsibilities for project managers. The author intends to focus the importance of organizational structures and planning and control systems. The factors affecting productivity are discussed in this article. And the managerial techniques to improve productivity during the implementation stages of projects are also examined briefly.

1. PROJE VE PROJE YÖNETİMİ

Bir proje genel olarak belirli kaynaklarla belirli bir zaman içinde tamamlanması gereken ve tekrarlanmayan özel faaliyetler topluluğu olarak tanımlanabilir. Projelerin açıkça tanımlanmış belirli amaçları vardır. Başlangıç ve bitiş tarihleri belirlenmiştir. Tek ve tekrarlanmayan nitelikte, özgün ve oldukça karmaşık çabalarlardır. Belirli bir amacı elde etmek için önemli zaman, emek ve parasal kaynaklar kullanılarak sürdürülürler. Çeşitli örgütsel yapıların kurulmasını ve değişik fonksiyonel ilişkilerin geliştirilmesini gerektirirler¹.

* Doç. Dr.; Uludağ Univ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Spinner, M., *Elements of Project Management*, Prentice Hall, 1981, s. 2. Ayrıca bkz. Barutçugil, İ.S., *İnşaat Yönetimi*, İnkilap Kitabevi, 1986, s. 2.

Tüm bu özellikler dikkate alındığında proje yönetiminin genel işletme yönetimi ilke ve uygulamalarından oldukça farklı olduğu görülür. Proje yönetimi, özel örgütlenme biçimlerini ve farklı planlama ve kontrol yöntemlerini gerektirir. Genel işletme yönetimi konularında kazanılan bilgi ve beceriler ve edinilen deneyimler etkin bir proje yönetimi için genellikle yeterli olamamaktadır. Proje yönetimi, günümüzde ayrı ve özel bir önemi bulunan oldukça karmaşık bir yönetim alanı olarak gelişmektedir.

Proje yönetimi, ileri teknolojinin sözkonusu olduğu büyük inşaatlarda, araştırma-geliştirme çalışmalarında, mühendislik hizmetlerinde, özgün tasarımları gerektiren özel ürünlerin ortaya konulmasına yönelik ticari sözleşmelerde ve teknolojinin geliştirilmesini içeren büyük bakım ve yenileme çalışmalarında özellikle önem kazanmaktadır. Bu tür projelerde planlama ve kontrol son derece zordur. Yerine getirilmesi gereken görevler; karmaşıklıklar, belirsizlikler ve önemli güçlükler içerdiğinden farklı örgüt yapılarını, farklı yetki ve sorumluluk ilişkilerini ve özel plânlama ve kontrol tekniklerini gerekli kılar.

Büyük projelerde birçok kişi ve kuruluşun ortak bir amaç için oldukça uzun süreler boyunca birlikte çalışması ve belirsizlikler içinde çok büyük kaynakların kullanılması gerekli olmaktadır. Böyle durumlarda insan yönetimi, finansal yönetim, kaynakların plânlaması ve kontrolü gibi alanlarda sorunlar yoğunlaşmaktadır. Proje yönetimi tekniklerinin bu tür projelerde yeterince etkin bir biçimde kullanılmaması durumunda maliyetlerin artması, işlerin gecikme ve kaynakların boşa harcanması kaçınılmaz olacak, ayrıca belirlenen teknik amaçların gerçekleşmesi de güçleşecektir.

Projelerin öngörülen sonuçlara zamanında ve belirlenen maliyetler içinde ulaşabilmesi açısından etkin bir biçimde yönetilmeleri büyük önem taşır. Proje yönetiminde başarısızlığın sözkonusu olması durumunda;

- Proje, plânlanan maliyetleri ve öngörülen zamanı aşar. Projenin yönetiminde, genel maliyetlerde ve işletme etkinliğinde olumsuz sonuçlar doğar.
- Ticari bir anlaşmayla üstlenilen proje işinden beklenen kâr, maliyetlerin artması nedeniyle ya da gecikmelerin tazminat ödenmesini gerektirmesi nedeniyle önemli ölçüde azalır ve giderek zarara dönüşür.
- Proje konusu inşaatların bitirilmesinde ya da yeniliklerin gerçekleştirilmesinde ortaya çıkan gecikmeler bir taraftan bu projelerden beklenen yararları azaltırken diğer taraftan da projeyi üstlenen örgütün güvenilirliğini ve saygınlığını tehlikeye düşürür.
- Projenin gecikmesi, projeyi yürüten örgütün plân ve politikalarını önemli ölçüde ve olumsuz yönde etkiler ve yeni proje olanaklarını değerlendirememesine yol açar.

Önemli bir projede karşılaşılan başarısızlık, başarılı olmuş çok sayıdaki projenin sağladığı kazancın kaybedilmesine yol açabilir. Büyük projelerde yürütme aşamasında başarısızlık oldukça yaygındır. Çoğu zaman bunlar farkedildiğinde düzeltici önlemleri alabilmek ve istenmeyen sonuçları önleyebilmek için geç kalındığı görülmektedir. Bu nedenle, büyük projelerin sorumluluğunu üstlenen her örgütte bu projeleri etkin bir biçimde yönetebilecek düzeyde yönetim bilgi ve becerisinin bu-

lunması kaçınılmaz bir zorunluluktur².

Proje yönetiminin temel amacı, projenin tam anlamıyla denetimini sağlamaktır. Böylelikle, bir taraftan projenin zamanında ve ayrılan bütçe ile tamamlanması ve diğer taraftan da arzulan teknik başarı düzeyinin elde edilmesi olanağı bulunacaktır.

2. PROJE YÖNETİMİNDE GENEL ANLAMDA ETKİNLİK VE VERİMLİLİK

Verimlilik ve etkinlik, oldukça soyut kavramlardır. Bu konularda görüş birliğine varmak, hatta herkesin kabul edebileceği tanımlar yapmak oldukça zordur. Yapılan tanımlar, çoğunlukla tanımlı yapan kişilerin bu karmaşık konuya bakış açılarını ve önyargılarını yansıtmaktadır. İktisatçı, muhasebeci, sendikacı ya da mühendis ve diğer ilgili gruplar verimliliği kendilerine göre tanımlamakta; kendi niyet ve amaçlarına göre tanımlar vererek belirli bir görüş açısını kanıtlamaya veya çürütmeye çalışmaktadırlar.

Tanımlı gereği, verimlilik çıktıların girdilere oranıdır ve kendi içinde etkinliğin bir ölçüsüdür. Ancak, gerçek ortamda verimliliği matematiksel olarak doğru bir biçimde ölçecek bir yol bulunmamaktadır. Burada önemli olan nokta girdi ve çıktı unsurlarının parasal, yarı-parasal ya da fiziksel olarak aynı birim cinsinden ifade edilmesidir. Ancak bunun yapılması söylenmesi kadar kolay değildir. Verimliliği ölçmenin güçlüğü de buradadır³.

Bununla beraber, proje yönetiminde iki temel koşulun yerine getirilmesi durumunda etkinliğin artacağı kolaylıkla söylenebilir⁴. Bunlardan birincisi, yönetim görev, yetki ve sorumluluklarının uygun bir biçimde dağıtıldığı ve işin gerektirdiği niteliklere sahip bulunan bir örgütsel yapıdır. Proje örgütünün tasarlanması ve oluşturulması proje yönetiminin en güç görevlerinden biridir. Ancak, projenin örgütlenme biçimi ve bu yolla biraraya getirilen özel nitelikler projenin başarısı açısından son derece büyük önem taşır. Başarısızlığa uğrayan birçok projede örgütlenme hatalarının olduğu; yönetime göre, yetki ve sorumluluklarının uygun ve açık dağıtılmadığı görülmektedir. Proje yöneticisinin ve örgütünün yani işi fiilen yürütenlerin gerçek verimliliği projenin nihai başarısını belirleyen temel bir faktördür.

Proje yönetiminde bütünleşik plânlama ve kontrol ise amaçların ve ulaşılacak hedeflerin karşılıklı anlaşma yoluyla belirlenmesi, yapılacak işlerin tanımlanması, bu işlerin gerekli olan ve mevcut bulunan kaynaklara dayalı olarak planlanması ve programlanması ve gelişmelerin düzenli ve doğru olarak ölçülmesi yoluyla sağlanır. Proje yöneticisi, böyle bir çalışmayla plânlamaların doğru ve geçerli olmasını sağlar, uygun yönetim kararlarının alınmasını ve bunların uygulanmasını denetlemek amacıyla gelişmeleri yakından izler. Bütünleşik plânlama ve kontrol anlayışı proje örgütünün üyeleri arasındaki ilişkileri düzenleştirir, sorunları ve çatışmaları azaltır ve ortaya çıkan sorunların da çözümünü kolaylaştırır.

2 Harrison, F.L., *Advanced Project Management*, Gower Publ. Co., 1981, s. 10 ve Archibald, R.D., *Managing High Technology Programs and Projects*, J. Wiley Sons, Inc., N.Y., 1976, s. 14.

3

4 Harrison, F.L., a.g.k., s. 11.

Bir projede bütünlük plânlama ve kontrol uygulaması;

(1) Proje çalışmalarının teknik sonuçlarına,

(2) Proje süresine ya da belirlenen tarihlere ve

(3) Para, insan gücü ve benzeri kritik kaynaklarla ifade edilebilen maliyetlere ilişkin önemli bilgi unsurlarının projenin tüm aşamaları için bir araya getirilmesini gerektirir. Bu bilgilerin bir araya getirilmesi, sürekli olarak gözden geçirilmesi, belirli aralıklarla teknik başarı, zaman ve maliyet projeksiyonlarının yenilenmesi ve tüm bilgilerin birbirleriyle bağıntılı olarak değerlendirilmesi proje yönetiminde etkinliğin sağlanmasını önemli ölçüde kolaylaştıracaktır⁵.

Bütünlük plânlama ve kontrol sisteminin uygulanmasının proje yönetiminde sağlayacağı üstünlükler ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

— Projeye katkıda bulunan her örgütün ve her bölümün faaliyetlerinin projenin gerçek gereksinimlerini karşılayacak şekilde plânlanmasını ve yürütülmesini sağlar.

— Bir projeye veya bir projenin belirli bir unsuruna diğerlerine göre daha fazla önem vermenin etkilerini ve sonuçlarını doğru olarak görmeyi kolaylaştırır.

— Projenin başarıyla tamamlanmasını engelleyebilecek sorunları erken farketme ve bu sorunları önleyici ya da çözücü etkin eylemleri zamanında gerçekleştirme olanağı sağlar.

3. İNŞAAT PROJELERİNİN YÖNETİMİNDE ETKİNLİK VE VERİMLİLİK

Bir projenin başarısını ya da başarısızlığını belirleyen temel faktörlerden biri inşaat veya imalat aşamasındaki verimlilik düzeyidir. Endüstriyel üretim süreçlerinde verimlilik, standartları belirlenebilen oldukça kararlı bir faktör sayılabilir. Ancak, inşaatlardaki şantiye verimliliği maliyetlerle ve projenin tamamlanma süresi ile yakından ilgili olan ve önemli değişiklikler gösterebilen bir faktördür. Proje yöneticileri bir verimlilik düşüşüne yol açabilecek herhangi bir olumsuz gelişmeyi anında düzeltebilmek için sürekli olarak dikkatli davranmak zorundadırlar. Verimliliğin bir kez düşmesi giderilmesi son derece üç durumlar yaratabilir. Buna yol açan bir olay, yalnızca işgücü verimliliğini düşürmekle kalmaz, projenin yaşam dönemi boyunca adeta çarpan etkisiyle çoğalarak kendini gösterir. Verimlilik düşüşü, moralin bozulmasına ve projenin başarısına duyulan güvenin ve işe bağlılığın zayıflamasına yol açabilir.

Verimlilik konusu genelde proje yönetiminin değil daha çok inşaat işlerinin şantiye içerisindeki yönetiminin alanına girmektedir. Bununla beraber, şantiye verimliliğini etkileyen faktörlerin proje yönetimi tarafından en iyi bir biçimde anlaşılabilmesi ve kuvvetle etkilenebilmesi olanağı bulunmaktadır. İnşaat işlerinde işgücü verimliliğini etkileyen ve birbirleriyle yakın ilişki içerisinde bulunan üç temel faktörün varlığından sözedilebilir⁶.

1- İşgörenlerin işe karşı genel tutum ve tavırları: Bu genellikle proje yöneticisinin kontrolü dışındaki faktörler tarafından belirlenir. Zaman içinde benimse-

5 Archibald, R.D., a.g.e., s. 7.

6 Harrison, F.L., a.g.e., s. 253-258, ayrıca bkz. Barutçugil, İ.S., (1986), a.g.e., s. 84-85.

nen, ancak, bölgeler, ülkeler ve örgütler arasında farklılık gösterebilen "bir günlük yeterli iş" kavramı vardır. Bu zamanla bir standart oluşturacak ve bunu arttırmak çok zor olacaktır. Şüphesiz işçi-işveren ilişkilerindeki sorunlar ve yönetim beceriksizlikleri ile bu standardı daha da aşağı düşürmek çok kolaydır.

2- Örgütsel ve beşeri ilişkiler: Ulusal, sektörel ve bölgesel düzeyde ve özel olarak sözkonusu inşaat şantiyesinde işçi-işveren ilişkilerinin durumu verimliliği etkileyen önemli bir faktördür. İyi bir proje yönetimi, başarılı işçi-işveren ilişkileri anlamına gelmeyebilir, fakat başarısız bir yönetim hemen her zaman kötü ilişkileri ifade eder. Bu ilişkilerin bozulmasının temel nedenlerinden biri, ücretler, çalışma koşulları ve sosyal hakların benzer işyerlerinden farklı olmasıdır. İşgörenlerin uyum ve işbirliği içinde çalışabileceği uygun örgütsel ortamların yaratılması ve etkinliğe ve verimliliğe katkı sağlayacak beşeri ilişkiler düzeninin geliştirilmesi proje yöneticilerinin önemli bir görevidir.

3- İnşaat ve proje yönetimi bilgi ve becerisi: İyi bir proje yönetimi arzulanan düzeyde verimliliğe erişebilmenin önkoşuludur. Tek başına yeterli olmasa bile gerekliliği kesindir. Proje planlama, örgütlenme, yöneltme, düzenleştirme ve kontrolunda yeterli bilgi ve beceri sahibi olmayan yönetim projede verimliliği sağlayamayacaktır.

İnşaat projelerinin yönetiminde verimlilik geliştirme ve bunun temel amacı olan hareket ve zaman etüdü konularına yeterince önem verilmediği görülmektedir. Birçok inşaat yöneticisi, işinin kısa süreli olmasını ve tekrarlanmayan farklı bir iş niteliği taşımasını öne sürerek öğrenme ve işgeliştirme için yeterli süre olmadığını, esasen buna olanak da bulunmadığını belirtmektedirler⁷.

Bu düşüncede olan ve işlerini farklı ve tekrarlanmayan nitelikte gören yöneticiler, projeden projeye farklılık gösterecek olan ürünü esas almakta, fakat gerçekten önemli olan noktayı görememektedirler. Nihai ürün farklı olmakla beraber, onu ortaya çıkaran görevler ve işler, daha önceleri birçok kez yapılmış, halen yapılmakta olan ve gelecekte de tekrar tekrar yapılacak olan görevler ve işlerdir. Bu tür tekrarlanan işleri geliştirmenin sağlayacağı yararların gözardı edilmemesi gerekir. Örneğin, toprak ve kaya hafriyatı, kalıp hazırlama, beton dökümü, çelik yapı işçiliği, marangozluk işleri, ısıtma, aydınlatma ve su tesisatının kurulması yüzlerce belki binlerce kez tekrarlanarak yapılan işlemlerden oluşur. Dolayısıyla, inşaat projelerinin tümüyle farklı ve tekrarlanmayan işler olduğunu öne sürmemek ve geliştirilebilecek tekrarlı işleri görmek gerekir.

İş geliştirme tekniklerini önemsememenin bir diğer nedeni de birçok inşaat faaliyetinin oransal olarak kısa sürede gerçekleştirilmesidir. Endüstriyel üretim faaliyetlerinde sürelerden aylar ve hatta yıllar olarak söz edilirken inşaat projelerinin çoğunda saatler, günler ya da haftalar sözkonusu edilmektedir. Bu nedenle, işlemlerin planlanmasına sistematik bir yaklaşım uzun süre gerektirmemekte az bir zaman ve çaba harcayarak önemli iyileştirmeler yapılabilmektedir. Ancak, ayrıntılı iş etüdülerinin en azından birkaç gün zaman alacağı da bir gerçektir. Buna karşın geliştirilen bu tekniklerin bir projeden diğerine aktarılabilmesi ve işçi, usta ve operatörlerin geliştirilmiş becerilerini ve iyileştirilmiş tutumlarını bir işten diğerine taşıyabilmeleri,

7 Parker, H.W., Oglesby, C.H., *Methods Improvements for Construction Managers*, McGraw Hill, 1972, s. 3-5.

bu tür iş geliştirme çabalarının anlamlı ve yararlı olduğunu açıkça ortaya koyabilmektedir.

Yönetime son derece önemli ve yararlı bilgiler sağlayan "iş etüdü" insanla, makineyle ya da her ikisiyle birden yapılan işleri bütün yönleriyle incelemek, ele alınan işin verimliliğini etkileyen faktörlerin tümünü sistematik bir yolla değerlemek ve geliştirmek için kullanılan tekniklerin tümünü kapsar⁸.

İş etüdünün kapsamını daha açık ifade edebilmek için amaçların ayrıntılı bir biçimde ortaya konulması gerekir. Bu amaçlar:

(a) Makine-teçhizat ve diğer sabit üretim kaynakları ile insan gücünün en etkin bir biçimde kullanılması; bunlardan yararlanma oranlarının en uygun ve hatta en üst düzeye çıkarılması, çalışma yöntemlerinin geliştirilmesi, genel verimliliğin olabildiğince üst düzeyde gerçekleşmesinin sağlanması.

(b) İnsan emeğinin bilimsel yollarla ölçülerek yöneticiye planlama ve kontrol için tarafsız ve güvenilir verilerin sağlanması, iş yükünün doğru ve insancıl ölçüler içinde saptanması ve elde edilecek verilerin işin diğer alanlarına da yansıtılarak bunlardan çok yönlü yararlanılması olarak belirtilebilir. İşin basitliği ya da karmaşıklığı ne olursa olsun iş geliştirmede temel yaklaşım başlıca dört aşamadan oluşur⁹:

- 1- Geliştirilecek işin seçimi ve iş yerine getirilirken hareket zaman etüdünden yararlanılarak kaydedilmesi.
- 2- İşin şimdiki biçiminin tüm yönleriyle ve ayrıntılarıyla analiz edilmesi.
- 3- Kritik inceleme ve değerlendirme yoluyla yeni yöntemlerin geliştirilmesi.
- 4- Yeni ve daha iyi yöntemin uygulamaya konulması ve sürdürülmesi.

Bu aşamalar, oldukça basit ve yalnızca sistematik düşünüşün bir yolu olmakla beraber, birçok inşaat yöneticisi, geliştirmelerin yapılabileceği birçok iş için "yeterince iyi" ya da "bütçeye uygun" olması ile yetinmektedirler. Bu yöneticiler, iş geliştirme konusunda ikna edilebilirlerse düşüncelerinin ne kadar yanlış olduğunu ve geliştirmelerin ne kadar kolay sağlanabileceğini açıkça göreceklerdir.

İş organizasyonu ve yöntemlerde uzmanlaşma yoluyla benzer şantiye faaliyetlerinde tekrarlamaların sağlanması işgücü verimliliğini arttırarak toplam inşaat zamanını azaltacaktır. Ancak, inşaat faaliyetlerinin kendine özgü birçok yönü çalışma hızını yavaşlatmaktadır. Örneğin; betonun kurummasının beklenmesi ve vinçlerin taşıma kapasitesi gibi teknik sınırlamalar, belirli zamanlarda işgücü gereksiniminin önemli artış ve azalışlar göstermesi ve dolayısıyla yeni ekiplerin oluşturulmasının ya da mevcutlarının dağıtılmasının gerekmesi ve hava koşullarına bağlılık gibi etkenler işgücü verimliliğini düşürmekte ve dolayısıyla primleri de etkileyerek işçi işveren ilişkilerini bozmaktadır.

Başarılı bir şantiye yönetimi, verimli olmayan zamanı yaklaşık olarak, toplam istihdam edilen işgücü saatin % 10-15'i oranında azaltabilme olanağına sahip bulunmaktadır. Ayrıca, etkin işleyen bir prim sisteminin de verimli olmayan şantiye hizmetleri zamanını toplam etkin faaliyet zamanının % 20'si oranında azaltması beklenebilir. İş geliştirme çalışmaları ve bunu destekleyen bir prim sisteminin işgücü ve-

8 Tiftik, Y., İş Etüdü, *Sevk ve İdare Dergisi*, s. 47, Temmuz 1972, s. 10. Ayrıca bkz. Barutçugil, İ.S., *Üretim Sistemi ve Yönetim Teknikleri*, Bursa, 1983, s.

9 Parker, H.W., Oglesby, C.H., a.g.e., s. 8-10.

rimliliğini arttırmasının yanısıra makine-teçhizatın ve yardımcı tesislerin daha iyi kullanımını sağlaması ve depo, büro ve geçici binalardan daha iyi yararlanma olanakları yaratması sözkonusudur. Bütün bunların sonucu olarak da dolaylı maliyetlerde önemli tasarrufların sağlanması beklenebilir.

İnşaat projelerinde işgücü verimliliğinin ülkeler ve bölgeler arasında farklılık gösterdiği konusunda yaygın bir kanı olmakla beraber bu farklılıkların uygun işletme stratejileri ve başarılı proje yönetimi uygulamaları ile ortadan kaldırılabileceği de bir gerçektir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde işgücü verimliliğinin düşük olduğu görüşünün yanlışlığı bu ülkelerden gelişmiş ülkelere mühendis, teknik eleman ve nitelikli işgücü göçü ile kanıtlanmaktadır. Ayrıca, Batılı taahhüt firmalarının çeşitli Ortadoğu ve üçüncü dünya ülkelerinde aldıkları projelerde çalıştırdıkları örneğin Hintli ve Pakistanlı işçilerin verimliliklerinin kendilerine gerekli tüm malzemeler doğru yerde ve doğru zamanda verildiğinde dünyanın herhangi bir yerindeki meslekdaşlarından düşük olmadığı da birçok defalar kanıtlanmıştır¹⁰.

Gerçekte işgücü verimliliğinin hemen tüm ipuçları proje yöneticisinin elindedir. Kendi projesinin özel koşullarına uygun olarak belirleyeceği yönetim yaklaşımı ile sağlıklı insan ilişkileri ve uygun özendiriciler sağlayarak projesini başarıya ulaştıracaktır. Ancak, başarılı bir proje yöneticisi başarısının kıvancını tüm katkıda bulunanlarla paylaşmasını bilmelidir. Hatta, asıl başarının tüm proje ekibine ait olduğunu, kendisinin ise yalnızca bir "katalizör" olduğunu düşünmelidir. Adeta bir orkestra şefi gibi konserin sonunda alkış başladığında yavaşca kenara çekilerek ekibinin alkışlanmasını sağlamalıdır.

KAYNAKLAR

- Archibald, R.D.; *Managing High Technology Programs and Projects*, J. Wiley and Sons, Inc., N.Y., 1976.
- Barutçugil, İ.S.; *İnşaat Yönetimi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Barutçugil, İ.S.; *Üretim Sistemi ve Yönetim Teknikleri*, Bursa, 1983.
- Harrison, F.L.; *Advanced Project Management*, London, Gower Press, 1981.
- Parker, H.W., Oglesby, C.H.; *Methods Improvements for Construction Managers*, McGraw-Hill, 1972.
- Spinner, M.; *Elements of Project Management*, Prentice Hall, 1981.
- Stallworthy, E.A., Kharbanda, O.P.; *Total Project Management: From Concept to Completion*, London, Gower Publ. Co., 1983.
- Tiftik, Y.; *İş Etüdü, Sevk ve İdare Dergisi*, s. 47, Temmuz 1972.

İŞLETMELERDE AMAÇ İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Zekai YILMAZ*

1. AMAÇ İLİŞKİLERİ

İşletme amaçları arasında çeşitli ilişkiler söz konusudur. Genellikle bu ilişkileri üç grupta toplamak mümkündür. Nitekim bunlar,

- hiyerarşik veya amaç-araç ilişkisi,
- birincil (asli) ve ikincil (veya tali) amaç ilişkisi,
- nötr, tamamlayıcı ve rekabet amaç ilişkisi,

olarak karşımıza çıkmaktadır¹.

Amaçların hiyerarşik ilişkisi, amaçların hiyerarşik bir düzene sokulması suretiyle gerçekleştirilebilir. Buna göre amaçlar üst düzeydeki ve alt düzeydeki amaçlar diye ayrılmaktadır. Bir üst amacın aracı alt düzeydeki amaçtır. Bu alt düzeydeki amacın aracı ise daha alt düzeydeki amaçlardır. Böylece amaçlar amaç-araç (amaç) ilişkisi çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Bu türdeki amaç ilişkisi asimetrik bir ilişkidir. Diğer bir ifade ile alt amaç onu takip eden amacın gerçekleşmesine katkıda bulunacaktır. Ancak tersi yani, üst amacın alt amacın gerçekleşmesine katkısı mevcut değildir².

Literatürde zaman zaman amaçların aynı düzeyde olmayan, daha çok birincil amaçlar (veya asli amaçlar) ve ikincil (tali) amaçlar şeklinde farklılaştığı görülmektedir³. Birincil (veya asli) amaç daha yüksek refahın veya varolma düşüncesinin temelini teşkil etmektedir. Daha açık bir ifade ile bu amaçlar olmadığı sürece diğer amaçlar gerçekleştirilemez. Örneğin bir ticari işletme kâr elde etmek amacıyla kurulur veya sermaye sahipleri gelir sağlamak amacıyla ticari işletmeyi kurarlar.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

- 1 Bu ilişkiler için bkz. Bidlingmaier, J.; Zielkonflikte und Zielkompromisse im unternehmerischen Entscheidungsprozess, Wiesbaden 1968, s. 15 ve takip eden sayfeler; Zangemeister, Ch.: Nutzwertanalyse in der Systemtechnik, 2. Auflage, München 1971, s. 89 ve takip eden sayfeler; Kern, W.: Investitionsrechnung, Stuttgart 1974, s. 54 ve takip eden sayfeler; Heinen, E.; Grundlagen betriebswirtschaftlicher Entscheidungen Das Zielsystem der Unternehmung, a.g.e., s. 90 ve takip eden sayfeler.
- 2 Bidlingmaier, J.; Unternehmensziele und Unternehmensstrategien, Wiesbaden 1964, s. 77; Heinen, E.: a.g.e., s. 102 ve takip eden sayfeler.
- 3 Koch, M.; Betriebliche Planung, Wiesbaden 1969, s. 18.

Kâr elde etme imkanı olmadığı sürece bir ticari faaliyette bulunulmaz. Böylece diğer amaçların gerçekleşmesi de mümkün değildir. Bazı tali amaçlar, gelir elde etme (kâr elde etme) amacı ile rekabet ilişkisinde buldukları sürece bunların gerçekleşme dereceleri gelir ve kâr amacını dikkate alarak sınırlanmaktadır. Buradan uygulama kararları için asli amaca asgari ölçüde erişilmesinin garanti altına alınması gereği ortaya çıkmaktadır⁴. Asli ve tali amaçların belirlenmesi karar durumuna ve karar verenin tercihlerine bağlı olmaktadır. Bazı hallerde kâr amacı asli amaç olabileceği gibi satış hacmi de asli amaç, kâr tali amaç olabilir. Aynı şekilde davranış diğer işletme amaçları örneğin, likidite, v.b. içinde geçerli olabilir⁵. Yanılıya neden olmayı önlemek için tali amacı açıklamakta yarar vardır. Asli amaca erişilmesinde, örneğin kârın elde edilmesinde, tali amaçlar satışların veya likiditenin önemi inkâr edilemez. İşletme kâr sağlarken vazgeçilmez bir şekilde satış hacmine ve likiditeye dikkat etmek zorundadır.

Üçüncü amaç ilişki türü olan, nötr, tamamlayıcı ve rekabet ilişkileri, simetrik ve karar alanına bağlı ilişkileri teşkil etmektedir. Karar alanına bağımlılık, amacın gerçekleşme derecesinin tespitinde amaç ilişkilerinin tanımlanması esnasında ifadesini bulmaktadır. Daha açık bir ifade ile müteşebbisin amaç ilişkilerinin tespiti için muhtemel davranış alternatiflerinin ve bunların amaca erişilmesi itibarıyla sonuçlarının bilinmesi gerekir.

Amaç gerçekleşme derecesinin değişikliklerinin incelenmesi amacın ya iki veya daha fazla unsurları ile ilgili olabilir⁶. Aşağıda önce iki amacın ilişki tipleri gösterilecek daha sonra ise ikiden fazla amacın ilişki tipleri dikkate alınacaktır⁷.

Bir amacın yerine getirilmesi diğer amacın da yerine getirilmesine katkıda bulunuyor ise, o zaman her iki amaç arasındaki ilişki, tamamlayıcı bir ilişki olmaktadır. Bu şekildeki ilişki aynı zamanda amaç uyumu (harmoni) ilişkisi olarak nitelendirilmektedir. Örneğin otomasyonla maliyet düşürme ile kaza güvenliğinin artması veya gelir sağlama ile kâr amacı veya kâr elde etme ile rantabilite arasındaki ilişkiler tamamlayıcı (uyumlu) ilişkiler olabilir.

Amaçlar arasındaki rekabet ilişkisi ise iki türdür. Bir amacın gerçekleşmesi diğer amacın gerçekleşme derecesini azaltıyor ise kısmi bir rekabet ilişkisi söz konusudur. Eğer bir amacın gerçekleşmesi diğer amacın gerçekleşmesine hiç imkân vermiyor ise tam bir rekabet ilişkisi mevcuttur. Rantabiliteyi maksimum kılma ile riski minimum kılma arasındaki ilişki birinci, işletmenin kuruluş yerinin değiştirilmesi suretiyle değerinin artırılması ile bölgede iş yerlerini muhafaza etme (bölge amaçları) ilişkisi ikinci duruma örnek gösterilebilir.

Bir amacın gerçekleşmesi diğer amacın gerçekleşmesine hiç bir etki yapmıyor ise bu durumda amaçlar arasında bir kayıtsızlık veya bir nötr ilişki söz konusudur.

4 Heinen, E.; *Grundla en betriebswirtschaftlicher Entscheidungen*, a.g.e., s. 107.

5 Bidlingmaier, J.; *Unternehmerziele und Unternehmensstrategien*, a.g.e., s. 49.

6 Gaefgen, G.; *Theorie der Wirtschaftlichen Entscheidung*, a.g.e., s. 119 ve takip eden sayfeler.

7 Kern, W.; *Industrielle Produktionswirtschaft*, 3. Auflage, Stuttgart 1980, s. 61; Hill, W.; Fehlbauer, R., Ulrich, P., *Organisationslehre* 1, a.g.e., s. 145 ve takip eden sayfeler.

Likidite ile üretim maliyetlerinin minimum kılınması arasındaki ilişki nötr veya kayıtsızlık ilişkisine örnek gösterilebilir.

Üç ana grupta toplanan amaç ilişkilerinden son grupta ele aldığımız, tamamlayıcı, rekabet ve nötr amaç ilişkileri aşağıdaki incelemelerimizin konusunu teşkil etmektedir. Çünkü bu son grup büyük ölçüde karar alanı ile ilgili olup amaç gerçekleşme derecesinin analizine imkân sağlamaktadır. Aynı zamanda işletme de karar sürecine katılan ve amaç gerçekleşmesine katkıda bulunan farklı grupların karar ve gerçekleşme sürecini tespit etmesine imkân sağlamaktadır. Bu nedenle aşağıdaki açıklamalarımız bu üçüncü grup ilişki çerçevesinde olacaktır.

1.1. Amaç İlişkilerine Örnek

Daha önce içerik itibarıyla tespit ettiğimiz amaçlar arasındaki tamamlayıcı, rekabet ve nötr ilişkilere ait bir örnek aşağıdaki açıklamalarımızın merkezini teşkil etmektedir. Nitekim işgören amacı "iş şartlarının iyileştirilmesi" (İG 5) ile müteşebbisin "başarı amaçları" (İŞ 2) arasındaki ilişkileri ele alalım⁸. Bu ilişkiler çok tartışılan iş yerlerinin insancıl bir şekilde düzenlenmesi problemin konusunu teşkil etmektedir. İşletme yöneticisi açısından iş kalitesinin yükseltilmesi tedbirlerinin kârâ nasıl etkisi olacağı, işletmede çalışanlar açısından kâr elde etmenin çalışma şartlarının iyileştirilmesini etkileyip etkilemeyeceği her zaman için bir soru olarak ortaya çıkmaktadır.

İşletmede çalışanlar açısından amaç ilişkisinin dikkate alınmasında, kâr elde etmenin iş yerini düzenlemek için gerekli ek kaynakları sağlayacağı ve yüksek bir kârın da bu amaç için iyi bir temel teşkil edeceği düşüncesinden hareket edilmektedir. Nitekim geçen dönemde tatmin edici bir gelir fazlası sağlanmış ise, iş kalitesinin iyileştirilmesi için gerekli olan kaynak ihtiyaçları da aynı şekilde daha kolay sağlanabilmektedir. Çünkü ilgili tedbirlerin finansmanı için daha fazla bir kaynak tasarrufa hazır bulunmaktadır. Böylece işletmede çalışanlar açısından müteşebbisin kâr amaçlarının ulaşılması çalışanların amacının, yani "daha iyi çalışma şartları"nın gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile her iki amaç da birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu nedenle amaç karar sürecinde işletmede çalışanlar, kâr ile çalışanların amaçları arasında uyumsuzluk çıkmadığı sürece kâr amacının işletmede hakim olmasını tavsiye edebilirler. Eğer kâr amaçları ile çalışanların amaçları birbirleriyle rekabet halinde ise bu durumda amaç karar süreci esnasında uyumsuzluklar çıkmaktadır.

İşletme yönetimi açısından başarı amaçları (İŞ 2) ile iş şartlarını iyileştirilmesi amaçları (İG 5) arasındaki amaç ilişkisi için çeşitli noktalar ortaya çıkmaktadır. Örneğin iş gören amaçlarının (İG 5) kısmi amacını teşkil eden daha fazla boş zaman veya çalışma süresinin kısaltılması (İG 5.1.) işletmenin kâr veya maliyetini karşılama amacı ile (Çünkü kâr = 0 olmaktadır) rekabet ve uyumsuzluk halindedir⁹. Daha

8 Yılmaz, Z.; İşletme Amaçları, İktisat ve Sosyal Bilimler, Bursa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt III, Sayı: 1, Temmuz 1988, s. 99 ve takip eden sayfeler.

9 Chmielewicz, K.; *Arbeitsnehmerinteressen und Kapitalismuskritik in der Betriebswirtschaftslehre*, Reinbek bei Hamburg 1975, s. 167 ve takip eden sayfeler.

açık bir ifade ile iş süresinin kısaltılması sabit bir ücret veya sadece kısmi bir ücret artışı esnasında birim ücretlerin yükselmesi anlamına gelmektedir; ilave olarak daha kısa üretim ve işletme araçlarının yüksek sabit maliyetleri dolayısıyla daha yüksek makine saati ücreti yüklenmesi ile daha az çıktı miktarı dolayısıyla maliyet ve kâra olumsuz etkileri olacaktır.

Kâr amaçları ile iş görenin amaç alanının (İG 5) kısmi amacı işyeri güvenliği (İG 5.2.) arasındaki ilişki konusunda aşağıdaki gibi bir durumu tespit etmek mümkündür. Bir an için kanuni hükümler ve insancıl düşüncelerin gereği dikkate alınmazsa, sağlık, kaza korunma ve diğer güvenlik tedbirleri hastalık durumunun azalması ve daha az işletmeden kaçışa neden olmaktadır. Güvenlik tedbirleri de belirli ölçülerde masrafa neden olmasına rağmen buna uygun olarak personel masrafları azalmaktadır¹⁰. Bunun yanında iş kazalarının seviyesi ve hacmi de azaltılabilir ve işgücünün muhafazası teşvik edilebilir.

Çalışma şartlarının iyileştirilmesi amacı alanının üçüncü ve en önemli kısmi amacını iş yerinin modern bir şekilde düzenlenmesi suretiyle iş kalitesinin artırılması (İG 5.3.) ilgilendirmektedir. Bu tedbir iş çevresinde iş yerinin insancıl bir şekilde düzenlenmesi çerçevesinde genellikle elde edilmek istenen konunun esasını kapsamaktadır¹¹. Zamanla bu konu da iş hayatının kalitesini artıran dört yöntem geliştirilmiştir¹²;

- Sistemli bir şekilde görev değiştirme (Job Rotation),
- Yatay iş genişletme (Job Enlargement),
- Dikey iş genişletme (Job Enrichment),
- Bağımsız iş grupları (autonomous work groups),

Birçok işletmede uygulanmış olan iş organizasyonunun bu yöntemleri, iş içeriğini ve davranış alanını olumlu yönde etkilemeye uygun araçlar niteliğindedir. İş şartlarını iyileştirmenin kâr amaçlarına nasıl etkisi olacağı konusuna gelince, bunların kâr amacına olumlu ve olumsuz etkilerini Tablo: 1'de göstermek mümkün olabilir;

Şüphesiz bu etkilerin hepsinin aynı anda çıkacağını söylemek mümkün değildir. Daha çok ilgili somut karar durumuna bağlıdır. Ancak uygulamadan sağlanan tecrübeler, daha iyi iş şartlarının yaratılması için yapılan harcamaların aşağıda açıklanan etkilerle genellikle daha çok dengeleneceğini göstermektedir.

Bu nedenle işletme yönetimi açısından, iş yerinin insancıl bir şekilde düzenlenmesi ile kâr amaçları arasında uyumsuzluk mevcut değildir, daha çok olayların çoğunda bir tamamlayıcılık söz konusudur. Çünkü genelde en uygun çalışma şartlarının yaratılması için artan masraflar daha az sayıda kaza, azalan işletmeden kaçış, özellikle daha yüksek hizmet gücü ve çalışma verimliliği ile daha çok dengelenecektir.

10 Hax, K.; *Personalpolitik der Unternehmung*, a.g.e., s. 123. Pfeiffer, W.: Dörrie, U., Stoll, E.: *Menschliche Arbeit*, a.g.e., s. 54.

11 Kern, W.; *Industrielle Produktionswirtschaft*, a.g.e., s. 166 ve takip eden sayfeler.

12 Kern, W.; "*Sanayiye İş Yerinin Insancıl Bir Şekilde Düzenlenmesi*", a.g.m.; Pfeifer, W.: Dörrie, U. and Stoll, E.: a.g.e., s. 70 ve takip eden sayfeler.

Tablo: I
Modern İş Organizasyonunun Etkileri

MODERN İŞ ORGANİZASYONU

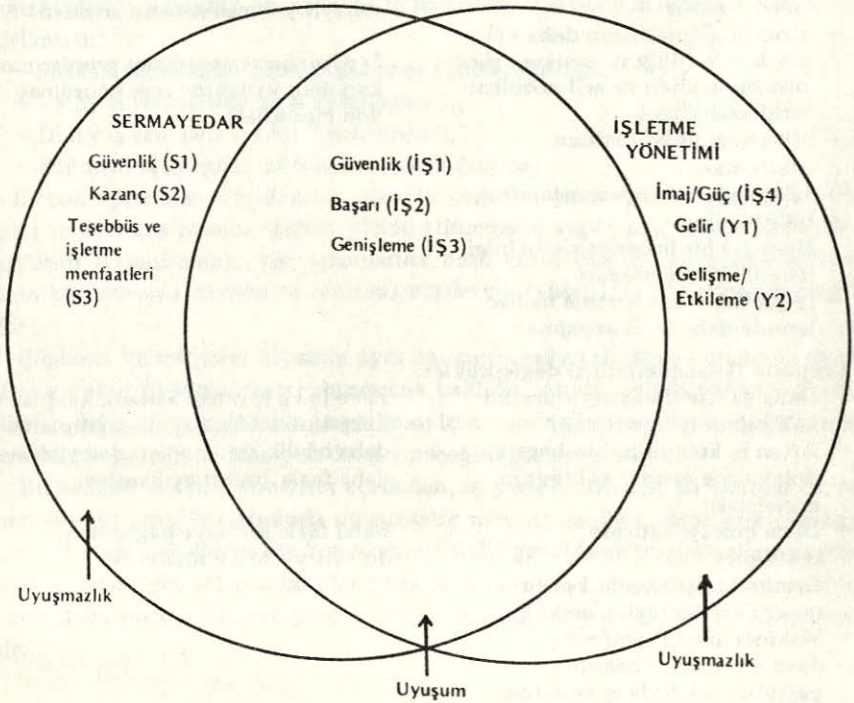
Olumlu Etkileri	Olumsuz Etkileri
<p>İşgörenin çalışma durumundaki değişiklikler</p> <ul style="list-style-type: none"> — Daha az yorgunluk ve monotonluğun azaltılması — Daha fazla istekler ve bağımsızlık — Hizmet gücünün artması ve kendini kabul ettirme — İlgisinin artması ve iş tatmini — Artan sosyal ilişki — İş memnuniyeti ve iş moralinin artması — Daha fazla esneklik ve terfi şansı 	<p>Maliyet değişiklikleri işgücünün artan kalifikasyonu ile birlikte daha yüksek ücret ve ücret ekleri masrafları</p> <p>İş başlama süresinin uzatılması dolayısıyla daha fazla öğrenme ve eğitim masrafları</p>
<p>İş akışındaki verimlilik ve etkinlik</p> <ul style="list-style-type: none"> — Gereksiz ihtisaslaşmanın önlenmesi ile — Üretim aşamalarının daha yüksek hareketliliği ve uyum gücünün sağlanması ve acil problemlerin azaltılması — Hiyerarşi pozisyonların azaltılması — İşletmedeki çalışma ortamının iyileştirilmesi — Daha iyi bir haberleşme ve bilgi sisteminin sağlanması — İş gücünün tüm işletme hadiselerinde daha fazla angajmanı 	<p>Kısmen daha fazla yer ihtiyacı dolayısıyla maliyetlerin artması</p> <p>İş gücünün veya çalışma gruplarının karşılıklı uyumunu için koordinasyon masrafları</p>
<p>Üretimin iktisadiliğindeki değişiklikler</p> <ul style="list-style-type: none"> — Daha az fire dolayısıyla üretim kalitesinin iyileştirilmesi — Artan iş kolu bilgisi ve beceri dolayısıyla mamul kalitesinin artırılması — Daha çok iyileştirme teklifleri — Üretim kapasitesinin kullanılmasında daha fazla esneklik — Makinanın işçi tarafından durdurulması ve bakımının yapıldığı takdirde iş ve zaman tasarrufu — Mevcut işgücünün esnek kullanım imkanları dolayısıyla artan plân bağımlılığı 	<p>İlave İş ve Kontrol aletleri, kalıplar ve kalıp benzerleri, bağımsız gruplarda daha büyük ara depoları dolayısıyla daha fazla üretim maliyetleri</p> <p>Daha fazla sermaye bağlanması dolayısıyla artan maliyetler</p>

Başarı amacı (İş 2) ile çalışma şartlarının iyileştirilmesi amaçları (AG 5) arasındaki amaç ilişkisinin incelenmesi sonucu olarak işgören ve işletme yönetimi açısından bir tamamlayıcılık söz konusu olduğu tespit edilmektedir: Ancak kısmi olarak, örneğin çalışma süresinin kısaltılması ile kâr veya maliyet amaçları arasında uyumsuzlukların ortaya çıkması mümkündür.

1.2. İkili Karar Merkezlerinin Amaçları Arasındaki İlişkiler

Daha önce açıkladığımız menfaat gruplarının (işveren işletme yönetimi ve işgören) amaç sistemlerini ikiye ikiye karşılaştırmak mümkündür¹³. Böyle bir karşılaştırmada menfaat gruplarının karar merkezleri olarak rekabet halindeki, tamamlayıcı ve kayıtsızlık amaçları tespit edilebilir. Burada nötr veya kayıtsız amaçların mevcudiyeti incelemeleri etkilemeyeceğinden, ortaya çıkışı da dikkate alınmayacaktır. Karar merkezlerinin (menfaat gruplarının) amaç sistemlerinin ikili olarak karşılaştırılmasında modern matematikteki VENN şemasından yararlanılabilir.

İşletme sahipleri ile işletme yönetiminin amaçları arasındaki ilişkiyi adı geçen VENN şeması yardımıyla aşağıdaki şekilde göstermek mümkündür.

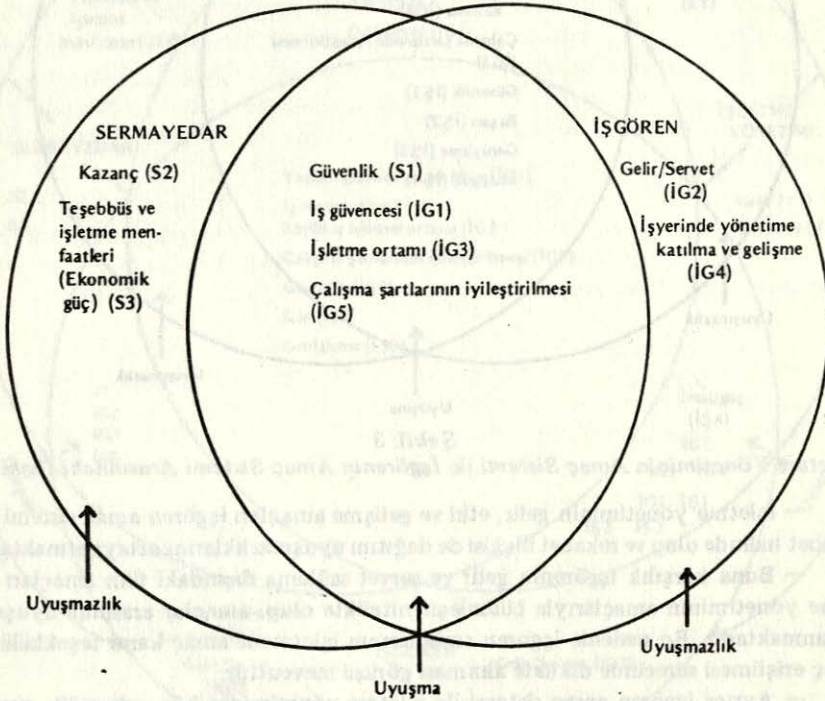
Şekil: 1
Sermayedarın Amaç Sistemi ile İşletme Yönetiminin Amaç Sistemi Arasındaki İlişkiler

— Sermayedarların tüm amaçları (Güvenlik, kazanç, teşebbüs ve işletme amaçları) işletme yönetiminin ilgili amaç sistemi ile rekabet halindedir ve uyumsuzluk çıkmasına neden olmaktadır.

— İşletme yönetiminin güvenlik, kâr ve genişleme amaçları sermayedarların amaç sistemi ile bütünleşmektedir ve böylece her iki grup arasında bir uyuşum söz konusudur.

— İşletme yönetiminin imaj ve güç amaçları ve işletme yönetiminin bireysel amaçları (gelir ve gelişme/etki amaçları) sermayedarların amaçları ile rekabet halinde olup uyumsuzluğa neden olmaktadır.

Sermayedarların amaçlarının işgören amaçları ile olan ilişkilerini aynı şema yardımıyla aşağıda gösterelim:

Şekil: 2

Sermayedarların Amaç Sistemi ile İşgörenlerin Amaç Sistemleri Arasındaki İlişkiler

— Sermayedarların kazanç, teşebbüs ve işletme amaçları işgörenin amaç sistemi ile rekabet halinde olup uyumsuzluğa neden olmaktadır.

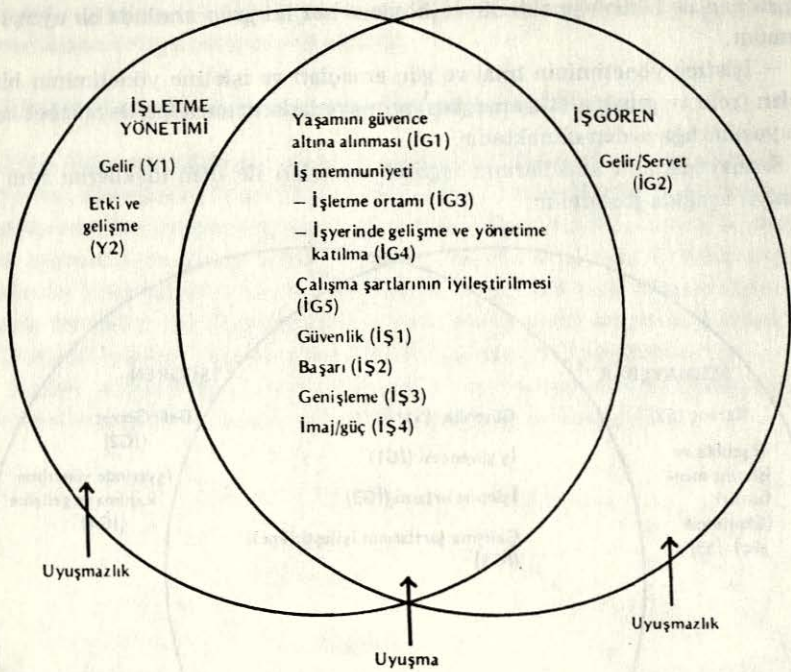
— Sermayedarların güvenlik amaçları işgören amaçlarıyla şartlı olarak bütünleyici ve böylece uyuşum ilişkisinde bulunurlar.

— İşgörenin yaşamını güvenlik altına alma, işletme ortamı/sosyal ilişkiler ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi amaçları sermayedarların amaçları ile zayıf bir şekilde bütünleyici ve bu nedenle uyuşum ilişkisi içinde bulunurlar.

— İşgörenin gelir/servet, iş yerinde yönetime katılma ve kendini geliştirme

amaçları sermayedarların amaç sistemi ile rekabet halinde olup uyumsuzlıklara neden olmaktadır.

İşletme yönetimi ile işgörenin amaç ilişkisinde aşağıdaki şemada gösterebilir:

Şekil: 3

İşletme Yönetiminin Amaç Sistemi ile İşgörenin Amaç Sistemi Arasındaki İlişkiler

– İşletme yönetiminin gelir, etki ve gelişme amaçları işgören amaç sistemi ile rekabet halinde olup ve rekabet ilişkisi de dağıtım uyumsuzluklarını ortaya atmaktadır

– Buna karşılık işgörenin gelir ve servet sağlama dışındaki tüm amaçları işletme yönetiminin amaçlarıyla bütünleşir nitelikte olup, amaçlar arasında uyum sağlanmaktadır. Bu nedenle işgören amaçlarının işletmede amaç karar teşekkülü ve amaç erişilmesi sürecinde dikkate alınması görüşü mevcuttur.

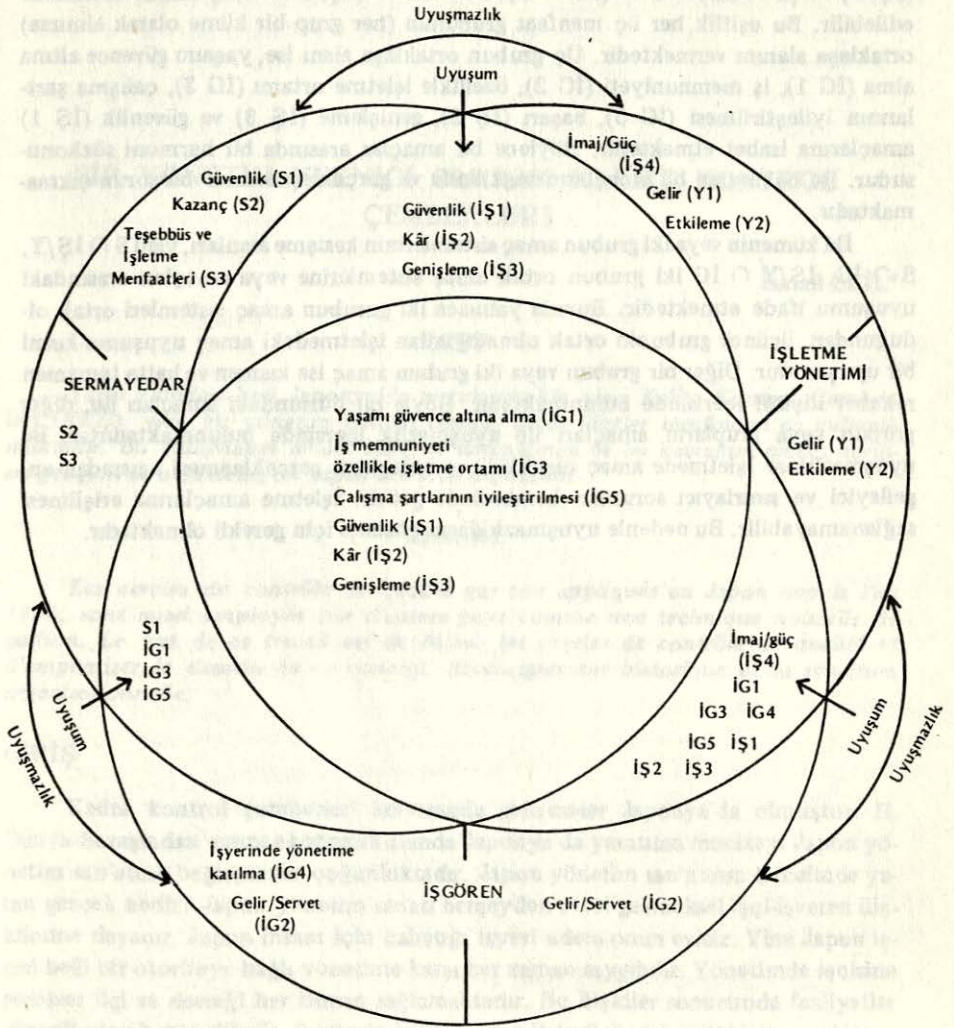
– Ayrıca işgören amaç sistemi ile işletme yönetiminin kâr, güvenlik, genişleme, imaj ve güç amaçları arasında bir uyum söz konusudur. Ancak bunlar arasında kısmi uyumsuzlukların da çıkması mümkündür.

– İşgörenin gelir ve servet amaçları işletme yönetiminin amaç sistemine kısmi uyum göstermekle beraber, ancak genellikle bununla rekabet halinde bulunur. İşgören organizasyon amaç teşekkülü sürecinde yeteri kadar güce sahip değil ise, işgörenin bu amaç sistemi işletme yönetimi tarafından sürekli engellemeye çalışılacaktır.

1.3. İşletmedeki Amaç İlişki Sistemi

Yukarıdaki amaç ilişki sistemi iki karar merkezi olması halinde nasıl olacağı gösterildi. Tüm işletme dikkate alındığında işletmedeki menfaat grupları veya karar

merkezlerinin birbiriyle olan amaç ilişkilerinin de tespit edilmesi gerekir. Yine modern matematik esaslarına dayanarak aşağıdaki şema yardımıyla ilişkileri tespit etmek mümkün olabilir.

Şekil: 4
İşletme Yönetiminin, İşgörenin ve Sermayedarların Amaç Sistemleri Arasındaki İlişkiler

- Şemadan da görüleceği gibi üç amaç ilişkisi söz konusudur;
- Tamamen uyuşan amaç ilişkileri,
 - Kısmi olarak uyuşan amaç ilişkileri,
 - Tamamen uyuşmazlık içersinde bulunan amaç ilişkileri,

İşletme mensuplarının, yani işletme sahipleri (S), işletme yönetimi (İŞ/Y) ve iş-görenlerin (İG), ortaklaşa amaçlarını kapsayan amaç ilişki sistemi tamamen uyum sisteminde ifadesini bulmaktadır. Bunu modern matematikle ifade edecek olursak $(İŞ/Y) \cap (S \cap İG) = S \cap (İG \cap İŞ/Y) = İG \cap (İŞ/Y \cap S)$ şeklinde sembolize edilebilir. Bu eşitlik her üç menfaat grubunun (her grup bir küme olarak alınırsa) ortaklaşa alanını vermektedir. Üç grubun ortaklaşa alanı ise, yaşamı güvence altına alma (İG 1), iş memnuniyeti (İG 2), özellikle işletme ortamı (İG 3), çalışma şartlarının iyileştirilmesi (İG 5), başarı (İŞ 2), genişleme (İŞ 3) ve güvenlik (İŞ 1) amaçlarına isabet etmektedir. Böylece bu amaçlar arasında bir harmoni sözkonusudur. Bu bakımdan bu amaçların teşkilinde ve gerçekleşmesinde bir sorun çıkmamaktadır.

İki kümenin veya iki grubun amaç sistemlerinin kesişme alanları, yani $S \cap İŞ/Y$, $S \cap İG$, $İŞ/Y \cap İG$ iki grubun ortak amaç sistemlerine veya amaçları arasındaki uyumu ifade etmektedir. Burada yalnızca iki grubun amaç sistemleri ortak olduğundan, üçüncü grubunki ortak olmadığından işletmedeki amaç uyumunu kısmi bir uyumdur. Diğer bir grubun veya iki grubun amaç ise kısmen ve hatta tamamen rekabet ilişkisi içerisinde bulunmaktadır. Böyle bir durumdaki amaçları ise, diğer grubun veya grupların amaçları ile uyumsuzluk içerisinde bulunmaktadır. Bu uyumsuzluklar işletmede amaç teşekkülü ve amaçların gerçekleşmesi açısından engelleyici ve sınırlayıcı sorunları beraberinde getirir. İşletme amaçlarına erişilmesi sağlanamayabilir. Bu nedenle uyumsuzlukların çözümü için gerekli olmaktadır.

BİR YÖNETİM TEKNİĞİ OLARAK KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİ

İsmail EFİL*

ÖZET

1960 yılından beri Japonya'da uygulanmakta olan Kalite Kontrol Çemberleri (KKÇ), yeni bir yönetim tekniği olarak, diğer ülkeler tarafından da kullanılmaktadır. Bu çalışmanın amacı KKÇ'ni tanımlamak ve bu kavramın amacı, tarihsel gelişimi ve organizasyon yapısı üzerinde durmaktır.

RESUME

Les cercles de contrôle de qualité qui son appliqués au Japon depuis l'an 1960, sont aussi employés par d'autres pays comme une technique nouvelle de gestion. Le but de ce travail est de définir les cercles de contrôle de qualité et d'emphatiser le dessein de ce concept, développement historique et sa structure organisationnelle.

GİRİŞ

Kalite kontrol çemberleri konusunda gelişmeler Japonya'da olmuştur. II. Dünya Savaşından sonra ekonomik alanda Japonya'da yaratılan mucizeyi Japon yönetim san'atına bağlayanlar çoğunlukta. Japon yönetim san'atının temelinde yatan gerçek nedir? Japon yönetim sanatı herşeyden evvel geleneksel işçi-işveren ilişkilerine dayanır. Japon insanı için çalıştığı işyeri adeta onun evidir. Yine Japon işçisi belli bir otoriteye bağlı yönetime karşı her zaman saygılıdır. Yönetimde işçisine gereken ilgi ve desteği her zaman sağlamaktadır. Bu ilişkiler sonucunda faaliyetler düzenli olarak yürütülmüş, üretimin kalitesi artarak işgücü verimliliği istenen düzeye ulaşmıştır.

Japon sanayicisi yüksek kaliteli ve güvenilir ürünlerin üretimini acaba nasıl gerçekleştirmiştir? Bu soruya verilebilecek çok değişik cevaplar vardır. Herşeyden önce Japon insanının çok iyi motive edilmiş olduğu ve eğitim düzeylerinin oldukça yüksek olduğunu unutmamak gerekir. Bu noktalar çok iyi bilinen bir gerçektir. Asıl

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Univ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

olan Japon çalışanın tam anlamıyla motive edilmesini sağlayan gerçek nedir? İşletmede verimlilik artışını sürekli kılmak için insanları makinaların esiri yapmayıp, gönül güçlerini kazanıp, hayatlarının tadını çıkaracakları bir sistemi nasıl geliştirebileceğimize karar vermek gerekir.

Japon insanı için bu sistemin gerçekleştirilmesi, işyerinin insanca olmasına ve gerekli güvenin sağlanmasına bağlıdır. Bu açıdan insan işyerinin gözbebeği olmalıdır. Despot bir yönetim bireyin kişiliğini hiçe sayıp mutsuzluğa iter. İşletmede çalışan insanlar yaratıcılık yeteneklerini kullanıp, belli bir etkinlik içinde olup, takdir edilmeyi arzular. Bir işletmede en alt düzeydeki işgören dahil herkes işletme içinde belli bir yeri olduğu ve insanca karşılandığı yönünde duygular içinde olmak ister. Bu konuda yeni bir yönetim tekniği olarak adlandırılan kalite kontrol çemberlerinin önemli bir rolü olmuştur. Japonya'da başlayan uygulamalar bugün çeşitli ülkelere de yayılmış olup etkin bir uygulama alanı bulmuştur.

Bu çalışmada özellikle yeni bir yönetim tekniği olarak kalite kontrol çemberlerinin amaçları, tarihsel gelişimi ve organizasyon yapısı üzerinde durulacaktır.

I. KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİNİN TANIMI, AMAÇLARI VE TARİHÇESİ

A. Kalite Kontrol Çemberlerinin Tanımı

Kalite kontrol çemberleri, aynı mesleki faaliyet içinde olan veya aynı üniteye bağlı olarak çalışan (atelye, büro, hizmet, laboratuvar, satış örgütü gibi) sayıları 5 ila 10 kişi arasında değişen gönüllü kişilerin oluşturduğu küçük bir gruptur¹. Kalite kontrol çemberleri çalışanların işlerinden gurur duymaları ve katkılarının daha çok olduğunu görmeleri açısından bir motivasyon kaynağıdır. Kalite kontrol çemberleri işletme içinde kendi alanlarını ilgilendiren konularda çeşitli sorunları belirlemek, incelemek ve çözümler sunmak için bir grubun oluşturulmasını ifade eder. Bu gruplar düzenli aralıklarla bir araya gelerek sorunlara değişik çözümler getirmektedir.

Kalite çemberlerini oluşturan grup üyelerinin sorunlarla ilgili olarak fikir sahibi olabilmeleri için genellikle aynı yerde çalışan, aynı işi veya benzeri işleri yapanlardan oluşması gerekir. Grup üyelerinin sayısı toplantılarda her işgörenin düşüncelerini açıklayabileceği ve katkıda bulunabileceği sayıyı aşmamalıdır. Bu nedenle grup sayısının teorik olarak 4-12 olması gerektiği söylenebilir².

B. Kalite Kontrol Çemberlerinin Amaçları

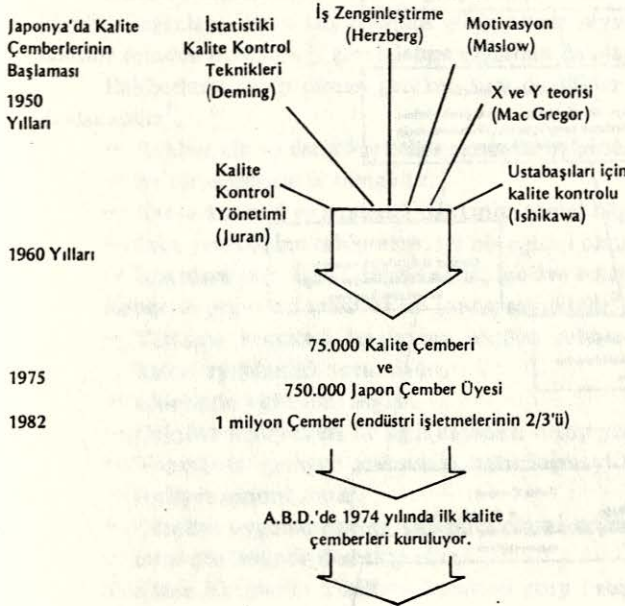
İşletmelerin ürettiği malların üstün kalitede olması işletme ve tüketiciler açısından olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Üstün kalitede mal ve hizmetlerin gerçekleştirilmesi hata ve hurdaların azalması ile mümkündür. Böylece işletmede özlenen verimlilik de sağlanır. Kalite çemberlerinin oluşturulmasının çeşitli amaçları vardır³.

- 1 A.F.C.R.O., "Les cercles de qualite; Que sont-ils? Qu'impliquent-ils? Pour quoi faire? Comment assurer leur mise en place et leur maintenance?", Association Francaise pour les cercles de qualite, Paris 1986, s. 1.
- 2 Georges TREPO, Les outils des cercles de qualite, C.E.S.A., Jouy-en-Joras, 1983, s. 2.
- 3 Karaora ISHIKAWA, "Japon: Un million de cercles de qualite", Harvard L'expansion No: 20, Paris, Printemps, 1981, s. 89-90.

- Çember üyelerinin kendi etkinlikleri ile ilgili karşılaştıkları (çalışma koşulları, verimlilik, güvenlik, kalitenin sağlanması gibi) problemleri belirlemek, analiz etmek ve çözümler sunmak konusunda teşvik edilmesi ve sonuçta etkin bir ekip ruhunu gerçekleştirmek,
- Bireylerin motivasyonunu arttırmak,
- Kalitenin iyileştirilmesi ve hataların azaltılmasını sağlamak,
- Bireyleri etkin bir katılımla yaratıcı yeteneklerinin ortaya çıkması yönünde teşvik etmek,
- Örgüt içinde haberleşmeyi daha etkin hale getirmek,
- Bireylerin kişilik ve liderlik yeteneklerini geliştirmek,
- Yönetici-işçi ilişkilerini arttırmak,
- İşletmenin gelişmesine katkıda bulunmak.

C. Kalite Kontrol Çemberlerinin Tarihçesi

Birazda kalite kontrol çemberlerinin tarihçesi üzerinde duracak olursak, daha öncede bahsettiğimiz gibi kalite kontrol çemberlerinin (KKÇ) tarihçesi Japonya'da başlamaktadır. 1960 yıllarında Japonya'da KKÇ'nin başlaması batılı bilim adamlarının katkısıyla olmuştur⁴. Çünkü kalite kontrol yönetimi, istatistiki kalite kontrol

Tablo: 1
Kalite Kontrol Çemberlerinin Tarihçesi⁵

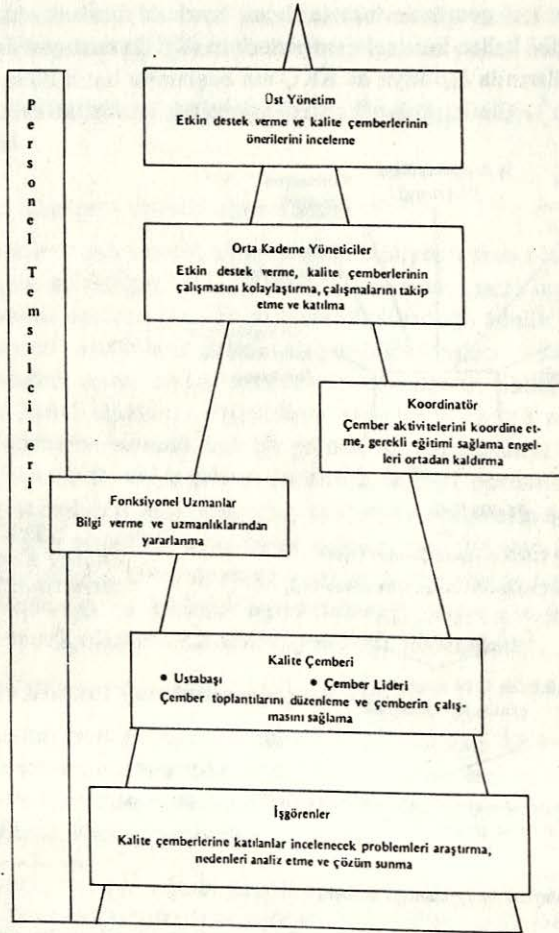
- 1976 : Fransa'da Japon kalite çemberlerinden esinlenerek "geliştirme grupları"nın kurulması.
1978 : Otomobil endüstrisinde kurulan kalite çemberleri.
1982 : Sonunda 3.000 çember.
1983 : Sonunda tahminen 10.000 çember.
1983 : Türkiye'de kalite kontrol çemberlerinin uygulamaya başlaması.

4 G.E. STORA, "Organisation Spatiale et Organisation Temporelle en relation avec Une approche Globale de la qualite au niveau de l'entreprise", H2017, France, 1984, s. 1.
5 R. KREGOSKI ve d., Comment Lancer et Animer des cercles de qualite, Editions de l'entreprise, 1983, s. 2.

teknikleri, iş zenginleştirme, motivasyon gibi konulardaki gelişmeleri yakından izleyen Japonlar bundan faydalanmasını bilip kendi bünyelerine uygun yepyeni bir teknik oluşturmuşlardır. Kalite kontrol çemberlerinin tarihsel gelişimini bir şekil üzerinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür (Şekil: 1).

II. KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİNİN ORGANİZASYONU

Bir kalite kontrol çemberi, çember üyeleri, lider, rehber ve yürütme komitesinden oluşur. Kalite kontrol çemberlerinin örgüt yapısını aşağıdaki gibi gösterebiliriz (Şekil: 1).

Şekil: 1
Kalite Kontrol Çemberlerinin Organizasyon Yapısı⁸

Kalite kontrol çemberlerinde örgüt yapısının oluşmasında önemli olan bu dört faktörü kısaca gözden geçirerek incelemeye çalışacağız.

Çember üyeleri; başlangıçta söylendiği gibi üyeler aynı yerde çalışan, aynı veya benzer işi yapan kişiler olmalıdır. Çünkü aynı veya benzer işi yapanlar problemler hakkında az çok bilgi sahibidir. Üye sayısının sınırlı tutulmasının nedeni ise herkesin belli katkılarda bulunmasını sağlamaktır. Bunun yanında en önemli konulardan biri de grup üyelerinin kendi istekleri ile bu çemberi oluşturmalarıdır. KKÇ'nde çember üyesi olmak için hiç bir baskı sözkonusu değildir.

Lider; liderler genellikle ilk amirlerden oluşur. Örneğin mevcut organizasyon yapısına uygun olarak bir Kalite Kontrol Çemberi kurulmak istenirse bu durumda formen aynı zamanda liderlik görevini üstlenebilir. Eğer mevcut organizasyon yapısına uygun olmayan bir davranış içine girilir de lider başka bir yerden seçilirse başarısızlık ve engellemelerle karşılaşma ihtimali vardır. Her kalite kontrol çemberinin lideri vardır. Çember lideri kendisine yardımcı bir lider seçer. Liderin bazı özelliklere sahip olması gerekir⁶. Herşeyden önce lider, haberleşmeye açık olmalı, çember üyelerini teşvik ederek onların etkin katılımını sağlamalıdır. Ayrıca lider, toplantıları yönetecek özelliğe sahip olmalıdır.

Rehber; organizasyon içinde grup çalışmalarını yöneten ve koordine eden kişidir. Organizasyonun büyüklüğüne göre rehber sayısı birden çok olabilir. Rehber işletme içinden olabileceği gibi işletme dışından da olabilir.

Rehberlerin sahip olması gereken bazı özellikler vardır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir⁷.

- Rehber alt ve üst yöneticiler arasında haberleşmeyi sağlayıp aynı zamanda iyi bir organizatör olmalıdır.
 - Kalite kontrol ve istatistik hakkında temel bilgilere sahip olması gerekir.
 - İnkna yeteneğine sahip olup, iyi bir eğitici olmalıdır.
 - İnsanlara yön verici, teşvik edici, motive edici ve iyi bir dinleyici olmalıdır.
- Rehberin görevleri arasında ise şunlar sayılabilir⁹.
- Yürütme komitesi tarafından seçilen rehber yürütme komitesinin politikasını uygulamak zorundadır.
 - Liderlerin eğitimini sağlar.
 - Çember faaliyetleri ile ilgili kayıtları tutup yürütme komitesine rapor verir.
 - Yönetimle çember arasındaki haberleşmeyi sağlamak için üst kademeye faaliyet raporu sunar.
 - Çember uygulamalarına yardımcı olarak onların karşılaşılabilecekleri sorunların çözümünde destekçi olur.

Yürütme Komitesi: Yürütme komitesi grup çalışmaları için hedefler belirler. Çeşitli kullanım kılavuzları hazırlar. Çalışmanın ne ölçüde yaygın olduğunu kontrol eder. Bu komite tüm organizasyon düzeyinde koordinasyonu sağlamak için gayret

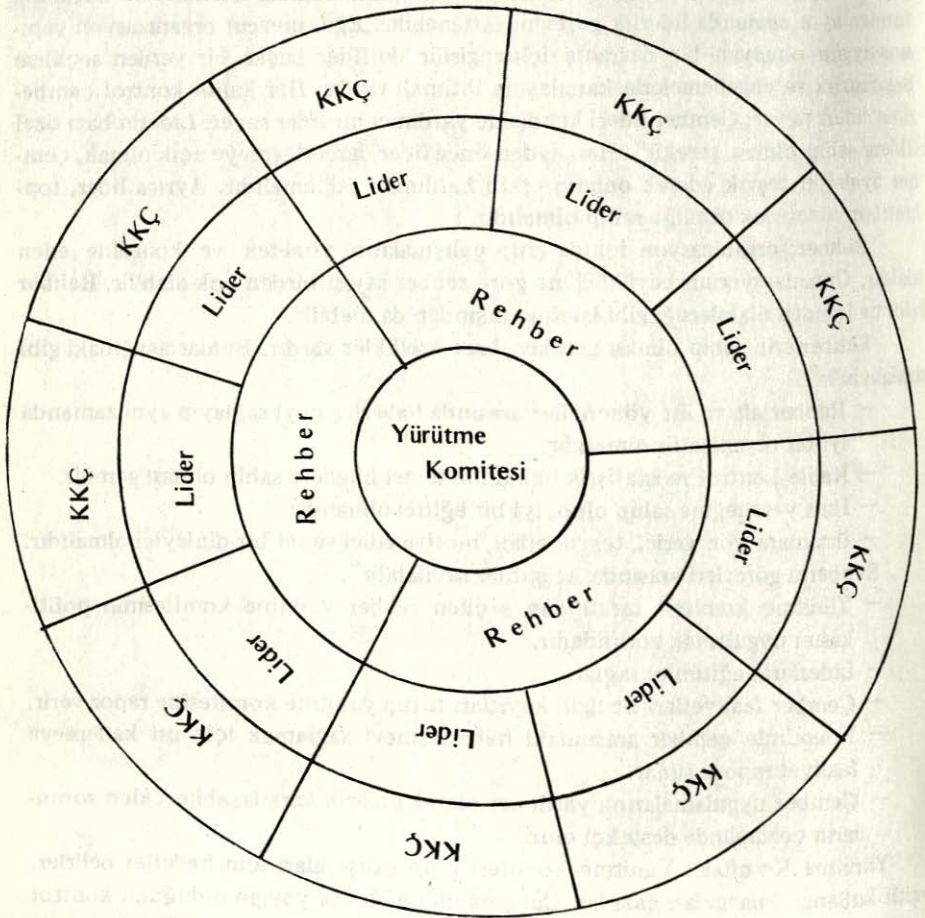
6 G. RAVELEAU, "Dossier des cercles, pourquoi?", AFCERQ No: 10, Mai 1984, s. 15-16.

7 A.g.m., s. 16.

8 A.g.m., s. 21.

9 Françoise CHEVALIER, "Les grandes Etapes du Plan de Mise en place des C. Q. La demarche classique", AFCERQ, Avril, 1986, s. 4.

sarfeder. Bu açıdan yürütme komitesinde rehber doğal üye olarak bulunup koordinasyonun sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Yürütme komitesinin bir başkanı olmalıdır. Üyeler arasında ise rehber yanında, bölüm yöneticileri ve çember temsilcileri bulunur. Ancak burada kararlar demokratik olarak alınmak zorundadır. Aslında Şekil 1'de gösterildiği gibi hiyerarşik yapı içinde ilişkiler emir-komuta ilişkisi şeklinde düşünülmemelidir. Bu şeklin anlatmak istediği, çember üyeleri, rehber, lider ve üst yönetim arasındaki ilişkinin olduğudur. Yoksa bu ilişki bir emir-komuta ilişkisi şeklinde değildir¹⁰. Bir kalite kontrol çemberinin örgüt yapısını aşağıdaki şekilde gördüğümüz gibi de verebiliriz (Şekil: 2).

Şekil: 2
Kalite Kontrol Çemberinin Örgüt Yapısı¹¹

10 Georges TREPO, Françoise CHEVALIER, Les cercles de qualite ont-ils un Avenir?, Centre HEC - ISA, Jouy-en-Josas, 1985, s. 19.

11 Ülku DİCLE, "Kalite Kontrol Çevrimleri", SEGEM, Bursa, 27 Şubat - 2 Mart 1984, s. 11.

KKÇ ile ilgili örgütün sürekli olması ve belli bir başarı kazanması için yoğun bir eğitim programı uygulamak gerekir. Öte yandan, kalite kontrol çemberi ile ilgili sistemin düzenli işleyişi eğitim araçlarının etkin kullanımına bağlıdır. Bunun şartı da bu konuda belli bir eğitimin önceden yerine getirilmesidir. Bu konu başka bir çalışmada ele alınıp incelenecek ölçüde geniştir.

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki; bütün üyelerin yaratıcılık potansiyeli dinamizmine başvurarak KKÇ onların kişiliklerini geliştirip, başkalarının sorumluluklarını geliştirmeye saygıyı öğretmekle işletmenin performansına katkı sağlar. KKÇ bireysel sorumluluk ve bağımsızlık üzerine parmak basarak daha insanca ve daha başarılı bir işletmenin değişiminin en aktif unsurlarından birini oluşturur. KKÇ bir işletmede yavaş gelişebilir. Başka bir deyişle değişim uzun bir iştir, sabır ve açık bir politika gerektirir. Bu konuda yönetim sürekli desteğini hiç bir zaman esirgememelidir.

KAYNAKLAR

- A.F.C.E.R.Q.; "Les cercles de qualite; Que sont-ils? Qu'impliquent-ils? Pour quoi faire? Comment assurer leur mise en place et leur maintenance?", Association Francaise pour les cercles de qualite, Paris, 1986, s. 1-4.
- Chevalier, Françoise, "Les grandes Etapes du plan de mise en place des C.Q. La demarche classique", AFCERQ, Avril, 1986, s. 1-7.
- Dicle, Ülkü; "Kalite Kontrol Çevrimleri", SEGEM - Bursa, 27 Şubat - 2 Mart 1984, s. 1-15.
- Ishikawa, Kaora; "Japon: Un million de cercles du qualite", Harvard L'expansion No: 20, Paris, Printemps 1981, s. 86-100.
- Kregoski, R. ve d.; Comment Lancer et animer des cercles de qualite, Editions de l'entreprise, 1983.
- Raveleau, G.; "Dossier des cercles, Pourquoi? Comment?" AFCERQ No: 10, Mai, 1984, s. 14-19.
- Stoka, G.E.; "Organisation Spatiale et Organisation temporelle en relation avec une approche Globale de la qualite au niveau de l'entreprise", H2017, France, 1984, s. 1-6.
- Trepo, Georges; les outils des cercles de qualite, C.E.S.A., Jouy-en-Josas, 1983.
- Trepo, Georges, Françoise Chevalier; Les cercles de qualite ont-ils un Avenir?, Centre HEC-ISA, Jouy-en-Josas, 1985.

MERKEZCİL OLMAYAN İŞLETMELERDE TRANSFER FİYATLAMA SORUNU

İbrahim LAZOL*

ÖZET

Günümüzde birçok işletme sorumluluk merkezlerinden birinde üretilen nihai mamulün diğer sorumluluk merkezinin hammaddesi olduğu bir bütünleşme içindedir. Aynı işletmenin alt birimleri arasında transfer konusu olan mal ve hizmet için belirlenen fiyat transfer fiyatı olarak adlandırılmaktadır. Belirlenen transfer fiyatları şu dört kriteri etkileyebilir: Amaç uygunluğu, motivasyon, bağımsızlık ve başarı değerlemesi. Ancak bunların hepsi için uygun düşen tek bir transfer fiyatı elde etmek mümkün değildir. Bu nedenle farklı transfer fiyatlama metodları geliştirilmiştir. Transfer fiyatları maliyete, piyasa fiyatına veya bu ikisinin belirli kombinasyonlarına dayandırılmaktadır.

Transfer fiyatı mekanizması çok uluslu işletmelerde de fon ve gelirlerini bir biriminden diğerine aktarma olanağı sağlar ve bir bütün olarak çok uluslu işletmenin menfaatlerini arttırmak amacıyla kullanılır.

SUMMARY

Transfer Pricing Problem in Decentralised Companies

Many companies are structured on some variation of vertical integration in which the finished products of one responsibility centre become the raw materials of another. Transfer prices are the monetary values which attach to the movements of goods and services between the subunits of the same company. These transfer prices can effect these four criteria: goal congruence, motivation, autonomy and performance evaluation. But it is not possible to have a single transfer price which it is appropriate for all. So different transfer pricing methods were developed. Transfer prices may be based on cost or on the market price of the goods or on some combination of the two.

The transfer price mechanism provides the multinational company with a means of transferring funds and earnings from one unit to another and it is used to maximise benefits to the multinational company as a whole.

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

1. GİRİŞ

Günümüz endüstri sistemi içinde işletmelerin giderek büyümesi onları çeşitli nedenlerle merkezci olmayan bir örgüt yapısına yöneltmiştir. Bu örgüt yapısı içinde bir sorumluluk merkezinin çıktısı bir diğer sorumluluk merkezinin girdisini oluşturmaktadır. Aynı işletmenin sorumluluk merkezleri arasında meydana gelen bu mal ve hizmet akışında sözkonusu mal ve hizmet için bir fiyat belirlenmekte ve bu fiyat transfer fiyatı olarak adlandırılmaktadır¹.

Son yıllara kadar transfer fiyatlama pek dikkat çeken bir konu olmamakla birlikte, işletmelerin büyümesiyle birlikte üzerinde durulan bir konu haline gelmiştir. Gerçekten de işletmelerin gerek iç genişleme ve gerekse dış birleşmeler neticesi merkezci olmayan bir örgüt yapısına dönüşmesi ve şirketler arası işlem adedinin artma eğilimini sürdürmesi bu konunun önemini ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada önce transfer fiyatlama sorununun ortaya çıktığı örgüt yapısı tanıtılacak ve daha sonra transfer fiyatlama konusu incelenecektir.

2. MERKEZCİL OLMAYAN ÖRGÜT YAPISI

Teorik olarak merkezci ve merkezci olmayan işletmeden söz edilse bile gerçek hayatta faaliyetlerine devam eden işletmeler ne tam olarak merkezci ve ne de tam olarak merkezci olmayan bir yapıya sahiptirler. Yani işletmelerde örgüt yapısı bir derece sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı işletmeler merkezci bir yapıya eğilim gösterirken bazılarının da merkezci olmayan bir yapıya daha yakın oldukları görülür. Bu da alt sorumluluk merkezlerine karar verme yetkisinin verilip verilmediğine bağlı olmaktadır².

Sorumluluk merkezi işletmeye bağlı bir fabrika, bölüm, kısım veya çeşitli iş birimleri olabilir. Bu çalışmada "sorumluluk merkezi" ve "bölüm" kavramları eş anlamlı kullanılacaktır.

Bir işletmede bulunabilecek başlıca sorumluluk merkezleri aşağıdakiler olabilir³:

a) Maliyet Merkezi: İşletme içinde maliyetlerin toplandığı ve yöneticisinin sadece maliyetlerden sorumlu tutulduğu örgüt birimidir. İşletmenin maliyet merkezlerine ayrılması daha çok maliyet kontroluna yönelik olmaktadır. Maliyet merkezleri de yapılan faaliyetin yapısına göre (a) Esas maliyet merkezi, (b) Yardımcı maliyet merkezi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

- 1 Clive EMMANUEL; Transfer Pricing: A Diagnosis and Possible Solution to Dysfunctional Decesion-Making in the Divisionalised Company, *Management International Review*, 1977, s. 45. Joal DEAN; Decentralization and Intra-company Pricing, *Harvard Business Review*, Reprinted from HBR July-August 1955, s. 106.
- 2 Charles T. HORNGREN; Introduction to Management Accounting, 4th Edition, Prentice-Hall, Inc., Englewood, 1978, s. 315.
- 3 Elwood L. MILLER; Responsibility Accounting and Performance Evaluations, Van Nostrand Reinhold Company, New York, 1982, s. 36-37. James S. REECE; William R. COOL; Measuring Investment Center Performance, *Harvard Business Review*, May-June, 1978, s. 28-29.

b) Kâr Merkezi: Bir işletmenin, yöneticisinin hem maliyetlerden ve hem de gelirden sorumlu tutulan bölümüdür.

c) Yatırım Merkezi: Bir işletmenin, kârın kullanılan sermayeye oranlanmasıyla elde edilen başarıdan, yani kârlılıktan sorumlu tutulan bölümüdür. Bir işletmenin yatırım merkezlerine ayrılmasının, temel mantığı ilgili merkezin kâr etmesi yanında, bu kârın ne kadar kaynak kullanılarak elde edilmiş olduğunun da önemli olmasına dayanır.

Yukarıda kısaca açıklanan sorumluluk merkezleri yoluyla işletmenin bölümlere ayrılmasının esas nedeni işletmenin topyekün kârlılığını arttırmak olmaktadır. Bölünmenin alternatifi tüm temel kararların bir merkezi otorite tarafından alınmasıdır. Oysa işletmeler bölümlere ayrılarak işbölümü, duyarlılık, motivasyon ve yönetici yetiştirme konularındaki iyileşmeyle yukarıda belirtilen kârlılık amacına ulaşmayı beklemektedirler⁴.

3. TRANSFER FİYATLARI

Giriş kısmında da tanımlandığı gibi, transfer fiyatı aynı işletmenin bölümleri arasındaki mal ve hizmet akışında sözkonusu mal ve hizmete uygulanan fiyat olmaktadır. Uygulanan transfer fiyatları bölümleri çeşitli yönlerden farklı olarak etkilediğinden bu fiyatların belirlenmesi amacıyla çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bu yaklaşımlar çerçevesinde transfer fiyatlarının belirlenmesi maliyetlere, piyasa fiyatına veya bu iki esasın birleşimine dayandırılabilir. Ancak hangi esasın kullanılacağı bazı işletmede tepe yönetim tarafından kararlaştırılırken bazı işletmede de bölümler arası pazarlıkla belirlenebilmektedir⁵. Aşağıda transfer fiyatlarının tespitinde kullanılan temel teknikler incelenecektir.

3.1. Maliyete Dayanan Transfer Fiyatları

Mamullerin fiyatlandırılmasında maliyetler birçok durumda dayanılacak bir esas olarak alınır. Bu durum diğer işletmelere yapılan satışlarda olduğu kadar transfer fiyatlama için de geçerlidir⁶. Konumuz transfer fiyatları olduğundan maliyetleri de bu yönüyle ele alacağız. Bu amaçla inceleyebileceğimiz maliyete dayalı başlıca yöntemler ve herbirinin faydalı ve sakıncalı yönleri aşağıda özetlenmiştir.

Transfer fiyatlarının belirlenmesinde akla gelebilecek ilk yöntem Tam Maliyet esası olmaktadır. Bölümler arası mal ve hizmet fiyatlamasında en çok kullanılan yöntemlerden biri budur. Tam maliyet olarak gerçek veya standart tam maliyet alınabilir⁷.

4 Charles T. HORNGREN; Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 4th Edition, Prentice-Hall, Inc., Englewood, 1977, s. 674.

5 Gordon SHILLINGLAW; Managerial Cost Accounting, 4th Edition, McGraw-Hill Book Company, New York, 1976, s. 856.

6 John C. LERE; Product Pricing Based on Accounting Costs, *The Accounting Review*, Vol. 1, No: 2, April, 1986, s. 318. John BUTCHER; Pricing Technique: Is There a Price for Everything, *Accountancy*, October, 1985, s. 106.

7 Türkan ARIKAN; İşletmelerde Ekonomik Başarının Değerlemesi, Ekonomik Kârlılık Oranı, Artık Kâr ve Transfer Fiyatları, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1979, s. 138.

Tam maliyet esasının transfer fiyatı olarak uygulanmasının bazı olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır⁸. İşletmenin maliyet ve bütçe sistemleriyle uyumu, ek maliyet hesaplamasına ihtiyaç bırakmaması, nihai maliyetin hesaplanmasına fırsat vermesi ve adil kabul edilmesi bu yöntemin olumlu yönlerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan gerçek maliyetle transfer yapılması durumunda verimsizliklerin alıcı bölüme geçmesi, kararlara fazla yardımcı olamaması, satıcı bölümlerde kâr ortaya çıkmaması ve sonuç olarak satan bölümlerin maliyet kontrolü için teşvik edilmemesi bu yöntemin olumsuz bazı yönlerini oluşturmaktadır.

Transferlerde gerçek tam maliyet yerine standart tam maliyet kullanıldığında, normal farklar satan bölümde kalacağından, bu bölüm maliyetlerini kontrol etmeye çalışır. Ayrıca verimsizlik nedeniyle yükselen maliyetler alıcı bölümün başarısını etkilemez. Böylelikle tam maliyet esasının transfer fiyatlamada kullanılmasıyla ortaya çıkan sakıncaların bazıları ortadan kalkar.

Transfer fiyatının belirlenmesinde kullanılan ikinci esası tam maliyete belli bir kâr oranının eklenmesi oluşturmaktadır. Böylece satıcı bölüm belirlenen kâr elde etme yönünde motive edilir. Bu yöntemde de tam maliyete eklenecek kâr oranının ne olacağı konusu sorun yaratabilir. Bazı örneklerde bu kâr oranı sermaye maliyetine göre tespit edilmektedir. Ancak bu da kâr merkezleri için gerçek olmayan kâr lar ortaya çıkarır⁹.

Transfer fiyatının belirlenmesinde kullanılacak maliyete dayanan üçüncü bir esas değişken maliyet esasıdır. Bu yöntemde transfer fiyatları sadece değişken maliyete göre belirlenir. Bu da bölümlerin özellikle başarı değerlemesinin yapılmasında önemli sorunlar doğurur. Özellikle kâr merkezleri için uygun değildir. Çünkü satıcı bölüm sabit maliyetlerini karşılayamayacağından hiçbir zaman kâr edemez. Ayrıca maliyet kontrolü açısından da satıcı bölümü teşvik edici değildir. Ancak gerçek yerine standart değişken maliyetin transfer fiyatı olarak kullanılması durumunda satıcı bölümün verimliliği alıcı bölümü etkilemez. Kullanımı oldukça az rastlanmakla birlikte daha çok fiyatlama için katkı yaklaşımını dikkate alan işletmeler tarafından kullanılabilir¹⁰.

3.2. Piyasa Fiyatına Dayanan Transfer Fiyatı

Bir organizasyon kâr merkezi şeklinde örgütlenmiş ise iç transferlerde uygulanacak en uygun fiyat piyasa fiyatıdır. Ancak transferlerde piyasa fiyatının uygulanabilmesi için kâr merkezlerinin bağımsız birer işletme gibi davranabilmesi ve transfere konu olan mal ve hizmetin piyasa fiyatının elde edilebilmesi gerekir¹¹.

Piyasa fiyatının uygulanması özellikle başarı değerlemesine uygun düşmektedir. Ancak beklenen etkiyi yapabilmesi için bölümler gerekirse dış piyasayla iş yapabilmelidir. Piyasa fiyatı bulunmaması durumunda anlaşmalı piyasa fiyatı uygulanabilir. Bunun tespitinde maliyete sabit bir kâr oranı eklenmesi esaslarından fay-

8 MILLER, a.g.e., s. 62.

9 MILLER, a.g.e., s. 63, ARIKAN, a.g.e., s. 146.

10 Zeyyat HATİPOĞLU ve Cudi GÜRSOY; Maliyet ve Yönetim Muhasebesi, Aktif Büro Basım Organizasyon Yayınları, No: 9, İstanbul, 1979, s. 487; ARIKAN, a.g.e., s. 148-151.

11 HORNGREN, Introduction to Management Accounting, s. 318.

dalanmak mümkündür. Böylelikle iki bölüm arasında üzerinde anlaşma sağlanmış fiyat ortaya çıkar. Bu fiyatlar üzerinde anlaşma sağlanamaması durumunda işletme kâr veya yatırım merkezi oluşturamaz¹².

3.3. İkili Transfer Fiyatı

Özellikle aramalı için piyasa fiyatının bulunmadığı durumlarda alan ve satan bölümler için farklı fiyatlar uygulanabilir. Bu şekilde ikili transfer fiyatı kullanıldığında mal ve hizmeti satan bölüm için değişken maliyete belli bir kâr oranı eklenecek yapay bir piyasa fiyatı elde edilir. Diğer yandan mal ve hizmeti satın alınan bölüm için de transfer fiyatı olarak değişken maliyet dikkate alınır¹³. Örnek olarak, satan bölümün 600.- TL. değişken maliyete katlandığını, satın alan bölümün ise 400.- TL. ek maliyete katlandıktan sonra bu mamulü piyasaya 1200.- TL. dan sattığını düşünelim. Bu durumda, başarı değerlemesi açısından transfer fiyatları şöyle olabilir: Satan bölüm 800.- TL. dan devreder, alan bölümde ilk bölümün değişken maliyeti ve kendi katlandığı maliyet toplamına 200.- TL. kâr ekleyerek piyasaya satar. Böylelikle kâr iki bölüm arasında dağıtılmış olur.

Bu varsayım aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

	Satan Bölüm	Alan Bölüm	İşletme
Birim satış veya transfer fiyatı	800	1.200	1.200
Birim değişken maliyet	600	1.000	1.000
Katkı payı	<u>200</u>	<u>200</u>	<u>200</u>

Örnekten de anlaşılabilceği gibi uygulanacak kâr oranının tespitinde mamulün nihai satış fiyatı etkili olmaktadır. Aksi halde başarı değerlemesinde her bölümün bütçesinde öngörülen rakamlara ulaşma derecesine bakmak gerekir.

3.4. Transfer Fiyatlama Alternatiflerinin Değerlendirilmesi

Maliyet merkezleri arasında uygulanacak transfer fiyatının belirlenmesi sınırdır. Çünkü seçilecek fiyatın maliyet temeline dayanacağı açıktır. Ancak fiili maliyet esası kullanıldığında satan bölüm yöneticisi maliyet kontrolü için teşvik edilmiş olur. Bu nedenle standart maliyetler, maliyet merkezleri arasındaki mal ve hizmet akışlarında ideal transfer fiyatı olarak önerilebilir¹⁴. Kâr veya yatırım merkezleri için transfer fiyatı tespitinde de transfer fiyatının aşağıda belirtilen amaçlara etkisi dikkate alınmalıdır¹⁵.

12 Dan T. DECOSTER, and Eldon SCHAFFER; Management Accounting-A Decision Emphasis, John Wiley and Sons, Inc., London, 1976, s. 688.

13 HATİPOĞLU ve GÜRSOY, a.g.e., s. 489; ARIKAN, a.g.e., s. 152.

14 Arthur ADELBERG; Resolving Conflicts in Intercompany Transfer Pricing, *Accountancy*, November, 1986, s. 86. BUTCHER, a.g.e., s. 96. ARIKAN, a.g.e., s. 165.

15 ADELBERG, a.g.e., s. 86-87.

a) Amaç uygunluğu: Belirlenen transfer fiyatı hem alıcı ve hem de satıcı bölümü kendileri ve işletmenin bütünü için en iyi sonucu verecek şekilde hareket etmeye yönelmelidir.

b) Motivasyon: Bir amacı gerçekleştirmek için kişinin içinden gelen dürtüyü tanımlamak zordur. Bununla birlikte, belirlenen transfer fiyatı rasyonel olarak satın alan bölüm yöneticisinin maliyetlerini minimize etme, satıcı bölüm yöneticisinin ise gelirini maksimize etme çabalarının mevcut olduğu süreci engellememelidir.

c) Yetki: Merkezci olmayan örgüt yapısına sahip olan işletmelerde satın alan veya satan bölüm yöneticileri, kendi ihtiyaçlarını içerden veya dışarıdan karşılamak konusunda serbest olmalıdır.

d) Başarı değerlendirme: Satın alınan veya satan bölümün kâr, yatırım veya maliyet sorumluluk merkezi olmasına bakılmaksızın, uygulanan transfer fiyatı başarı değerlendirme sürecinin adilliğini bozmamalıdır.

Aşağıda iki kâr merkezi arasında mal ve hizmet akışlarının nasıl fiyatlanabileceğini bir örnek üzerinde tartışmak istiyoruz. Transfer fiyatları yatırım merkezlerini de aynı şekilde etkilediğinden örnekte kâr merkezi seçilmiştir.

Önce, yukarıda açıklanan yöntemlere göre her kâr merkezinin ve bir bütün olarak işletmenin başarı durumunu sergileyebilmek amacıyla kullanacağımız varsayımına bağlı verilerimizi oluşturalım.

Örnek olarak seçtiğimiz işletmenin A (satan), B (satın alınan) kâr merkezleriyle ilgili varsayımına dayalı veriler aşağıdaki gibidir.

	"A" Bölümü	"B" Bölümü
Normal kapasite (birim)	1.000	1.000
Mamulün satış fiyatı (TL)	550	800
Mamulün tam birim maliyeti	300	700
Mamulün değişken birim maliyeti	150	450

Bu veriler ışığında satan (A), satın alınan (B) ve tüm işletmenin başarı durumu uygulanan yöntemle göre aşağıdaki tablolardan izlenebilir.

a) Transfer fiyatı olarak tam maliyet uygulandığında:

	"A" Bölümü	"B" Bölümü	İşletme
Transfer ve satış tutarı	300.000	800.000	800.000
Tam maliyet	300.000	700.000	700.000
Vergiden önceki kâr	0	100.000	100.000

b) Tam maliyete belli bir kâr oranı eklendiğinde (% 20):

	"A" Bölümü	"B" Bölümü	İşletme
Satış ve transfer tutarı	360.000	800.000	800.000
Tam maliyet	300.000	760.000	700.000
Vergiden önceki kâr	60.000	40.000	100.000

c) Transfer fiyatı olarak değişken maliyet uygulandığında (Ara malının dışarıya satışı olmaması durumunda):

	"A" Bölümü	"B" Bölümü	İşletme
Transfer ve satış tutarı	150.000	800.000	800.000
Değişken maliyet	- 150.000	450.000	450.000
Katkı payı	0	350.000	350.000
Sabit maliyetler	- 150.000	100.000	250.000
	(150.000)	250.000	100.000

Bu durumda kâr ve yatırım merkezleri için uygun transfer fiyatının belirlenmesi halâ bir sorun olarak durmaktadır. Sorunun çözümü uygulanacak transfer fiyatının; amaç uygunluğu, motivasyon, bağımsızlık ve başarı değerlendirme kriterlerini ne ölçüde karşılayabildiğine bağlı olmaktadır. Ancak bu kriterlerin tümünü karşılayacak tek bir transfer fiyatı henüz geliştirilememiştir. Ancak bu konuda bazı genel kurallara ulaşılmıştır. Uygun transfer fiyatının belirlenmesi ara malının piyasa fiyatının bulunup bulunmamasından, bölümler arası teknolojik bağımlılık durumundan büyük ölçüde etkilenmektedir. Genel olarak, transfer edilen ara malının piyasa fiyatı mevcut ise en uygun transfer fiyatı piyasa fiyatıdır¹⁶. Bu yolla, hem alan ve hem de satan bölüm iç ve dış fırsatları dengeleyebilir. Diğer yandan amaç uygunluğu, motivasyon ve bağımsızlık problemleri en aza indirilmiş olur. Piyasa fiyatı uygulamasında satan bölümün pazarlama maliyeti olmayacağından transfer fiyatı belirlerken pazarlama maliyetlerinin düşülmesi de mümkün olabilir.

Ancak bazı durumlarda piyasa fiyatı işletmenin yararına olacak bir işlemi engelleyebilir. Özellikle satan bölümün eksik kapasitede çalışması durumunda piyasa fiyatı yüksekliği nedeniyle bir sonraki aşamada üretilip satılmaması işletmede kazanç kaybına yol açabilir¹⁷.

Transfere konu olan aramalı için piyasa fiyatı olması durumunda bu, transfer fiyatı olarak kullanılabilir. Ancak birçok durumda işletme içi transferler piyasa fiyatının olmadığı bir ortamda yapılır. Bu durumda da değişken maliyet veya pazarlıkla belirlenen fiyat transfer fiyatı olarak uygulanabilir. Bazı işletmeler ikili transfer fiyatını benimsemektedirler. Değişken maliyetin kullanılması durumunda satan bölümün başarısı geliri değil, maliyet bütçesine dayandırılması uygun olur¹⁸. Bu yöntemlerin uygulanması sırasında genellikle üst yönetimin hakemliğine başvurulur.

Değişken maliyetin transfer fiyatı olarak seçilmesi kısa dönemde yapma veya satınalma (amaç uygunluğu problemi) kararı için uygun düşerken, satan bölümü motive etmediği farkedilebilir (motivasyon problemi). Üst yönetimin satan bölümü satmaya zorlaması durumunda ise bağımsızlık bozulduğundan merkezci olmayan örgüt yapısından beklenen faydanın azalması sözkonusu olabilir¹⁹. Bu nedenle tek bir transfer fiyatının bütün kriterleri karşılayacağını beklememek, ancak amaca uygun bir transfer fiyatı belirlenebileceğini düşünmek gerekir.

16 Richard LYNCH; Robert W. WILLIAMSON; Accounting for Management Planning and Control, 2nd Ed. Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1976, s. 406, ARIKAN, a.g.e., s. 164.

17 Horngren, Introduction to Management Accounting, s. 318-319.

18 Lynch, s. 406.

19 Horngren, Cost Accounting, s. 680.

Diğer yandan çok uluslu şirketler transfer fiyat mekanizmasına bağlı şirketleri arasında kâr ve fon transfer aracı olarak kullanabilmektedirler²⁰. Bu, teorik açıdan geçerli olduğu kadar pratikte de görülen bir durumdur²¹. Kâr ve fon transferinin genellikle teşebbüsün vergi yükünü azaltmaya yönelik olduğu söylenebilirse de, bu politikanın altında çeşitli ekonomik ve politik etkenler de mevcuttur.

Çokuluslu şirketler bir ülkeye yatırım yaparken çeşitli kriterlere göre karar verirler. Bu kriterlerin başlıcaları; politik, istikrar, yabancı yatırımlara karşı tutum, millileştirme riski, enflasyon, ödemeler dengesi, bürokratik işlemler, ekonomik büyüme, çeşitli zorlamalar, işgücü verimliliği, haberleşme, yerli yönetim ve ortaklar, kısa ve uzun vadeli kredi olanakları olabilir²². Çok uluslu şirketler bir ülkeye yatırım yaparken dikkatle incelediği yukarıdaki kriterleri, o ülkede kalmak ve büyüme olanaklarını o ülkede gerçekleştirmek için de gözden uzak tutmazlar. Bu nedenle, yabancı sermaye çekmek ve tutmak isteyen ülkelerin bu kriterler yönünden olumlu görünmesi ve hükümetlerin dış sermaye çekebilmek için uzun vadeli güven verebilmesi gerekir²³.

SONUÇ

Uygulanacak transfer fiyatı satan bölümün satış tutarını alan bölümün de maliyetlerini etkilemesi nedeniyle bölüm yöneticilerinin kararlarını yönlendirir. Bu nedenle de işletme kârlılığı üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir. İşletmede dikkate alınan tüm kriterleri karşılayabilen tek bir transfer fiyatı henüz geliştirilememiştir. Bununla birlikte aramaların piyasa fiyatının bulunması durumunda en uygun transfer fiyatı piyasa fiyatı olabilir. Ancak birçok durumda aramaların piyasa fiyatı mevcut değildir. Bu durumda pazarlık fiyatı veya değişken maliyete dayanan transfer fiyatları uygulanabilir.

Çok uluslu işletmeler teşebbüs çapında belirledikleri stratejik amaçlara ulaşabilmek amacıyla bu çalışmada açıklanan yöntemler dışında bir fiyatı da transfer fiyatı olarak kullanabilirler. Uygulamada daha çok piyasa fiyatı olmayan aramaları için bu duruma rastlanmaktadır.

-
- 20 Michael Z. BROKE; Lee H. REMMERS; The Strategy of Multinational Enterprise: Organisation and Finance; Longman Group Limited, London, 1973, s. 172-173.
 - 21 Nuri YILDIRIM; Uluslararası Şirketler, Birleşik Yayıncılık ve Tic. Limited Şirketi, İstanbul, 1983, s. 138.
 - 22 Roy HILL; Which Countries are Best for Investment? *International Management*, A Mc Graw-Hill Publication, Vol. 29, No: 28, London, 1974, s. 12-13. Yıldırım, Nuri; Uluslararası Şirketler, Birleşik Yayıncılık ve Ticaret Limited Şirketi, İstanbul, 1983, s. 211.
 - 23 Jagdish SACHDEV; Forain Investment Policies of Developing Host Nations and Multinationals; Interactions and Accomodations, *Management International Review*, 1978, s. 42.

KAYNAKLAR

- Adelberg, Arthur; Resolving Conflicts in Intercompany Transfer Pricing, *Accountancy*, November 1986.
- Arıkan, Türkan; İşletmelerde Ekonomik Başarının Değerlemesi, Ekonomik Kârlılık Oranı, Artık Kâr ve Transfer Fiyatları, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İstanbul, 1979.
- Broke, Michael Z., Remmers, Lee H.; The Strategy of Multinational Enterprises; Organisation and Finance, Longman Group Limited, London, 1973.
- Butcher, John; Pricing Technique: Is There a Price For Everything, *Accountancy*, October, 1985.
- Dean, Joal; Decentralization and Intracompany Pricing, *Harvard Business Review*, Reprinted from H.B.R. July-August 1955.
- Decoster, Dan T.; Schafer, Eldon; Management Accounting- A Decision Emphasis, John Wiley and Sons, Inc. London, 1976.
- Emmanuel, Clive; Transfer Pricing: A Diagnosis and Possible Solution to Dysfunctional Decision-Making in the Divisionalised Company, *Management International Review*, 1977.
- Hatipoğlu, Zeyyat ve Gürsoy, Cudi; Maliyet ve Yönetim Muhasebesi, Aktif Büro Basım Organizasyon Yayınları, No: 9, İstanbul, 1979.
- Hilly, Roy; Which Countries are Best for Investment, *International Management*, Vol: 29, No: 28, London, 1974.
- Horngren, Charles T.; Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 4th Ed., Prentice-Hall, Inc., Englewood, 1977.
- Horngren, Charles T.; Introduction to Management Accounting, 4th Edition, Prentice-Hall, Inc., Englewood, 1978.
- Lere, John C.; Product Pricing Based on Occounting Costs, *The Accounting Review*, Vol: 1, No: 2, April, 1986.
- Lynch, Richard; Williamson, Robert W.; Accounting for Management Planning and Control, 2nd Ed., McGraw-Hill Book Company, New York, 1976.
- Miller, Elwood L.; Responsibility Accounting and Performance Evaluations, Van Nostrand Reinhold Company, New York, 1982.
- Reece, James S.; Cool, William R.; Measuring Investment Center Performance, H.B.R. May-June, 1978.
- Sachdev, Jagdish; Forain Investment Policies of Developing Host Nations and Multinationals, *Management International Review*, 1978.
- Shillinglaw, Gordon; Managerial Cost Accounting, 4th Ed., McGraw-Hill Book Company, New York, 1976.
- Yıldırım, Nuri; Uluslararası Şirketler, Birleşik Yayıncılık ve Tic. Limited Şirketi, İstanbul, 1983.

PETER F. DRUCKER VE AMAÇLARA GÖRE YÖNETİM

Gamze AKKUZU*

ÖZET

Amaçlara göre yönetim teriminin yönetim literatürüne geçişi 1954 yıllarına rastlamaktadır. İlk olarak amaçlara göre yönetim Peter F. Drucker tarafından kullanılmış, sonraları değişik yazarlar bu kavramı geliştirmişlerdir.

Bu kavramın temelinde, işin bütünüün saptanan amaca yöneltilmesi yatmaktadır. Amaçlara göre yönetim, yönetim sürecini daha etkin bir hale getirmeye çalışmaktadır. Kısaca amaçlara göre yönetimin, yönetim faaliyetlerinin etkinliğini arttırmada kullanılan bir kavram olduğunu söyleyebiliriz.

SUMMARY

Management by Objectives and Peter F. Drucker

The term of Management by objectives took place in the literature of management in 1954. It was used first by Peter F. Drucker, and numerous writers had developed this concept.

Basically, this concept tells us to direct all our courage towards a determined objective. Management by objectives was used to make the management process more effective. Thus we can explain the term of management by objectives as a method which increases the efficiency of management activities.

Kavramı ve Tanımı

Drucker, yönetim görevleri ve sorumluluklarının uygulamaları adlı eserinde Amaçlara Göre Yönetim (Management by Objectives) konusunda şunları söylemektedir¹.

Girişimin her elemanı biraz farklı olarak kendilerine düşeni yaparlar. Fakat hepsi ortak bir amaca yönelik katılımda bulunmalıdırlar. Çabaları aynı yönde olmalı ve katılımları bir bütünü — ayırım olmadan, sürtüşme olmadan ve gereksiz yere çaba yinelemeksizin — üretmek için bir araya getirilmelidirler.

Başarım her işin, tüm organizasyonun gerçeklerine yöneltilmesini ister. Özellikle her yöneticinin işi, tümün başarısı üzerinde yoğunlaşmalıdır.

* Araş. Gör.; U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü

1 Drucker, Peter F.; *Management, Tasks Responsibilities Practices*, New York, Harper and Row. Publishers, 1974, s. 430.

Yöneticinin verileri, girişimin başarısına yaptıkları katımlardan ölçülür. Yönetici başarımı ile birlikte yürütülen iş amaçları talebinin ne olduğunu bilmeli ve anlamalı, yeteneği, talep ve beklentiye olan dağılımın ne olduğunu kavramalıdır. Yöneticiler bu gereksinimlerle karşılaşmamışsa, yanlış yönlendirilmiş ve çabaları boşa harcanmış demektir.

Amaçlara göre yönetim büyük bir çaba ve özel materyaller içerir².

1. Birçok yöneticinin özelleştirilmiş işi,

2. İşletmeciliğin hiyerarşik yapısı,

3. Görünürdeki farklılıklar, iş ve işletmenin değişik düzeydeki verilerinin ayırımı,

4. İşletme grubunun ücret yapısı.

Bu engellerin üstesinden gelmek, iyiniyet, nasihat ve tembihten daha fazlasını içerir.

Eski bir öyküde üç taşoymacısına ne yaptıklarını sorarlar,

İlki, "Yaşamımı sağlıyorum" der.

İkincisi, "Ülkenin en iyi taşoymacılığını yapıyorum" diye belirtir.

Üçüncüsü ise, "Bir katedral inşa ediyorum" cevabını verir.

Bu üç taşoymacısının içinde şüphesiz ki gerçek işletmeci üçüncüsüdür. İlk taşoymacısı yaptığı işten ne kazanacağını bilmekte ve bununla geçineceğini belirtmektedir. Onun için önemli olan geçineceği kadar para kazanabilmektir. İkinci taşoymacısı ise bir sanatkârdır. Yaptığı işten zevk almakta ve övünç duymaktadır. Ancak bu kişiler için en önemli tehlike girişimlerinin teşvik edilmemesidir. Fonksiyonel zamanın sanatkârlığın en yüksek standardında gelişmesi ve "ülkede en iyi taşoymacısı" olmak için mücadele etmesi gereklidir.

Örgüt, amaçlarına ulaşabilmek için çeşitli aşamalardan geçecektir.

Örgütün en son aşamadaki amacı ise, ekonomik değerleri mal ya da hizmetler şeklinde ortaya koymaktır. Buna bağlı olarak amaçlara göre yönetim kavramı, mal ya da hizmet amacının firma içinde çalışan birimlere uzanımıdır denilebilir³.

Amaçlara göre yönetim yaklaşımı dikkati firmayı meydana getiren birimlerin hepsinin ayrı ayrı ekonomik katkıları üzerine çeker. Firmanın üretmeyi planladığı mal ve hizmetler için saptadığı amaçları en kârlı ve verimli bir biçimde başarabilmesi için firmayı meydana getiren birimlerinin amaçlarının aynı doğrultuda olması gerekmektedir. Bu birimlerin amaçları birbirine eşit değil ancak uyusabilir özellikler taşıyacaktır.

Amaçlara göre yönetim ile ilgili bu girişten sonra şimdi de kavramı birkaç tanımla açıklayalım.

Amaçlarına göre yönetim;

"Kuruluşun gelişme hedeflerinin saptanması ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli olan olanaklarla yöneticinin katkıda bulunabilmesi ve kendisini geliştirmesi için duyulan gereksinmeyi birleştirmeye yarayan dinamik bir sistemdir"⁴. Amaçla-

2 Drucker, Peter F.; a.g.e., s. 430.

3 Kazmier, Leonard; *İşletme Yönetimi İlkeleri*, Çev: Cemil Cem ve diğerleri, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 178, 1979, s. 58.

4 Humble, John W.; *Management by Objectives in Action*, Mc Graw-Hill Book Com., 1970, s. 3.

ra göre yönetim, amaçların kullanılmaya hazır hale gelmesini sağlar⁵.

Amaçlara göre yönetim ile işletmede çalışacak işgörenler uygun bir şekilde seçilir ve işe alınırlar. Bu yönetim şekli, bilgi ve sorumluluk taşıyan ya da sorumluluk yüklenebilecek kadın ya da erkeklerin başarılı sonuçlar almalarını istemektedir⁶.

Amaçlara göre yönetim üst yöneticilerin hedeflerini oluşturan amaçları alt yöneticilerle beraber saptaması ve her birinin görev alanlarıyla, sorumluluklarının belirlenmesi sürecidir de denilebilir. Bu süreç dört safhadan oluşmaktadır. Bu dört safhayı tek tek incelemeye çalışalım.

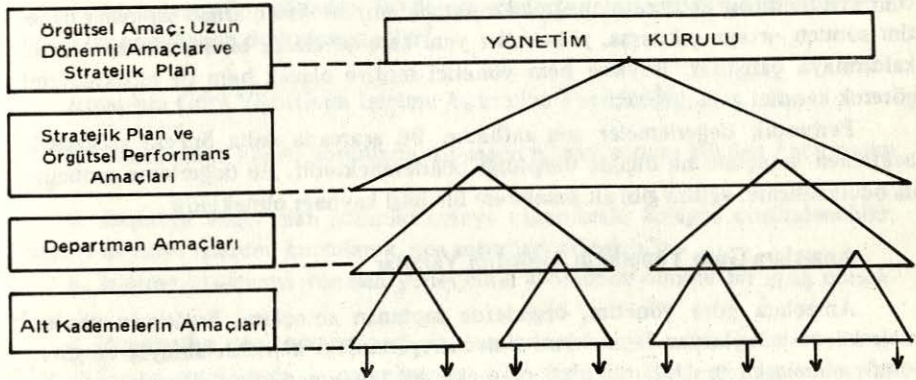
Bir Süreç Olarak Amaçlara Göre Yönetim

1. Amaçların belirlenmesi,
2. Faaliyet planlaması,
3. Kendi kendini kontrol,
4. Periyodik değerlendmeler.

İlk safhada amaçların belirlenmesi gelmektedir. Amaçlar tepe yönetimi tarafından saptanır ve amaçlar hiyerarşisi doğrultusunda alt kademelere kadar uzanır. Ancak tepe yönetimin saptadığı amaçların alt kademelere inebilmesi için, ayrıntılarıyla beraber alt kademedekilere iletilmesi gerekir. Böylece üst yönetimden alt kademedekilere kadar genişleyerek inen amaçlar, organizasyonun bir bütününe belirli bir amaca yönelmesini sağlamaktadır.

Tepe yöneticilerin saptadıkları ana amaçların kademeler arasında dağılımı, departmanların amaçları saptandıktan sonra hiyerarşik bir yapı içerisinde üst kademede ana amaç olarak toplanmasıdır.

Amaçların kademelerde belirlenmesini Rensis Likert'in "bağlayıcı iğne modeli" ile gösterebiliriz (Şekil: 1).

Şekil: 1

Amaçlar ve Organizasyon Kademeleri

Kaynak: Koçel, Tamer; İşletme Yöneticiliği: Yönetici Geliştirme Organizasyon ve Davranış, İstanbul Üniversitesi, Yayın No: 2998, İşl. Fakültesi Yayın No: 132, Evrim Ofset Matbaacılık, 1982, s. 352.

- 5 Huse, E.F. Bawditch, J.L.; *Behavior in Organizations A Systems Approach to Managing*, Addison-Wesley Publishing Com., 1973, s. 194.
- 6 Hicks, Herbert, G. ve Gullett, C. Ray; *Organizations Theory and Behavior*, USA, Mc Graw-Hill Series in Management, Third edition, 1975, s. 439.

Amaçlara göre yönetimin amaçların belirlenmesi ile ilgili başlıca faaliyetleri şunlardır:

- a) Uzun dönemli amaçların ve stratejilerin belirlenmesi,
- b) Belirli (spesifik) örgütsel amaçların ve departman amaçlarının belirlenmesi,

Uzun dönemli amaç ve stratejiler belirlendikten sonra saptanan bu amaçlar, faaliyet planlarına aktarılmaktadır. Belirlenen zaman kesiti içerisinde, organizasyondan elde etmeyi umdukları performans faaliyetler ve sonuçlar saptanarak, sonradan belirli departman amaçları haline getirilir. Bu aşamada belirlenecek amaçların kaliteli olabilmesi için aşağıdaki konulara dikkat etmek gerekmektedir⁷.

- Amaçlar mümkün olduğu kadar ölçülebilir sonuçlarla ifade edilmelidir.
- Sonuçların nasıl ifade edileceği ve sonucu ölçmeye yarayacak metodun bir parçası olarak belirlenmelidir.
- Sonuçların ne kadarlık bir zaman süresi içinde gerçekleşmesinin beklendiği belirlenmelidir.
- Amaçlar yazılı hale getirilmelidir.
- Amaçlar belirli zaman aralıkları ile gözden geçirilmelidir.

Amaçlara göre yönetimin bu safhasında üst ile ast karşı karşıya gelmekte ve amaçlarını belirlemektedirler. Bu karşılıklı diyalog esnasında öneriler ortaya konulmakta ve astın hangi amaçlardan sorumlu olacağı ve yapacağı açık bir biçimde saptanacaktır.

Faaliyet planlaması safhasında ise kişiler düzeyine indirgenen amaçlara nasıl ulaşılacağı belirlenmektedir.

Faaliyet planlamasında amaçlara ulaşmak için, hangi faaliyetlerin kimler tarafından, nerede, nasıl ve hangi zaman kesitlerinde yapılacağına karar verilmektedir. Üçüncü safhada da faaliyet planları uygulanmakta ve bu uygulamalar sırasında ortaya çıkacak sapmaları ortadan kaldıracak tedbirleri almaktadırlar. Bu safhada yöneticiler kendilerini geliştirme olanağına kavuşmaktadırlar. Amaçlardan sapmalar denetim sonucu ortaya çıkmışsa, yöneticiler yeni kararlar alarak bu sapmaları ortadan kaldırmaya çalışırlar. Böylece hem yönetici motive olacak hem de eksikliklerini göterek kendini geliştirecektir.

Periyodik değerlemeler son safhadır. Bu aşamada daha önceki safhalarda belirlenen amaçlara ne ölçüde ulaşıldığı belirlenmektedir. Bu değerlendirme sonucunda ödüllendirme, eğitim gibi alt sistemlere bir bilgi kaynağı olmaktadır.

Amaçlara Göre Yönetimin Sağladığı Yararlar

Amaçlara göre yönetim, örgütlerde saptanan amaçlara, örgütlerin yönlendirmelerini ve amaçlardan sapmalarını önler. Örgütlerdeki kişilerin anlayış ve güven içinde olmalarını ve sahip oldukları yeteneklerini aynı amaç için kullanma duygusunu yaratır. Amaçlara göre yönetim ile, yöneticiler ve işgörenlerin kendilerini denetlemeleri de sağlanır. Bu yönetim sayesinde, yöneticinin önemi ve kişilerin üzerindeki otoritesi artar. Astlarla, üstlerin ilişkileri işbirliğine dönüşür ve astların görüş ve tecrübelerinden yararlanma olanağı doğar. İstenilen amaca ulaşmak için çalışan kişile-

7 Koçel, Tamer; a.g.e., s. 354.

rin, tepe yöneticilerin ve alt yöneticilerin kendilerini eleştirmesi sağlanır⁸.

Amaçlara göre yönetim biçimlerinde örgütlerin giderek büyümeleri, örgüte dahil üyelerin kültür düzeylerinin yükselmiş olması, kişilerin buldukları örgütlerden sadece emekleri karşılığı olan parayı değil, bunun yanında daha yüksek düzeyde sosyal doyum aramaları ve benzeri nedenler örgütlerde merkezci olmayan yapılarla ağırlık verilmesine yol açmıştır. Örgütün merkezci olması ya da olmaması yetki devri ile saptanmaktadır. Merkezci olmayan bir örgüt yapısında yetki, belirli ölçülerde astlara ve alt basamaklılara devredilmiştir.

Yetki devri, yetkiyi devreden kişinin, devrettiği kişiye olan güvenini göstermektedir.

İşletmede çalışan alt kademe personeli ile alt kademe yöneticiler, kendilerine her an üst kademelerin yetki ve sorumluluklarının devredilebileceğini bilirlerse, kendilerini bu doğrultuda yetiştirebileceklerdir. Bu da onların daha çok çalışmaları, bilgi ve deneylerini, iş tecrübelerini genişletmeleri demektir ki, bu kişi için olumlu bir motivasyondur.

Genel Olarak Amaçlara Göre Yönetimden Beklenen Yararlar

1. Amaçlara göre yönetim, tüm çabaları belirli sonuçlara yönelterek, daha etkili ve başarılı bir örgütün oluşmasına yardımcı olur.
2. Amaçların saptanmasında yöneticilerin ayrı ayrı görüşleri alınarak yönetime katılmaları sağlanmakta bu da kişiler arasında güven ve anlayışlı bir ortamın oluşmasına neden olmaktadır.
3. Amaçlara göre yönetim, yöneticinin otoritesini ve önemini arttırmaktadır.
4. Amaçların gerçekleştirilmesi aşamasında kişilerin ya da birimlerin kendi kendisini kontrolü sağlanmaktadır.
5. Amaçlara göre yönetim, üst ile ast arasında ve astlarında kendi aralarında olumlu bir eşgüdümün doğmasını sağlar⁹.

Amaçlara Göre Yönetimin İşletme Açısından Yararları¹⁰:

1. Yöneticinin küçük sorunlarla uğraşırken, ana sorunu gözden kaçırmamasını önler.
2. Başarıya engel olan sorunlar ortaya çıkarılarak, kolayca çözümlenebilir. Yönetici de rutin işlerden kurtularak, ana sorunlara yönelebilir.
3. İşletme başarısına yönelen yöneticinin moralinde olumlu bir artış olacaktır.
4. Yöneticiler yenilikler ve yeni düşüncelerle daha yakından ilgilenmeye başlarlar ve bunun sonucunda da organizasyon düzeninde olumlu değişiklikler yapmaya yönelirler.
5. Yöneticiler, amaçlara göre yönetim sayesinde daha iyi çalışma standartları ve yönetim kontrolü elde ederler.

8 Cem, Cemil; "Hedeflere Göre Yönetim Tekniğinin Kamu Kesimine Uygulanması", *Amme İdaresi Dergisi*, 1972, Cilt: 5, Sayı: 4, s. 30-46 arası.

9 Cem, Cemil; a.g.e., s. 37-38.

10 Milli Produktivite Merkezi, *Küçük İşletmelerde Amaçlara Göre Yönetim*, Ankara: MPM Yayın No: 157, 1974, s. 12-14.

Amaçlara Göre Yönetimin Yöneticiler Açısından Yararları¹¹ :

1. Amaçlara göre yönetim, yöneticinin kendisine, işletmesine ve içinde bulunduğu iş ortamına en uygun yaklaşımı uygulamasını kolaylaştırır.
2. Yönetici, amaçlara göre yönetimde amaçlar önceden belirlendiği için kendisinden ne beklediğini bilir ve yetkilerinin, sorumluluklarının neler olduğunu görebilir.
3. Amaç ve yetkilerin açıkça belirlenmiş olması, işletmedeki tepe yöneticiler ile astlar arasında açık ve kesin bir anlaşma ortamı yaratır.
4. Yöneticinin yeteneklerinin tanınması ve ona belirli sorumluluklar yüklenmesi, kendine güvenini arttıracak, işteki başarı ve yeteneğini yükseltecektir.
5. Yöneticinin başarısı pozitif olarak işletme başarısına yansımaktadır.
6. İşletmenin hedeflenen amaçlara ulaşması ya da ulaşmaması yöneticinin değerlendirilmesinde önemli rol oynar.

Sonuç

İşletmede başarının sağlanabilmesi için, işin bütün olarak belirlenen amaca yönltilmesi gerekir. Bu amaçlar doğrultusunda yönetici kendisine düşen görev ve sorumlulukları bilecek, astının yapabileceği görevin sınırlarını saptayarak onun hakkında kararlar verebilecektir.

Amaçlara göre yönetim sürecinde ilk adım, işin ana özelliklerinin alt kademe yöneticileri tarafından saptanması ve ortaya konmasıdır.

İkinci adımda, tespit edilen sorumluluklardan yola çıkarak, astların belirli dönemlerdeki amaçları saptanır.

Dönem sonunda ast, saptadığı amaç ve hedeflere ne derece ulaşabildiğinin kritiğini kendisi yapar.

Bu yönüyle amaçlara göre yönetim, işgörene;

- Amaçlarına yöneltilici davranışlarda bulunma olanağını verir.
- Kendi kendini denetleyerek, olumlu yönde gelişme olanağı sağlar.
- Üst yöneticilerle iyi ilişkiler ve görüş alışverişine girmesini olanaklı kılar.

KAYNAKLAR

- Cem, Cemil; "Hedeflere Göre Yönetim Tekniğinin Kamu Kesimine Uygulanması", Amme İdaresi Dergisi, 1972, Cilt: 5, Sayı: 4.
- Drucker, Peter F.; Management Tasks Responsibilities Practices, New York, Harper and Row Publishers, 1974.
- Hicks, Herbert G. and Gullett C. Ray; Organizations Theory and Behavior, Third Edition, USA: Mc Graw-Hill Series in Management 1975.

11 Milli Produktivite Merkezi, Ibid, s. 12-14.

- Humble, John W.; Management by Objectives in Action, Mc Graw-Hill Book Company, 1970.
- Huse, Edgar F.; Bawditch, J.L.; Behavior in Organizations A Systems Approach to Managing, Addison-Wesley Publishing Company, 1973.
- Kazmier, Leonard; İşletme Yönetimi İlkeleri, Çev: Cemil Cem ve diğerleri, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 178, 1979.
- Koçel, Tamer; İşletme Yöneticiliği: Yönetici Geliştirme Organizasyon ve Davranış, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 2998, İşletme Fakültesi Yayın No: 132, Evrim Ofset Matbaacılık, 1982.
- Milli Produktivite Merkezi; Küçük İşletmelerde Amaçlara Göre Yönetim, Ankara: MPM Yayın No: 157, 1974.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE EKONOMİK YAPININ İSTİHDAM AÇISINDAN YENİ GÖRÜNÜMLERİ: DÜALİST YAPI

Tahir BAŞTAYMAZ*

ÖZET

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik yapının klasik üçlü ayrımı yeterliliğini giderek kaybetmektedir. Yeni yeni ortaya çıkan birçok faaliyet nitelik bakımından klasik sektörlere dahil edilememektedir. Bu bakımdan ekonomik yapının analizinde yeni ayrımlara ihtiyaç vardır. Ancak yeni ayrımlar ise beraberinde terim ve kavram kargaşasını getirmektedir. Bu makalede yeni kavram ve terimler üzerinde durulacaktır.

SUMMARY

Classical economics decrees that there are three kinds of economic activity, agriculture, industry and services. This, however, is not a definition of the whole of economic life in the developing countries. Classical definition apply only to "formal economy", but there are many kinds of activities out side the formal economy. This paper examines the new term of "informal economy" and relevance of dualist models of economic activities in the developing countries.

Ekonomik yapı denildiğinde, öncelikle ekonomiye hakim olan faaliyet türleri akla gelmektedir. Bu faaliyetlerin özellikleri itibarıyla sınıflandırılması ve önem derecesine göre sıralandırılması ekonomi içindeki sektörleri ortaya çıkaracaktır.

Ekonominin sektörlerle bölünmesi, diğer bir ifadeyle ekonomik faaliyetlerin sınıflandırılması üretim ilişkileri ve kullanılan teknoloji kriterine bağlıdır. Klasik ekonomistler uzun yıllardır ekonomik yapıyı tarım, sanayi ve hizmetler olarak üç sektörde incelemektedirler. Bu ayırım, ülkeler arasında gelişmişlik farkına bakılmaksızın kullanılmıştır. Birinci sektör doğal kaynakları kullanırken ikinci sektör daha çok imalat işleriyle uğraşmakta, üçüncü sektör ise kaynak ve mamulleri elinde tutarken dağıtımını da yapmaktadır. Üçüncü sektör, ayrıca ilk iki sektöre finansal ve personel hizmetleri de sunmaktadır.

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Bir ülke için bu sektörlerin istihdam ve milli gelirdeki önemlerine göre sıralanması o ülkenin ekonomik karakterinin yanında sosyal karakterini de ortaya koymaktadır.

Tarımsal faaliyetlerin ekonomik yapıya hakim olması, yani istihdam ve milli gelirin büyük bir kısmının tarım tarafından sağlanması tarımsal ülkelerin özelliğidir. Sanayi faaliyetlerinin daha yoğun bulunduğu ülkeler sanayi ülkeleri olarak nitelendirilmektedir. Hizmet faaliyetlerinin diğer iki tür faaliyetten daha çok geliştiği ve dünya ekonomisine açıldığı ülkeler ise sanayi ötesi, hizmet toplumlarını belirtmektedir.

Dünya üzerinde ülkelerin ekonomik karakterleri aynı zamanda ülkeler arasındaki gelişme farklarının da bir ölçüsüdür. Tarımsal ülkeler geri kalmış veya diğer bir ifadeyle gelişme halindeki ülkeler olarak da tanınmaktadır. Sanayi ve hizmet faaliyetlerinin artması sanayileşme ve gelişme anlamına gelmektedir. Dünya üzerinde hem gelişmiş hem de tarımsal bir ülke bulmak imkansızdır. Ancak tarımsal ülkelerde sanayi ve hizmet faaliyetlerinin bulunmadığı anlamı da çıkarılmamaktadır. Geri kalmış ülkelerde, istihdam ve milli gelir yaratmada tarım dışı sektörlerin gelişmesi ölçüsünde gelişmiş ülkeler düzeyine doğru bir yükselme bulunduğu söylenebilir.

Geri kalmış ülkeler arasında da gelişme farklılıklarının bulunması gelişmekte olan ülkeler teriminin doğmasına neden olmuştur. Gelişmiş ülkeler ile aralarındaki farkları kapatmada birçok ülkenin amansız bir mücadelenin içine girdiği gözlenmektedir. Bu mücadele içinde bazı ülkeler tarımsal ürün fiyatlarının, dünya nüfusunun artması ve tarımsal ürün artışlarının sınırlı kalması sonucunda artacağını umarak beklerken, bazıları da tarımsal faaliyetlerden kaynakları diğer faaliyetlere aktarma yollarını aramaktadırlar.

Gelişme çabası içinde olan ülkelerde tarım dışı sanayinin işgücü talebi yavaş artmaktadır. Bu durumda tarımdan sanayiye nüfus transferi zorlaşmaktadır. Zorlukların nedenleri içinde sermaye birikiminin düşük olması ve teknolojik gelişmenin istihdam genişlemesine engel olması sayılabilir. Büyük gayretlerle toplanan ve yatırma ayrılan belirli bir miktar sermaye giderek daha az sayıda iş imkanı yaratmaktadır. "Bu şartlar altında tarımın görevi artık ekonominin tarım dışı sektörlerine insan temin etmek değil fakat bu kişileri ekonominin kendilerine ihtiyaç duyacağı günlere kadar barındırmak olmaktadır."¹ Ancak durgun ekonomik yapı içinde nüfus faktörünün durgun olmaması ve giderek artması geleneksel tarımın işgücü rezervi fonksiyonunu giderek işlemez hale getirmektedir. Tarım giderek barındırma maliyetlerine katlanamamakta ve büyük bir nüfus kitlesini tarım dışına itmektedir. Böylece tarımdan yığın halinde göçlerin başlaması problemlerin kentlere taşınması sonucunu doğurmuştur. Kentsel formel iş olanaklarının sınırlılığı karşısında ortaya yeni tür ekonomik faaliyetler çıkmış, adeta türemiştir. Bu faaliyetler üretim ilişkileri ve kaynak kullanımı bakımından diğer sektörlerden ayrılan birçok özellikler taşımaktadır. Gerçi faaliyet alanı olarak diğer üç sektörün içine girmesine rağmen bu faaliyetler üç sektöre dahil edilemezler. Diğer bir ifadeyle gelişmekte olan ülkelerde ortaya

1 Bkz. Adam Runowicz, "Kalkınan Ekonomide Tarımsal İlerlemenin Başlıca Problemleri", (Çev. Tahir Baştaymaz), *Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı 1, Temmuz 1982, s. 69.

çıkan bu tür faaliyetler bir sektör oluşturacak özellikler taşımaktadır. Böyle olunca klasik üçlü ayırım ekonomik hayatın tamamını kapsamamakta ve yeni ayırlara ihtiyaç bulunmaktadır.

EKONOMİK YAPININ YENİ AYIRIMLARI. İKİLİ YAPI (DÜALİST YAPI)

Gelişmekte olan ülkelerdeki ekonominin ikili özelliği uzun yıllardır araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Bilhassa gelişmekte olan ülkelerin kentlerinde daha açık olarak görüldüğü söylenebilir. Kentlerde görülen bu özellik üretim sisteminin yanyana gelmiş farklı üretim sistemlerinden kaynaklandığı; yani birinci sistemin kapitalist üretim yapısından, ikinci sistemin kırsal üretim yapısından ortaya çıktığı iddia edilmektedir².

Genellikle ikili ayırımı ifade etmede "*modern/geleneksel*" terimleri kullanılmaktadır. Geleneksel faaliyetler daha önceleri de var olan ve Batılı kapitalizmin gelişmesinden sonra da kendisini devam ettiren bir süreç şeklinde açıklanmaktadır. Modern faaliyetler ise yabancıların yatırım ve etkisiyle, ileri teknolojinin kullanıldığı, karmaşık, özel ve resmi faaliyetlerin sonucu görünümündedir³.

Dikkat edilirse "*modern/geleneksel*" ayırımı daha çok kullanılan teknolojiyi belirtmekte fakat ekonomik faaliyetlerin diğer özellikleri hakkında fazla bir şey belirtmemektedir. *Modern/geleneksel* ayırımını reddeden diğer bir görüş ise, *geleneksel* teriminin yabancı kültür ürününü kötüleme anlamında kullanıldığını iddia etmektedir. "Gelenek" bir ulusun kültürü ve belirleyicisi olmasından çok gelişmeye zararlı olarak görülmektedir⁴.

Diğer bir yazar kent ekonomisi içindeki ikili üretim sistemini "*firma temeline dayalı ekonomi/pazar tipi ekonomi*" olarak adlandırmaktadır⁵. Bu adlandırmada üretimden dağıtımına kadar olan süreç içinde yer alan kuruluşların tipi, ölçeği ve yönelidiği alan vurgulanmaktadır. Bu ayırma "*pazara yönelik/geçimlik*" adı da verilmektedir.

Bir başka yazar ise aynı olguyu belirtmede "*alt üretim sistemi/üst üretim sistemi*" terimlerini kullanmaktadır⁶.

Bu terimlere daha sonraları Keith Hart'ın kentsel Ghana çalışmaları üzerine

2 T.G. McGee, "Peasant In The Cities: A Paradox, A Paradox, A Most Ingenious Paradox". *Human Organization*, Sommer 1973, s. 138.

3 Ray Bromley; "Urban Informal Sector: Why is it Worth Discussing?" *World Development*, Vol. 6, No. 9/10, 1978, s. 1033.

4 Bkz. Louis Emmerij, "A New Look at Some Strategies for Increasing Productive Employment in Africa", *International Labour Review*, Vol. 110, No. 3, September 1974, s. 202.

5 Bkz. Clifford Greetz; *Pedlars and Prices: Social and Economic Modernization in Two Indonesian Towns*. Chicago University Press, 1963'den alan S.V. Sethuraman "The Urban Informal Sector: Concept, Measurement and Policy", *International Labour Review*, Vol. 114, No. 1, July-August 1970, s. 70.

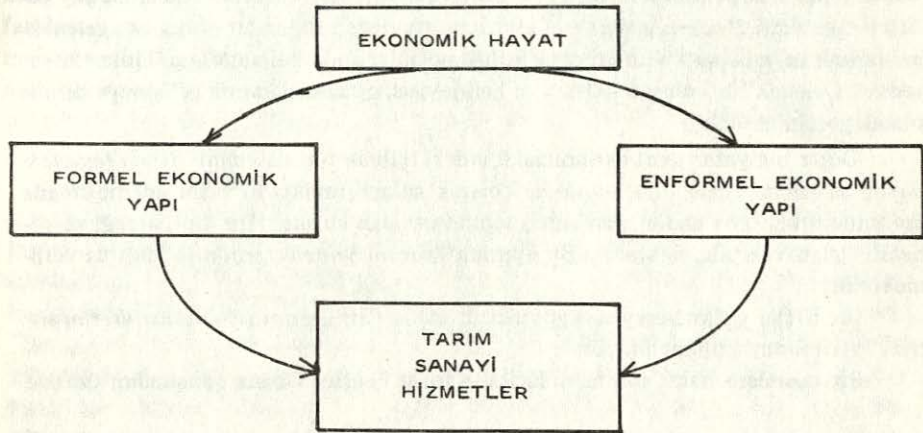
6 Bkz. Milton Santos; *The Shred Space, The Two Circuits of Urban Economy and Their Spatial Repercussions*'den alan S.V. Sethuraman s. 70.

yazdığı makalede kullandığı "formel/enformel" terimleri dahil olmuş ve çok daha fazla geçerlilik kazanmıştır⁷.

Bütün bu tanımlamalar ve terimler, üretim faaliyetlerinin farklı örgütleniş biçimlerini vurgulamaktadır. Yapılan birçok araştırmada kent ekonomisinin dengesiz büyümesi açısından emeğin organize olmuş girişimlerde değil, fakat küçük ölçekli "kendi işinde çalışan" (self-employed) kişilerin oluşturduğu girişimlerde toplandığı sonucuna varılmıştır⁸. Bu saptamada kişinin çalıştığı işin örgütlenip örgütlenmediği üzerinde durulmaktadır.

Klasik üçlü ekonomik yapı ayırımının gelişmekte olan ülkeler açısından yeterliliği üzerine bazı ekonomistler ekonomiyi önce formel ve enformel ekonomi olarak ikiye ayırmanın daha anlamlı olacağını söylemektedirler⁹. Formel ekonomik yapı bilindiği gibi daha önceki klasik ayırma uymaktadır. Enformel ekonomik yapı ise formel ekonomik yapının kapsayamadığı boşluklardan yararlanan, herhangi bir resmi kaydı bulunmayan, vergileme bakımından izlenemeyen, yasal düzenlemelerden uzak, bu anlamda yasal korunmadan yararlanamayan faaliyetleri içermektedir.

Diğer bir ifadeyle resmi çerçeveden kaçıp kurtulan, resmi istatistiklerde sapsulara yol açan ve bu nedenle de ekonomik tercihlerde hata kaynağını teşkil eden, az çok yasal veyahut tamamen yasa dışı faaliyetler olarak değerlendirilebiliriz.

7 Bkz. Keith Hart; "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana", *Third World Employment*, editörler R.Jolly, E. De Kadt, H. Singer ve F. Wilson, Penguin Modern Economics Readings, 1973, s. 66-70.

8 Bkz. John Weeks; "An Exploration Into The Nature of The Problem of Urban Imbalance in Africa", *Manpower and Unemployment Research in Africa*, November 1973'den alan S.V. Sethuraman "The Role of The Urban Informal Sector", *The Urban Informal Sector in Developing Countries*, editör S.V. Sethuraman, International Labour Office, Geneva, 1981, s. 11.

9 Daha Ayrıntılı bilgi için Bkz. Stuart Henry; "The Working Unemployed: Perspectives on The Informal Economy and Unemployment" *Sociological Review* August 1982, s. 461.

Ayrıca Bkz. G. Shankland. *Our Secret Economy*, Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Society, London, 1980, s. 11.

ENFORMEL EKONOMİ

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik hayat iki ayırımında incelenmeye başlandıktan sonra formel yapı daha önceleri klâsik ayırımı kapsadığı söylenmektedir. Enformel yapı ise beraberinde birçok kavramı da getirmiştir. "Enformel ekonomi" ve "Gizli ekonomi" terimlerine ek olarak en azından onbeş diğer terim bu alanda bulunmaktadır¹⁰. Her terim farklı birçok olguyu ifade etmektedir. Ancak genel bir enformel ekonomi tanımı oluşturmak açısından üç temel özellik bulunmaktadır.

"İlk olarak enformel ekonomi, nakit ve sosyal birtakım menfaatler karşılığında yapılan üretim, tüketim ve ticareti kapsamaktadır. İkinci olarak bu faaliyetler tam gün süreli olmaktan ziyade kısmi süreli çalışma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Üçüncü olarak bu faaliyetler vergileme ve resmi kayıt altına alınması bakımından gizli ve gayri resmi olmaktadır¹¹. Bu özelliklerin belirlenmesinin güç olması, faaliyetlerin aile fertleri, arkadaşlar, komşular arasında gerçekleştirilmesi, küçük ölçekli olmaları ve yasal düzeyden yasa dışı düzeylere kadar hukuki bakımdan farklar taşımalarının bir sonucu olmaktadır. Bir diğer husus ise sayılan bu özelliklerin enformel ekonominin bütün tiplerine görülmemesidir.

Louis Ferman ve Louis Bernt enformel ekonomiyi belirlemede faaliyetler arasında kullanılan değişim aracını kriter olarak almaktadır. Bu kritere göre de enformel ekonomi "*düzensiz ekonomi*" (irregular ekonomi) ve "*sosyal ekonomi*" (social ekonomi) olarak ayrılmaktadır. Düzensiz yani irregular ekonomi, toplumun ekonomik ölçüm teknikleriyle belirlenemeyen ancak ilişkilerinde değişim aracı olarak nakit kullanan faaliyetler olmaktadır. Sosyal ekonomi ise değişim aracı olarak nakit kullanmamakta bunun yanında diğer menfaatler yoluyla faaliyetler sürdürülmektedir. Tabii bu faaliyetler resmi mercilerin bilgileri dışında yürütülmektedir¹².

Gershuny ve Pahl, Louis Ferman'ın sosyal ekonomi tanımını "*aile ekonomisi*" (household economy) ve "*komünal ekonomi*" (communal economy) olarak ikiye ayırmaktadırlar¹³. Aile ekonomisi, para kazanma amacıyla yapılmayan, ailenin para verip satın alacağı malları kendi içlerinde üretmesi olarak tanımlanmaktadır¹⁴. Komünal ekonomi ise bireyler ve grup tarafından para kazanmak amacıyla yapılmayan ancak gerekli olan ve üreticilerin esas olarak tüketicisi olmadıkları malların grup tarafından üretilmesidir.

J. Dittion ve S. Henry üçüncü bir enformel ekonomi tipini tanımlamaktadırlar. Bu tipe kısaca "*yeraltı ekonomisi*" (underground economy), "*gizli ekonomi*" (hidden economy) ve "*karaborsa ekonomisi*" (black economy) gibi isimler verilmektedir¹⁵. Para ve takas için üretilen, resmi otoritelere vergileme ve diğer düzenleyici ka-

10 Bkz. Stuart Henry; a.g.e., s. 461.

11 Ibid. s. 461-462.

12 L.P. Ferman, L.A. Berndt; *The Irregular Economy'den* alan Stuart Henry A.g.e., s. 461.

13 Bkz; J.I. Gershuny ve R.E. Pahl; "The Future of The Informal Economy", *New Society*, January 1980, s. 7.

14 Daha ayrıntılı bilgi için bkz; S. Burns; *The Household Economy*, Beacon Press, New York, 1977.

15 J. Dittion; "The Fiddler: A Sociological Analysis of Blue Theft Among Bread Salesmen, Ph. D. Thesis, University of Durham, 1976'dan alan S. Henry A.g.e., s. 462.

nunlar açısından bildirilmesi gerekirken kısmen veya tamamen gizli tutulan faaliyetler bu ayırma girmektedir.

Enformel ekonomi, Üçüncü Dünya literatüründe ve kalkınma ekonomisinde bulunan tartışmalardan çıkan yeni bir boyut görünümündedir. Keith Hart'ın ortaya koyduğu "enformel gelir olanakları" kavramı giderek yaygınlık kazanmış ve formel ekonominin dışında kazanç sağlama faaliyetleri gündeme gelmiştir. Bu kazançlar hükümetlerin, kamu kurumlarının ve hatta özel firmaların sağladıkları gelirler yerine bazen de bunlara ek olarak sağlanmaktadır.

SOSYAL GÜVENLİĞİN TASARRUF EĞİLİMİNE TESİRLERİ: TEORİK GÖRÜŞLER

Yusuf ALPER*

ÖZET

Sosyal güvenlik, özellikle gelişmiş ülkelerde büyük miktarda kaynağın tahsis edildiği önemli bir sektör haline gelmiştir. 1970'li yıllarda petrol bunalımı ile başlayan iktisadi durgunluğu aşmak için çalışan ve çözüm yolları arayan iktisatçılar, sosyal güvenlik harcamalarının da temel iktisadi değişkenlere, bu arada da tasarruflara olan tesirlerini araştırmışlardır. Analitik modelle ilgili önemli darboğazlara rağmen, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini ortaya koyan değişik teorik görüşler geliştirilmiştir. Teorik çalışmalar, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimini artırıcı ve azaltıcı tesirleri potansiyel olarak taşıdığı, net tesirin ise ancak ampirik çalışmalarla tesbit edilebileceğini ortaya koymuştur.

SUMMARY

In the 1980's, a number of developed countries were spending up to a third of their gross domestic product on social security. With the oil crisis of 1973, the rate of economic growth started to decline. Many authors wanted to research the impacts of social security expenditures on main economics variables, such as on investment, employment and particularly on savings.

There are many effects of social security on private saving. The obvious is that one cannot get a clear cut view on the direction of the net effect of social security expenditures on private savings through theoretical discussions. Therefore, the majority of the researchers share the belief that some further empirical work has to be done in this field.

GİRİŞ

Huzurlu bir toplum hayatının vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilen sosyal güvenliğe, II. Dünya Savaşından sonra takip edilen "sosyal refah devleti" politikaları içinde geniş yer verilmiş, temel insan haklarından biri kabul edilerek yaygınlaştırılması ve standartlarının yükseltilmesi gayesi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

1950-70 yılları arasındaki hızlı ve istikrarlı iktisadi gelişme, ekonomilerin, sosyal güvenlik için yapılan harcamaların mali yüküne katlanmalarını kolaylaştırmış ve

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

bu yükün hissedilmemesini sağlamıştır. Nitekim, 1970'li yıllar başında, gelişmiş batılı ülkelerde sosyal güvenlik harcamalarının milli gelir içindeki payı % 20'lere ulaşmış, sosyal güvenlik büyük miktarda kaynağın tahsis edildiği önemli bir sektör haline gelmiştir.

1970'li yıllarda iki önemli gelişme ortaya çıkmıştır; bunlardan ilki, petrol bunalımı ile başlayan iktisadi kriz ve bu krizin sürekli olma eğilimini göstermesidir. İkincisi ise, sosyal güvenlik harcamalarındaki artışın hızlanarak devam etmesidir¹. Bu iki gelişme, sosyal güvenlik harcamalarının getirdiği yükü ekonomilerin katlanmada güçlüklerle karşılaşmalarına yol açmış, iktisadi durgunluğun sebeplerini anlamak ve çıkış yolları bulmak için çalışan iktisatçılar, bu sektör üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Sosyal güvenliğin gelir dağılımına, emek arzı ve istihdamına, tasarruf eğilimine sermaye birikimine ve yatırımlara, bir bütün olarak iktisadi gelişmeye tesirleri araştırılmıştır. Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine ve buna bağlı olarak da, sermaye birikimine tesirleri de bu çerçevede ele alınan hususlardan biri olmuştur.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirleri, önce mikro seviyede ele alınmış, ferdin tüketim-tasarruf tercihlerine olan etkileri üzerinde durulmuştur. Mikro verilerden hareket edilerek makro seviyede sermaye birikimine ve iktisadi gelişmeye tesirleri araştırılmıştır. Bu arada, sosyal güvenliğin iktisadi tesirlerini ortaya koymaya yönelik olarak yapılan çalışmaların gelişmiş ülkelerde ve özellikle de A.B.D.'de yoğunlaşmış olduğunu belirtmemiz gerekir. Nitekim bu çalışma içinde yer verecek araştırmalar büyük ölçüde bu ülkelere yöneliktir.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirleri üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar, sosyal güvenlik felsefesine yönelik önemli eleştirileri de beraberinde getirmiş, devlet müdahalesinin asgari seviyeye indirildiği sistemler teklif edilmiştir.

I. ANALİTİK MODEL VE MODELLE İLGİLİ PROBLEMLER

Sosyal güvenlik, ferdin iktisadi hayatı ile ilgili tüketim-tasarruf ve çalışma-boş zaman tercihlerine tesir ederek tasarruf eğilimini değiştirmektedir. Tasarruf eğiliminde meydana gelen bu değişikliğin teorik olarak mahiyetini ortaya koymak ve ampirik olarak da yönünü ve derecesini hesaplamak için önce uygun analiz metodunun teşkil edilmesi ihtiyacı vardır.

İktisat teorisi, temel iktisadi tercihler belirlenirken, insanların davranışlarını nasıl şekillendirdikleri, ne kadar uzun dönemli plânlar yaptıkları ve sahip oldukları bilgileri gelecekle ilgili kararlarında nasıl kullandıkları hususunda tam ve yeterli davranış modelleri geliştirememiştir². İnsan davranışlarını izah etmeye yönelik olarak

- 1 Nitekim AET üyesi ülkelerde bu gelişme seyrini görmek mümkündür. 1970-80 arasındaki 10 yıllık dönemde sosyal güvenlik harcamaları Lüksemburg'da % 61.6, İrlanda'da % 66.7 nisbetinde yükselirken, Hollanda, Fransa ve Danimarka'da da artış nisbeti % 50'ler civarında gerçekleşmiştir. Sosyal güvenlik harcamalarındaki artışlar için bkz. Peymann, Philippe - Perelman Sylvie, "Sosyal Güvenlik", *Avrupa-79*, Mart 1983, s. 8.
- 2 Carmichael, Jeffrey - Hawtrey, Kim; "Social Security, Government Finance and Savings", *Economic Record*, December 1981, s. 332.

geliştirilen üç model ve bu modellerin temel çizgileri kısaca şu şekilde özetlenebilir³ ;

Hayat devresi modeli (The life - Cycle Model), fertlerin iktisadi kararlarını alırken, kendi hayat sürelerinin bütününe ihtiva eden plânlar yaptıklarını kabul eder. Modele göre, fertler, içinde buldukları zaman dilimi içinde, sahip oldukları her türlü kaynağın şimdiki ve gelecek dönemdeki değerlerini tam olarak bilmekte, çalışma-boş zaman ve tüketim-tasarruf tercihlerini bu belirlilik altında yapmaktadır. Modelin en önemli varsayımı, karar alma için gerekli bütün değişkenler hakkında fertlerin tam bilgi sahibi olmasıdır.

Hayat devresi modelinin en önemli eksikliği, aile fertleri arasındaki gelir transferini izah etmede yetersiz kalmasıdır. Çok nesilli model (The Multigenerational Model), miras bırakma arzusunun ölüm tarihinin bilinmemesinden kaynaklanan tesadüfi bir olay olmadığı, fertlerin bilinçli olarak miras bırakma arzusunda oldukları, dolayısı ile kendi hayat dönemlerinden daha uzun bir süre için plânlar yaptıklarını varsaymaktadır. Bu modelde de insan, sahip olduğu bütün kaynakları bilerek uzun dönemli rasyonel kararlar alan birimler olarak kabul edilmektedir.

Kısa dönemli model (The short - horizon model), insanların birçok sebebe bağlı olarak rasyonel davranmadıkları, kararlarını belirsizlik altında ve kısa dönemli olarak verdiklerini ileri sürmektedir. Model, hayat devresi ve çok nesilli modellerin belirlilik ve rasyonel davranma varsayımlarına bir itiraz olarak geliştirilmiştir.

Her üç modelin de insan davranışlarına kısmi izahlar getirdiği, ancak bütünü tam olarak açıklayamadığı bir gerçektir. Sosyal güvenliğin karmaşık yapısı dikkate alındığı zaman, her üç modelin tek başına sosyal güvenliğin tesirlerini açıklamada yetersiz kaldığı görülmektedir. Ancak, hayat devresi modelinin bazı varsayımları değiştirildiği zaman, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini açıklayan en iyi çerçeveyi vermektedir⁴ .

II. TEORİK GÖRÜŞLER

Hayat devresi tasarruf modeli, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini inceleyen çalışmalar için bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu bakımdan biz de çalışmamızda, hayat devresi modelini esas alacak, önceki görüşleri geleneksel görüşler, sonrakileri ise diğer görüşler başlıkları altında toplayacağız. Bu tasnif, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimi üzerine olan çalışmaların seyrini de kronolojik olarak takip etme imkânı verecektir.

A. Geleneksel Görüşler

Keynezyen mutlak gelir hipotezine göre, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini, sosyal güvenlik prim ve ivazlarının cari gelir üzerindeki etkileri tayin edecektir. İnsanları kısa dönemli olarak düşünen (myopic) ve davranışlarını kısa dönemler için düzenleyen birimler olarak kabul eden mutlak gelir hipotezi; daha çok

3 Bu modellerle ilgili varsayımlar ve eleştirileri için bkz., Aaron, Henry, J., *Economics Effects of Social Security*, The Brooking Institution, Washington D.C., 1982, s. 10-25.

4 Feldstein, Martin; "Social Security", Induced Retirement and Aggregate Capital Accumulation", *Journal of Political Economy*, Vol: 82, No: 5, 1974, s. 906.

makro seviyedeki analizler için uygun bir çerçeve sunmakta sosyal güvenlik prim ve ivazlarının uzun dönemde fertlerin tasarruf eğilimlerine tesir etmeyeceğini ileri sürmektedir⁵.

Bir model çerçevesine oturtulamamakla birlikte, geleneksel görüş taraftarları sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirleri ile ilgili olarak, zıt tesirlerinin olduğunu ileri sürmektedirler. Nitekim, bu görüş taraftarlarından Friedman, devlet öncülüğündeki sosyal güvenlik programlarının varlığının, fertlerin özel gönüllü tasarruflara ihtiyacını azalttığını ve tasarruf eğiliminin menfi olarak etkilendiğini belirtmektedir⁶.

Katona ve Cagan, anket çalışmaları sonucunda, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirleri konusunda önemli sonuçlara ulaşmışlardır. Cagan, sosyal güvenlik müesseselerinin kapsamında olan fertlerin, kapsamda olmayanlara göre daha yüksek tasarruf eğilimine sahip oldukları sonucuna varmış ve bu tesiri, "Görgü tesiri" "recognition effect" olarak adlandırmıştır⁷. Buna göre, herhangi bir sosyal güvenlik programının kapsamında olan fertler, tehlike bilincinin artması sebebiyle tasarruflarını artırmaktadırlar.

Katona, psikolojik verilerden de büyük ölçüde faydalandığı tüketici araştırmasında, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimini artırdığı sonucuna ulaşmış, Cagan'ın elde ettiği sonucu desteklemiştir⁸.

Kısaca özetlemek gerekirse, geleneksel görüşler, sosyal güvenliğin ikame tesiri ile tasarruf eğilimini azalttığını, eğitici tesiri ile de tasarruf eğilimini güçlendirdiğini ortaya koymakta, ancak hangi tesirin daha kuvvetli olduğu hususunda yeterli bilgi verememektedir.

B. Hayat Devresi Modeli İle İlgili Görüşler

Hayat devresi modeline göre tasarruf, ihtiyarlık dönemindeki (daha genel bir ifade ile tehlike dönemlerindeki) sosyal güvenlik ihtiyacını karşılamak için yapılmaktadır. Bu temel varsayım, hayat devresi modelinin sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini incelemek için en uygun çerçeveyi sunmasını sağlamaktadır. Bu modelde göre sosyal güvenlik, birçok aile için sosyal güvenlik ihtiyacını karşılayan bir vasiye olmaktadır⁹.

Ancak, hayat devresi modelinin ilk geliştirilen şekline sonradan büyük eleştiriler gelmiş ve modelin varsayımlarında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu sebeple,

-
- 5 Williamson, Samuel H. - Jones, Warren L.; "Computing the Impact of Social Security Using Life-Cycle Consumption Function", *The American Economic Review*, Vol: 73, No: 5, December 1983, s. 1036.
 - 6 Friedman, Milton; *A Theory of Consumption Function*, Princeton University Press, Princeton, 1957, s. 123.
 - 7 Cagan, Philippe, *The Effect of Pension Plans on Aggregate Savings*, Nat. Bur. Eco. Res. New-York, 1965'den Zikreden, Feldstein Martin, "Induced Retirement ...", s. 907.
 - 8 Katona, George, *Private Pensions and Individual Savings*, Ann Arbor Survey Research Center Institute for Social Research, Michigan Uni. 1964'den zikreden, Munnell Alicia H., "The Impact of Social Security on Personal Saving", *National Tax Journal*, Vol: XXVII, No: 5, 1976, s. 554.
 - 9 Fildstein, Martin; "Social Security and Saving: The Extended Life-Cycle Theory," *The American Economic Review*, Vol: 66, No: 3, May 1976, s. 77.

hayat devresi modeli ile ilgili görüşleri, geleneksel hayat devresi modeli ve genişletilmiş hayat devresi modeli başlıkları altında inceleyeceğiz.

1. Geleneksel Hayat Devresi Modeli İle İlgili Görüşler

Geleneksel hayat devresi modelindeki ferdin davranışlarının izahı ile sosyal güvenlik sisteminin fonksiyonları arasında bir uyum vardır¹⁰. Sosyal güvenlik programları, fert adına hayat devresi modelindeki davranış tarzına uygun bir fonksiyon görür. Sosyal güvenlik sistemlerinde, fertlerin ne kadar süre ile ne miktarda prim ödeyeceği ve ne miktar ivaz alacağı belirlidir. Bu bakımdan sistem tam bir belirlilik altında çalışır.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini, sosyal güvenlik programlarının fertlerden tahsil ettiği primlerin bugünkü değeri ile, onlara ödediği ivazların bugünkü değeri arasındaki ilişki tayin etmektedir.

Birinci durum, ferdin ödediği primlerle aldığı ivazların bugünkü değerinin birbirine eşit olduğu durumdur. Böyle bir program aktüaryal olarak dengededir ve adil bir sistemdir. Bu durumda sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesir etmesi beklenmez. Çünkü fert, ivaz ve prim değişmelerinin yansıtacağını ve etkisinin nötr olacağını farkındadır¹¹.

İkinci durum, ferdin ödediği primlerin bugünkü değerinden daha fazla ivaz aldığı (değişik sebeplerle bağlı olarak genel olarak böyle bir dengesizlik vardır) durumdur. Daha fazla ivaz alacağını bilen fert tasarruf eğilimini değiştirir ve bu değişme de, tasarrufa olan ihtiyacı azaldığı için tasarruf eğilimini düşürmek şeklindedir¹². Tasarruflardaki azalmanın derecesi ise hane halkının içinde bulunduğu gelir seviyesine göre değişecektir¹³.

Geleneksel hayat devresi modelinin, insanların her zaman rasyonel davrandıkları gibi çok kuvvetli varsayımlarla çalışması, gerçek hayatı yansıtmı bakımından modelin geçerliliğini zayıflatmaktadır.

2. Genişletilmiş Hayat Devresi Modeli İle İlgili Görüşler

Geleneksel hayat devresi modelinin gerçek hayatı ve sosyal güvenliğin karmaşık yapısını dikkate almada yetersiz kalması üzerine, tasarruf eğilimine tesirleri incelemek için modelin temel varsayımlarında değişiklikler yapılmış ve yeni varsayımlar ilâve edilmiştir.

İlk önemli değişiklik çalışma ve emeklilik yıllarının değişmez olduğu varsayımında gerçekleşmiş, fertlerin değişik faktörlerle emekli olma tarihlerinde değişiklik yapabilecekleri kabul edilmiştir. Emekli olma yaşının değişebilir olmasının kabul edilmesi, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimi üzerine zıt yönlü tesirleri olduğu görüşünü de izah etme şansı vermektedir. İkili tesir "Dual Impact" olarak nitelendirilen bu yeni açıklama şu şekildedir¹⁴;

- 10 Alper, Yusuf; "Sosyal Güvenliğin Tasarruf Eğilimine Tesirleri", Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 1985, s. 95.
- 11 Aaron, a.g.e., s. 14.
- 12 Aaron, a.g.e., s. 16.
- 13 Gelir seviyesinin sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerinde meydana getirdiği farklılıklar için bkz. McClements, L.D.; *The Economics of Social Security*, Heinemann Educational Books, Ltd., London 1978, s. 80-82.
- 14 Munnell, a.g.m., s. 555.

Sosyal güvenlik ivazları, fertlerin emeklilik (daha genel olarak tehlikeye maruz kaldıkları) dönemlerde tüketimlerini devam ettirmelerini sağlayan bir servet fonksiyonu görmektedir. Fertlerin böyle bir servete sahip olacaklarını bilmeleri, sosyal güvenlik ivazlarını özel tasarruflara tercih etmelerine yol açmakta ve varlık ikame tesiri ile (asset-substitution effect) tasarruf eğilimlerini azaltmaktadır¹⁵.

İkinci tesir, sosyal güvenlik programlarının fertleri erken emekli olmaya teşvik etmesi ile ortaya çıkmaktadır. Sosyal güvenlik çalışılan yıllar ve emeklilik yılları nisbetini değiştirdiği için, fertler daha uzun emeklilik yılları için çalışma yıllarında daha fazla tasarruf etme ve hayat standartlarındaki düşmeyi önleme gayreti içine girecekler ve tasarruf eğilimlerini artıracaklardır. Bu tasarruf artırıcı tesire de emekliliği teşvik "induced retirement effect" denilmektedir¹⁶.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimi üzerine olan net tesirini ise bu iki zıt tesirden hangisi kuvvetli ise o tayin edecektir. İkame tesiri daha kuvvetli ise tasarruf eğilimi azalacak, emeklilik tesiri daha kuvvetli ise tasarruf eğilimi artacaktır.

Barro, miras unsurunu modele dahil ederek, sosyal güvenliğin yılı yılına finansman metodunda ilk nesle sağladığı kazancın bu fertler tarafından bırakılmak istenen miras miktarını artıracığı, dolayısı ile tasarruf eğilimlerini güçlendireceğini ileri sürmüştür¹⁷. Sosyal güvenliğin miras vasıtasıyla gerçekleştirdiği nesillerarası transfer tesirlerini negatif miraslar yönünden, yani çocuklardan yaşlılara yapılan gelir transferi bakımından da ele almak mümkündür. Sosyal güvenlik bu tür transferi önemli ölçüde azaltarak, tasarruf eğilimine ferdin durumuna göre değişen tesirlerde bulunabilmektedir¹⁸.

Yaşlanmanın fertlerin tüketim eğilimleri üzerine olan tesirleri ve ölüm tarihinin belirsizliği unsurunun modele dahil edilmesi, hayat devresi modelinin tasarruf eğilimine tesirlerini değiştirmektedir¹⁹.

3. Diğer Görüşler

Belirli bir teorik çerçeveye oturtulmaksızın, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine doğrudan veya dolaylı tesirleri ile ilgili görüşler ileri sürülmüştür. Dağınık bir görünüm arzeden bu görüşler özetle şu iddiaları getirmektedir.

Sosyal güvenlik sistemi bir bütün olarak ferdin ortalama hayat süresini uzatmaktadır. Emekli olma yaşının ortalama hayat süresindeki artışa paralel olarak yükseltilmemesi halinde, çalışma yılları sabit kalmakla emeklilik yılları uzamakta, tüketim ihtiyaçları artmaktadır. Bu da fertlerin çalışma yıllarındaki tasarruf eğilimini artıracaktır.

Sosyal güvenlik sisteminin toplam tasarruflarda bir azalmaya yol açtığı kabul edilirse, bu azalma sermaye arz ve talebi dengesini arz aleyhine bozacak, sermaye talebi sabit kalacağı için faiz haddi yükselecektir. Yüksek faiz haddi tasarruf eğilimi elastik olan fertlerin tasarruf eğilimini yükseltecektir²⁰.

15 Feldstein, "Induced Retirement ...", s. 908.

16 Munnell, a.g.m., s. 556.

17 Barro, Robert J., "Are Government Bonds Net Wealth", *Journal of Political Economy*, Vol: 82, No: 6, 1974, s. 1103-1107.

18 Alper, a.g.e., s. 106.

19 Alper, a.g.e., s. 108.

20 Mc Clements, a.g.e., s. 88.

Sosyal güvenlik sistemi kurulurken veya daha sonradan düzenlemeler yapılırken, siyasi karar merkezleri seçilme düşüncesi ile, aktüaryal dengeyi düşünmeksizin, belirli kesimlere sürekli veya geçici olarak hak edilmemiş kazançlar sağlayabilirler. Menfaat gruplarının baskıları sebebiyle bu aksaklıkları gidermek sonradan güçtür ve sistemin ilk kuruluş özellikleri devam eder. Böyle bir durum genellikle tasarruflar üzerinde olumsuz tesirler yaratır. Sistemin işleyişi ile ilgili yanlış bilgiler de bu tür olumsuz eğilimleri güçlendirir.

Sosyal güvenlik ivazlarının Milletlerarası standartların üzerinde tespit edilmesi ve tehlikenin cazip hale getirilmesi, ivaz alabilme şartlarının kolaylaştırılması, yanlış istihdam politikaları sebebiyle emeklilik yaşının düşük tutulması veya düşürülmesi gibi işleyiş özellikleri fertlerin tasarruf eğilimlerine menfi tesirlerde bulunur.

Gözlemlere bağlı olarak, sosyal güvenliğin insan davranışları üzerine muhtemel tesirlerini çoğaltmak mümkündür. Ancak bunların sağlam teorik esaslara dayanandırılmaması, çok zaman ikinci derecede kalan tesirler olması ve ölçülebilirlerinin güçlükler arz etmesi, ihmal edilmelerine yol açmaktadır.

III. TEORİK GÖRÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE SONUÇ

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirleri hususundaki teorik görüşlerin sonuçlarını aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

— Sosyal güvenlik, "görgü tesiri" ile fertlerin tasarruf eğilimlerini artırır. Sistemin kapsamında bulunma fertler için eğitici bir fonksiyon görmekte, emeklilik döneminin ihtiyaçları fark edilerek tasarruflar arttırılmaktadır.

— Sosyal güvenlik, fertlerin emeklilik dönemleri için yaptıkları tasarruflara olan ihtiyaçlarını azaltarak "ikame tesiri" ile tasarruf eğilimlerinde düşmeye sebep olmaktadır.

— Sosyal güvenlik, fertleri erken emekli olmaya teşvik ederek çalışma yıllarının kısalmasına, emeklilik yıllarının ise uzamasına sebep olmakta, çalışma yıllarında yapılan tasarrufların miktarını arttırmaya teşvik etmektedir. Bu da "emekliliği teşvik tesiri" olmaktadır.

— Sosyal güvenlik, fertlerin ödediği primlerden daha fazla ivaz ödeyerek, servet tesiri ile gelirlerini arttırmakta, tasarruf eğilimlerini düşürmektedir.

— Sosyal güvenlik, fertlerin miras bırakma arzusuna olan tesirleri ile nesiller arası transferlerin miktarına tesir etmektedir. Yaşlı nesil, kendilerine sağlanan sosyal güvenlik ivazlarının külfetine prim ödeyerek katlanan kendinden sonraki nesilin yükünü hafifletmek için, onlara bıraktığı miras miktarını arttırmaktadır. Bu da tasarruf eğilimlerinin artması anlamındadır. Çocuklardan yaşlılara doğru olan transferlerin miktarı da, sosyal güvenlik tarafından yaşlılara gelir garantisi sağlanması sebebiyle azalmaktadır. Bu sebeple, genç neslin kullanılabilir gelirindeki artmanın tasarruf eğilimlerini arttırması beklenmektedir.

— Sosyal güvenlik, toplam tasarruf eğilimi yanında, gönüllü tasarruf/mecburi tasarruf oranına da tesir etmektedir. Tasarruf azaltıcı tesirlerinin olduğu durumlarda bu oran küçülmekte, aksi takdirde artmaktadır.

— Sosyal güvenlik bu tesirlerinin yanında, ölçülebilir değerler olarak tarif edilmesi güç tesirlere de sahiptir. Yüksek ivaz oranları, ivaz alma hakkının kolaylaştırılması gibi işleyiş özellikleri fertleri tasarruf yapmaktan alıkoyan, atalete sevk eden bir menfi tesirler yaratabilmektedir.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini analiz etmek için değişik görüşlerden faydalanılmakla beraber, büyük eksikliklerine rağmen hayat devresi modeli en uygun çerçeveyi sağlamaktadır. Bazı varsayımların değiştirilmesi ile teori-deki gelişmeler, bu teorinin sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini izah etme gücünü arttırmaktadır.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini izah eden görüşlerin, üç temel güçlkle karşılaştıkları görülmektedir. Bunlardan birincisi, iktisat teorisinin davranışları izah etmede yeterli bir davranış modeli geliştirememiş olması, ikincisi sosyal güvenliğin karmaşık özellikleri ve son olarak da konu ile ilgili ölçülebilir değerlere ait bilgilerin yeterli olmaması yanında, ölçülemeyen çok sayıda değişkenin model dışında tutulmasıdır.

Özet olarak; teorik görüşler sosyal güvenliğin tesirleri hususunda zıt yönlü sonuçlar ortaya koymuştur. Tasarruf artırıcı ve azaltıcı tesirlerden birlikte bahsedilmektedir. Genel olarak sonuçlar bu alanda belirsizliğin olduğu şeklindedir. Yeni teorik görüşlere olan ihtiyaç yanında, mevcut görüşlerin test edilebilmesi için ampirik çalışmaların da yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar, muhtemel tesirin yönünü ve derecesini ölçmeye yardımcı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Aaron, Henry, J.; Economics Effects of Social Security, The Brooking Institution, Washington D.C., 1982.
- Alper, Yusuf; Sosyal Güvenliğin Tasarruf Eğilimine Tesirleri (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1985.
- Barro, Robert, J.; "Are Government Bonds Net Weath", Journal of Political Economy, Vol: 82, No: 6, 1974.
- Cagan, Philippe; The Effect of Pension Plons on Aggregate Saving, Nat. Bur. Eco. Res. New York, 1965.
- Carmichael, J Jeffrey - Hawtrey, Kim; "Social Security, Government Finance and Savings", Economic Record, December 1981.
- Feldstein, Martin; "Social Security, Induced Retirement and Aggregate Capital Acwmulation", Journal of Political Economy, Vol: 82, No: 5, 1974.
- Feldstein, Martin; "Social Security and Saving: The Extended Life - Cycle Theory", The American Economic Review, Vol: 66, No: 3, 1976.
- Friedman, Milton; A Theory of Consumption Function, Princeton University, Princeton, 1957.
- Katona, George; Private Pensions and Individual Savings, Ann Arbor Survey Research Center Institute For Social Research, Michigan Uni., 1964.
- McClements L.D.; The Economics of Social Security, Heinemann Educational Books, Ltd., London, 1978.
- Peymann - Philippe; Perelman, Sylvie; "Sosyal Güvenlik", Avrupa-79, Mart 1983.
- Williamson, Samuel, H., Jones Warren L.; "Computing The Impact of Social Security Using Life-Cycle Consumption Function", The American Economic Review, Vol: 73, No: 5, December 1983.

SENDİKA FAALİYETLERİNDE GELİŞMELER – GELENEKSEL SENDİKALARDAN MODERN SENDİKALARA –

Aysen TOKOL*

ÖZET

Sendika faaliyetleri zamanla önemli değişiklikler göstermiştir. Sadece ücretleri arttırmayı amaçlayan XIX yüzyıl sendikacılığı, günümüzde yerini toplu pazarlığın yanısıra ekonomik, sosyal ve politik alanlarda faaliyet gösteren modern sendikalara bırakmıştır.

SUMMARY

Development in Union Activities –From Traditional Unions to Modern Unions–

Union activities have been indicated an important changes in time. XIX. Century trade unionism aimed only to increase wages has left its place to collective bargaining and modern unions which they proof their effectiveness in the area of economic, social and politics.

Geleneksel anlamda sendika, üyelerinin yaşam koşullarını korumak ve geliştirmek amacıyla işçilerin kurdukları sürekli bir örgüttür¹. Ancak bu ve benzeri tanımlar günümüzde sendika faaliyetlerinin kapsamını açıklayabilmekten uzak kalmaktadır. Bugün sendikaların faaliyet alanlarını sadece emek piyasası üzerine etki yapmak gibi dar bir alan içinde görmek mümkün değildir. Tarihi gelişim süreci içinde sendikaların faaliyet alanları devamlı bir gelişim ve değişim göstermiştir.

Sendikaların faaliyet alanlarını genişleten temel nedenlerin başında, devletin ekonomik ve sosyal yaşama artan ölçüde müdahale etmesi gelmektedir. Devletin ekonomik ve sosyal fonksiyonlarının zamanla ve teknolojik gelişmelere uygun olarak genişlemesi devletin "Refah ve Sosyal Devlet" niteliği kazanmasına neden olmuş², bu gelişim sendikaların geleneksel fonksiyonlarının çoğunun devlet tarafın-

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Blum, S., Labor Economics, Newyork 1969, s. 292.

2 Tuna-Yalçıntaş, O.-N., Sosyal Siyaset, İstanbul 1985, s. 198-200.

dan düzenlenmesine yol açmıştır. Sonuçta sendikalar yeni faaliyet alanlarına yönelme ihtiyacı duymuşlardır³.

Ayrıca toplumsal yapıdaki gelişmeler⁴, teknolojik yenilikler⁵ ve sendikaların başlangıçta sahip olduğu doktriner görüşleri büyük ölçüde terk etmeleri, sendikaların yeni faaliyet alanlarına yönelmelerine neden olmuştur. Öte yandan savaş yıllarında sendikaların eğilimini yumuşatmada etkin olmuştur. I. ve II. Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da birçok ülkede sendika liderleri koalisyon hükümetlerine katılmışlar ve devletin savaş ile ilgili faaliyetlerine destek olmuşlardır⁶. Ayrıca savaş sonrası ekonomik güçlükler sendika liderlerini sendikaların geleneksel fonksiyonlarında değişiklik yapmaya zorlamıştır⁷.

Öte yandan, artan dış ticaret, uluslararası piyasalara düşük fiyatla çıkma isteği, fiyat istikrarının korunması, enflasyonun önlenmesi, hızlı sanayileşme, istihdam politikaları ve daha adil gelir dağılımının sağlanması gibi hedefler hükümetleri sendikalarla yakın işbirliğine yöneltmiştir. Bunların yanısıra Avrupa Toplulukları gibi uluslararası çok taraflı, ekonomik, sosyal ve hatta siyasi birleşmeler, çok uluslu şirketlerin giderek güçlenmesi, sendika faaliyetlerine yeni boyutlar kazandırmıştır⁸.

Böylece günümüzde sendikalar zıt sosyal gruplarla ve devletle işbirliği içine giren, geleneksel fonksiyonlarının yanısıra tüm toplumun refahını yükseltmeyi amaçlayan kuruluşlar durumuna gelmişlerdir. Bu itibarla günümüz sendikalarının modern fonksiyonlarını iki ana grupta toplamak mümkün olacaktır. Bu fonksiyonlardan ilki sendikaların üyeleri lehine yaptığı menfaat mücadelesidir. Sendikaların toplu pazarlık sistemiyle yürüttükleri bu ekonomik menfaat mücadeleleri batılı ülkelerin temel unsurlarından biri haline gelmiştir.

Sendikaların ikinci faaliyeti ise kendini işletme üstündeki bir seviyede politik, sosyal, ekonomik nitelikleri ile ortaya koymaktadır. Kuşkusuz, her iki fonksiyon işçinin refahını arttırma, yaşam standardını yükseltme amacına yönelmiş bulunmaktadır⁹.

Bugün bazı ülkelerde sendikalarla politik partiler arasında yakın bir işbirliği bulunmaktadır. Sendikalar özellikle Batı'da Sosyal Demokrat partiler kanalıyla politik hayatta aktif rol oynamaktadırlar. Sanayileşmiş ülkelerde sol partiler ya sendikaların desteği ile iktidara gelmekte, ya da sendikaların bilinçli çabaları ile parlamentoda güçlü muhalefet oluşturmaktadırlar. Bu işbirliğinin en etkili olduğu ülkeler İngiltere ve İsveç'tir¹⁰.

Az gelişmiş ülkelerde de sendikacılık hareketi Milli Kurtuluş Mücadelesine katılmakla kalmamış, bağımsızlık kazanılıp milli devlet kurulduktan sonra, sendikalar

3 Akçaylı, N., Sendika Teorisi, Bursa 1983, s. 48.

4 Reder, M.W., Labor in Growing Economy, John Wiley Inc, Newyork 1958, s. 517.

5 Wigman, E.L., Trade Unions, Oxford University Press, Oxford 1969, s. 162.

6 Ekin, N., Milli Seviyede İşçi-İşveren İşbirliği, Ankara 1973, s. 25.

7 Wigman, a.g.e, s. 163.

8 Ekin, N., Endüstri İlişkileri, İstanbul 1976, s. 101.

9 A.g.e, s. 215-216.

10 Talas, C., Sosyal Ekonomi, Ankara 1976, s. 172-176; Tuna, O., Sendikacılığın Dünü ve Bugünü, S.S.Konf, XV. Cilt, s. 8.

ülkenin yönetiminde ve politik organlarında önemli görevler üstlenmeye başlamışlardır¹¹.

Öte yanda İsveç, Fransa, İngiltere, Hollanda, Avusturalya, A.B.D. ve diğer birçok batılı ülkede özellikle II. Dünya Savaşından sonra sendikaların işverenlerle ve kamu otoriteleri ile birlikte katıldıkları danışma ve denetleme yetkisine sahip organlar oluşturulmuştur. Örneğin İsveç'te sendikalar yerel ve bölgesel düzeyde oluşturulan organlarda temsil edilmektedirler. "Milli Emek Piyasası Kurulu" (National Labor Market Board), "Milli Refah ve Sağlık Kurulu" (National Board of Health and Welfare) ve bölgesel düzeyde oluşturulan çeşitli istihdam kurulları sendikaların temsil edildiği organlara verilebilecek tipik örneklerdir¹². Bunlardan "Milli Emek Piyasası Kurulu" ülkede önemli bir güce sahiptir. Kurul, işgücü piyasası ile ilgili problemlerde etkili olmaktadır. Ayrıca ekonomik ihtiyaçlarına uygun eğitim programları düzenlemekte, ülkedeki iş ve işçi bulma kurumları üzerinde etkinliğe sahip bulunmaktadır¹³.

Ayrıca gelişmekte olan bazı ülkelerde sendikalar planlama süreci içinde yer almaktadırlar. Örneğin, Fas'ta 1957 yılında "Merkezi Planlama Konseyi" (Central Planning Council) oluşturulmuştur. Konsey, 1960-1964 yıllarını kapsayan ekonomik planın hazırlanmasında ve uygulanmasında söz sahibi olmuştur. Tunus'ta da 1963 yılında "Milli Planlama Konseyi" (National Planning Council) kurulmuştur. Konsey, genel planlama politikasının belirlenmesine katılmakta ve öncelikleri gelişme oranlarını belirlemektedir¹⁴.

Öte yandan giderek güçlenen sendikalar bu gelişmeye paralel olarak işletmelerin yönetimine işçilerin de katılmalarını sağlamak amacıyla çaba göstermektedirler¹⁵. Örneğin, Almanya'da sendikalar yönetime katılma hakkını sağlayabilmek amacıyla yoğun çalışmalar yapmışlardır. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra "İşletme Konseyleri'nin (Work Councils) yeniden canlandırılması F. Alman sendikalarının temel amacını oluşturmuştur¹⁶. Nitekim bu çabaların sonucunda F. Almanya'da 1950 yılından sonra işçilerin işletme ve teşebbüs düzeyinde yönetime katılmalarına olanak sağlayan çeşitli yasalar çıkarılmıştır¹⁷.

-
- 11 Dereli, T., Gelişmekte olan Ülkelerin İşçi Hareketlerinde Entellektüellerin Rolü, S.S.Konf, XXI, Cilt, S. 155-156.
 - 12 The Swedish Trade Union Confederation, LO Sweden 1983, s. 8.
 - 13 Kasselow, E.M., Trade Unions and Industrial Relations; An International Comparison, Random House Inc, Newyork 1969, s. 77-80.
 - 14 Salah-Bey, A., Trade Unions and Economic and Social Development In the Maghreb, International Labour Review, October 1966, s. 386-389.
 - 15 Bazı ülkelerde, örneğin İtalya, Belçika ve Fransa'da Sendikaların bir bölümü işçinin yönetim ile bütünleşmesine yol açacağı, yönetim, sorumluluklarından bir bölümünü işçilere yükleyeceği ve sendikaların pazarlık gücünü azaltacağı gibi düşüncelerle yönetime katılmaya karşı çıkmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz: Dicle, A., Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma, Ankara 1980, s. 41-42.
 - 16 Ekin, a.g.e, s. 171.
 - 17 Akçaylı, a.g.e., s. 37; Cartter-Marshall, A.M.-F.R., Labor Economics, Richard D. Irwin Inc, Illinois 1970, s. 132-133.

Almanya'nın yanısıra bazı batılı ülkelerde ve Afrika ülkelerinde İşçiler Danışma ve Yönetim Kurullarında yer almalarına olanak sağlayan uygulamalara rastlanmaktadır. Ancak işletme düzeyinde ve "İşletme Konseyleri" yoluyla yönetime katılma daha fazla uygulama olanağı bulmaktadır. Bu konseyler bazı ülkelerde yasalarla bazı ülkelerde ise toplu sözleşmeler ile düzenlenmektedir. Örneğin, İsveç'te konseyler işçi ile işveren kuruluşları arasında yapılan anlaşmalar yoluyla oluşturulmuştur¹⁸.

Bazı ülkelerde konseyler yalnızca işçilerden oluşurken, bazılarında işçi ve işveren temsilcileri aynı konseyde yer almaktadırlar. Örneğin, Tunus'ta elliden fazla işçinin çalıştığı işyerlerinde oluşturulan "İş Komiteleri"nde (Works Committees) işçi temsilcilerinin yanısıra işveren temsilcileri de bulunmaktadır¹⁹. Komitelerin yetki ve sorumlulukları da ülkelere göre değişmektedir. Ancak komitelerin genelde sosyal ve personel sorunlarıyla ilgilendikleri görülmektedir. Komiteler üzerinde sendikaların etkileri ülkelere göre değişmektedir. Örneğin, Fransa'da "İşletme Komiteleri"ne katılacak işçi temsilcilerinin seçiminde aday listesini en fazla üyeye sahip sendika hazırlamaktadır. Ayrıca işletmelerin yönetim kurullarında yer alan işçi temsilcilerinin seçiminde sendika doğrudan rol oynamaktadır²⁰ İsveç'te de 1973 yılında yürürlüğe giren yasada, sendikalara işçi temsilcilerinin seçiminde yetki verilmiştir²¹.

Öte yandan günümüzde sendikalar gelir ve servet dağılımının iyileştirilmesi konusunda çalışmalarına hız vermişlerdir. Servet²² ve gelir dağılımının düzeltilmesinde sadece toplu sözleşmeler ile sağlanan ücret artışlarının yeterli olmadığını gören sendikalar II. Dünya Savaşından sonra özellikle 1960 ve 1970'li yıllarda servet ve gelir dağılımına ilişkin çok sayıda plan hazırlamışlardır.

Yönetime katılma sisteminde olduğu gibi değişen ulusal koşullar ve ekonomik sistemler planların ülkeler arasında farklılık göstermesine neden olmaktadır. Ancak temelde tüm planların amacı gelir ve servetin daha adil biçimde dağılımına olanak sağlamaktadır²³.

"İşçi elinde varlık oluşumu"na yönelik çalışmalar batılı ülkeler içinde ilk olarak F. Almanya'da ortaya atılmıştır. F. Almanya'da konuya ilişkin olarak çok sayıda plan önerilmiştir²⁴. Konuya ilişkin önemli bir plan 1957 tarihli Gleitze planı'dır.

-
- 18 Ekin, a.g.e., s. 171; Tabb-Goldfarb, J.Y.A., Workers Participation in Management, Pergamon Press, Newyork, s. 1-10.
 - 19 Salah-Bey, a.g.m., s. 384.
 - 20 Dicle, A., Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma, Ekonomi-Hukuk Kongresine Sunulan Tebliğler içinde, Ankara 1975. s. 105-106.
 - 21 Axelsson, J., Employees on Company Boards: About the Law on Employee Representation and Boards of Directors, Labor Market Reforms in Sweden (ed. A. Larson) içinde, The Swedish Institute Stockholm 1979, s. 38-43.
 - 22 Burada ifade edilmek istenen üretimde kullanılan produktif servetin adil biçimde dağıtılmasıdır. Bkz. Akçaylı, N., İşçi Elinde Varlık Teşkilî, İk. Fak. Der. XXXI. Cilt, s. 80.
 - 23 Levinson, C., International Trade Unions, George Allens and Unwin Ltd. London 1972, s. 285.
 - 24 Bu konuda ay. bilgi için Bkz. Dillik, S., Servetin Geniş Kitlelere Yayılması, Ankara, 1976, s. VII ve devamı.

Plana göre, büyük işletmeler kârlarının bir bölümünü pay biçiminde birden fazla işletmeyi kapsayan sosyal sermaye fonuna aktaracaklardır. Bu fon işçilere fondaki payları karşılığında senet verecektir. İşçilere verilen payların kullanımını belli bir süre için sınırlandırılabilir. Ayrıca işletmeler tarafından sosyal fona ödenecek kâr payları vergi kolaylıklarından yararlandırılacaktır.

Başka bir çalışma ise, 1965 tarihli "Leber Planı"dır. Plana göre konut sanayiindeki işverenler toplu sözleşmelerle yapılan anlaşmalar yoluyla normal ücretlere ek olarak bu ücretlerin % 1.5'ünü sendika ve işverenler tarafından ortak olarak yönetilecek bir fona yatıracaktır. Fonda toplanan kaynaklar konut sanayiindeki yatırımları arttıracak ve işçi konut yapımını destekleyecek şekilde işletilecektir. İşçilere fona yatırılan kaynaklar karşılığında fon tarafından fon pay senetleri verilecektir²⁵.

Bu planların yanısıra sendikaların baskısıyla gönüllü tasarrufları teşvik etmek amacıyla 1953 yılında Yapı Tasarrufları Yasası, 1969 yılında Tasarruf Primleri Yasası, 1961, 1965 ve 1970 yıllarında Varlık Oluşumu Yasaları çıkarılmıştır. Bu yasalarda genel ilke gelirleri ile ilgili olmaksızın herkese belli bir miktar tasarrufta bulunmaları koşuluyla devletçe belli oranlarda prim verilmesi veya vergi istifadeleri sağlanmasıdır²⁶.

İşçi elinde varlık oluşumunu amaçlayan bu çalışmalar sonucunda 1967 yılında 1.700.000 işçiyi kapsayan otuzüç anlaşma yapılmıştır. Bunların % 90'ını konut sanayiinde yapılan anlaşmalar oluşturmuştur. Ayrıca kömür madenciliği ve giyim sanayiinde yapılmış bazı anlaşmalara rastlanmıştır²⁷.

Bu konuda önemli anlaşma 1970 yılında "Metal Sanayi Sendikası" (IG Metall) tarafından gerçekleştirilmiştir. Sendika, işçilerin yedi yıl boyunca kullanmamaları koşuluyla işverenin her işçi için her ay bir bankaya 26 mark yatırmasını öngören bir planı toplu sözleşmeye geçirmeyi başarmıştır. Anlaşma dört milyon ikiyüzbin işçiyi kapsamış ve 1970 yılı itibariyle maliyeti 8 milyar dolara ulaşmıştır. Anlaşmaya göre para işçiye nakden ödenmeyecek işçinin belirlediği yatırım alternatiflerinden birine yatırılacaktır. Ancak sendika, bu paranın sendikaya ait bankada özel bir hesaba yatırılmasını önermiştir. Bu özel hesaba, devlet yasa gereği, aile durumu, çocuk sayısını, gelir düzeyini ve tasarruf eğilimini gözönüne alarak değişen oranlarda prim ödeyecektir. Yedi yılın sonunda yatırılan para işçinin durumuna bağlı olarak 3000 ile 6400 mark arasında değişecektir. Bu durumda örneğin, 3500 markın % 55'i işçinin kendi tasarruflarından % 25'i devletin ödediği primlerden ve % 20'si işçiye banka tarafından ödenen fonlardan oluşacaktır²⁸.

"Metal Sanayi Sendikası"nın yaptığı anlaşmayı diğer anlaşmalar izlemiş, 1974 yılında anlaşmaların kapsamına 19 milyon işçi dahil olmuştur. Daha sonraki yıllarda bu rakam Alman işgücünün yüzde seksenine ulaşmıştır²⁹.

25 Levinson, a.g.e., s. 292-297.

26 Akçaylı, a.g.e., s. 80-82; Levinson, a.g.e., s. 292.

27 Lotta, G.W., Profit Sharing, Employee Stock Ownership, Saving and Asset Formation Plans in the Western World, Philadelphia 1981, s. 83-86.

28 Levinson, a.g.e., s. 296.

29 Lotta, a.g.e., s. 87.

Danimarka'da ise, "İşçi Sendikaları Federasyonu'nun (Danish Federation of Trade Unions LO) 1971 yılında yapılan kongresinde, sendikaların denetimi altında özel bir fon oluşturulmasına ilişkin bir öneri kabul edilmiştir³⁰.

Öneriye göre, özel kesimin yanısıra kamu kesimindeki tüm işverenler bu fona iştirak edebileceklerdir. Fon ücretler üzerinden alınacak ve yalnızca işverenler tarafından ödenecek katkılarla oluşacaktır. Katkı ilk aşamada toplam ücret miktarının 1/2'si oranında olacak ve bu oran her yıl 1/2 oranında arttırılarak ücretlerin % 5'ini buluncaya kadar yükseltilecektir. Her işçi fonda eşit pay sahibi olacaktır. Elliden fazla işçi çalıştıran işletmelerde fona yatırılan yıllık iştiraklerin 2/3'ü işçi payları olarak işletmede tutulacak, 1/3'ü ise diğer işletmelerden pay satın almada kullanılabilir. Fon hükümet ve sendika temsilcilerinden oluşan bir kurul tarafından yönetilecektir.

Önerinin parlamentoda benimsenmemesi üzerine 1981 yılında öneriye yeni bir şekil verilmiştir. Buna göre, şirketlerin vergi sonrası kârlarının belli bir yüzdesinin fona yatırılması teklif edilmiştir. Bu durumda para işletme sermayesi olarak şirkette tutulacak yalnızca taraflar anlaşmaya varamazlarsa, para ortak fona aktarılacaktır³¹.

İsveç'te ise "İsveç Sendika Konfederasyonu"unun (LO) 1976 yılında yapılan kongresinde Rudolf Meiner başkanlığındaki bir komite tarafından hazırlanan öneri kabul edilmiştir³².

Bu öneriye göre, eli veya daha fazla işçi çalıştıran büyük özel işletmeler yıllık kârlarının % 20'sini işletme içinde kalmak koşuluyla işçi payı olarak ayıracaklardır. Bu paylar merkezi bir fonda toplanacaktır. Fon yalnızca sendika temsilcilerinden oluşan bir kurul tarafından işletilecektir. Fon paylara sahip olacak bu paylardan elde edilen gelirler sendika üyelerinin eğitimi ve araştırma amacıyla ve şirketlerden pay almada kullanılacaktır³³.

Fonun amacı, düşük ve yüksek ücretler arasındaki farkı azaltmak, üretimden işçilere verilen payın arttırılmasını sağlamak, servetin belli ellerde toplanmasını önleyerek, işverenlerin ekonomik büyümeyi işçilerle paylaşmasını temin etmek, ortak sahiplik yoluyla işçi etkisini güçlendirmek olarak belirlenmiştir³⁴.

LO'nun 1976 yılında yapılan kongresinden sonra politik partiler, sendikalar, işveren kuruluşları, konu ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamışlardır³⁵. Nitekim

30 The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs Trade Union Movement in Denmark, Copenhagen, s. 2.

31 The Press and Cultural Relations Department of the Ministry of Foreign Affairs of Denmark, Recommendations for Economic Democracy, Copenhagen, s. 1-4; Blanpain, R., İşçilerin İşletme Yönetimi Karar Sürecine Etkisi: Yönetime Katılma Konusunda Genel Bir Bakış, (Ter: T. Dereli), S.S. Konf. XXX. Cilt, s. 69-70.

32 Meidner-Hedborg-Ford, R.A.-G., Employee Investment Funds, Economic Analysis, II. Cilt, Belgrad 1977, s. 237-240.

33 A.g.m., s. 242.

34 Forsebach, L. Industrial Relations and Employment in Sweden, Swedish Institute, Upsala 1980, s. 122; Swedish Trade Union Confederation, The Labour Movement and Employee Investment Funds; Stockholm 1982, s. 10.

35 The Sweden Ministry of Finance, Employee Investment Funds, Stockholm 1984, s. 12.

LO'nun bu önerisinin ardından 1976 yılında işverenlerce yatırım fonu konusunda bir öneri hazırlanmıştır. Ayrıca LO ile Sosyal Demokrat Partinin ortak çalışmaları sonucunda 1981 yılında yeni bir teklif oluşturulmuştur³⁶. Bu konudaki çalışmalar halen devam etmektedir.

Bu çalışmaların yanısıra günümüzde sendikaların değişen görev anlayışı çerçevesinde artan biçimde yatırım ve kooperatifçilik faaliyetlerine ağırlık vermeye başladıkları görülmektedir. Ekonomileri tarıma dayalı ülkelerde son yıllara kadar belirginleşmeyen sendikaların kooperatif faaliyetleri sanayileşmiş ülkelerde bu yüzyılın başından itibaren etkin biçimde varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bazı ülkelerde sendikalar kooperatifler aracılığıyla güçlü ekonomik ve hizmet örgütleri oluşturmuşlardır³⁷.

Sendikaların yatırım faaliyetleri kooperatifçilik faaliyetine kıyasla daha yeni olmasına karşılık, günümüzde F. Almanya ve İsrail gibi ülkelerde önemli faaliyet alanlarından birini oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akçaylı, N.; Sendika Teorisi, Bursa 1983.
- Akçaylı, N.; Yönetime Katılma ve Özyönetim, İstanbul 1978.
- Akçaylı, N.; İşçi Elinde Varlık Teşkili, İk. Fak. Der. XXXI. Cilt.
- Exelsson, J.; Employees on Company Boards: About the Law on Employee Representation Boards of Directors, Labor Market Reforms in Sweden (ed. A. Larson) The Swedish Institute.
- Blanpain, R.; İşçilerin İşletme Yönetimi Karar Sürecine Etkisi; Yönetime Katılma Konusunda Genel Bir Bakış (Ter: T. Dereli), S.S. Konf. XXX. Cilt.
- Blum, S.; Labor Economics, Arno-The Newyork Times, Newyork 1969.
- Cartter-Marshall, A. M.-F. R.; Labor Economics: Wages, Employment and Trade Unionism, Richard D. Lewin Inc, Illinois 1970.
- Dicle, A.; Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma, Ankara 1980.
- Dicle, A.; Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma, Ekonomi Hukuk Kongresine sunulan Tebliğler, Ankara 1975.
- Dilik, A.; Servetin Geniş Kitlelere Yayılması, Ankara 1976.
- Ekin, N.; Endüstri İlişkileri, İstanbul 1976.
- Ekin, N.; Milli Seviyede İşçi-İşveren İşbirliği, Ankara 1973.
- Forsebach, L.; Industrial Relations and Employment in Sweden, Swedish Institute, Upsala 1980.
- Kassalow-E.M.; Trade Unions and Industrial Relations: An International Comparison, Random House, Newyork 1969.

36 Bu konuda ayrıntılı bil. için Bkz. The Swedish Trade Union Confederation, a.g.e., s. 15.

37 Türk-İş, Kooperatifçilik Temel Bilgileri, Ankara 1985, s. 63.

- Levinson, C.; International Trade Unions, George Allen and Unwin Ltd. London 1972.
- Lotta, G.W.; Profit Sharing, Employee Stock Ownership, Saving and Asset Formation Plans in the Western World, Philadelphia 1981.
- Meidner-Hedborg-Ford, R.-G.; Employee Investment Funds, Economic Analysis, XI. Cilt, Belgrad 1977.
- Reder, M.W.; Labor in a Growing Economy, John Wiley Inc, Newyork 1958.
- Salah-Bey, A.; Trade Unions and Economic and Social Development in the Maghreb, International Labour Review, oct 1966.
- Sweden Trade Union Confederation; The Labour Movement and Employee Investment Funds: History, Recommendations, Commentary, Stockholm 1982.
- Tabb-Goldfarb, J. Y.-A.; Workers Participation in Management, Pergamon Press, Newyork 1976.
- Talas, C.; Sosyal Ekonomi, Ankara 1976.
- The Press and Cultural Relation Department of the Ministry of Foreign Affairs of Denmark; Recommendations for Economic Democracy, Copenhagen.
- The Swedish Trade Union Confederation; The Labour, Movement and Employee Indcastment Funds History, Reccomendations, Commentary.
- Tuna, O.; Sendikacılığın Dünü ve Bugünü, S. S. Konf. XIII. Cilt. Türk İş, Kooperatifçilik Temel Bilgileri, Ankara 1985.

MONDRAGON KOOPERATİFLERİ VE ÖZYÖNETİM

Ayşe ÜNAL*

ÖZET

İşçiler tarafından kurulan Mondragon kooperatifleri başarılı bir üretim kooperatifçiliği örneği göstermektedir. Kooperatifler üyelerin sermaye miktarına bakılmaksızın seçtikleri organlarca demokratik olarak yönetilmekte ve elde edilen gelir yine işçiler arasında paylaşılmaktadır. Böylece emek ve sermaye arasındaki dengesizliğin olmadığı bir grupta yönetim ve çalışanlar arasında dayanışma sağlanmakta ve kooperatif-özyönetimi gerçekleştirilmektedir.

SUMMARY

Mondragon Cooperatives and Self-Management

The Mondragon cooperatives exhibit a good example of successful production cooperatives founded by workers. They are managed in a democratical way without considering the amount of the members' capital. Under the system, the profit is distributed among the workers. Through this way, the imbalance with respect to labour and capital is removed and thus the solidarity among the workers and management is maintained. Thus the cooperatives society finds the opportunity of enhancing the idea of self-management for cooperatives.

I- GENEL OLARAK ÖZYÖNETİM ve KOOPERATİF ÖZYÖNETİMİ

Çalışanların ortak ekonomik ve sosyal çıkarlarını korumak ve geliştirmek, çalışma koşullarını iyileştirmek üzere kurdukları evrensel örgütler sendikalar. Aynı amaçlara ulaşmaya yardım eden diğer bir örgütlenme biçimini ise kooperatifler oluşturmaktadır. Gerçekten sendikalar ücret, sosyal yardımlar vb. artışı yoluyla işçilerin reel satın alma güçlerini arttırmaya çalışırken işçi kooperatifleri de tüketilen, kiralanan vb. mal ve hizmetlerin maliyetini düşürerek işçilerin reel gelirini arttırmasına bir başka açıdan katkıda bulunmaktadır.

Günümüzde bu gerçekten hareketle pek çok sendika bünyesinde çeşitli kooperatifleri oluştururken öte yandan sendika üyesi olan ya da olmayan işçilerin kurduğu kooperatiflerin sayısı da artmaktadır. Çalışmamızda ele alınan Mondragon kooperatifleri de işçiler tarafından kurulmuştur.

* Araş. Gör.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Gerek sendikalar gerekse işçi kooperatifleri çalışma hayatının vazgeçilmez örgütleridir.

Ancak bu örgütlerin varlığı halinde bile emek ile sermaye arasında bir denge sağlama sorunu önemini korumuştur. Özellikle piyasa ekonomisi emek ile sermaye arasındaki dengesizliği emek aleyhine çevirmektedir¹.

İşte sermaye ile çalışanlar arasında bir denge sağlamak, siyasal demokrasiyi iktisadi ve sosyal alanlarda da işler hale getirebilmek için yönetime katılma ve öz-yönetim gibi mekanizmalar geliştirilmiştir.

Özyönetim işletmelerin işçiler tarafından seçilen organlarca yönetilmesi ve elde edilen gelirin yine işçiler arasında paylaşılmasını ifade eden bir süreçtir.

Özyönetimin tüm işletmelerde uygulama alanı bulduğu ülke Yugoslavya olmuş², çalışanların her çalışma potasında, her işletmede, komünde ve toplumun tüm kesimlerinde giderek daha da dolaysızlaşan bir kontrole sahip olması amaçlanmıştır³.

Özyönetim bir toplum düzeni olarak ele alınmayıp bir örgütsel yapı olarak düşünüldüğünde İspanya'daki işçi kooperatiflerinin kendi kendini yönetmesi ve elde edilen gelirin yine kendi aralarında paylaşımı yoluyla nasıl kooperatif-özyönetimini gerçekleştirdiği incelenebilmektedir.

Kooperatif-özyönetimi temelini kooperatif ilkelerinden biri olan "demokratik yönetim" ilkesinden almaktadır. Bu ilke, kooperatif üyelerinin koymuş olduğu sermaye ne olursa olsun genel kurulda her üyenin yalnızca bir oy hakkı olması ve kooperatifin üyeler tarafından seçilen organlarca demokratik olarak yönetilmesi anlamını taşımaktadır.

Mondragon kooperatiflerinde işçilerin kendi-kendilerini yönetmeleri şu şekilde gerçekleşmektedir. Tüm işçilerin genel kurulda yönetim ve denetim kurullarını seçmek için bir oy hakkı bulunmaktadır⁴. Yönetim Kurulu sık sık denetim kuruluna ve yılda bir kez de genel kurula hesap vermek zorundadır. Görüldüğü gibi yönetim kurulu üyelerinin yeniden seçilebilmeleri işçilerin hak ve çıkarlarını gözetmelerine bağlı bulunmaktadır. Böylece demokratik kontrol yoluyla yönetim ve çalışanlar arasında denge ve dayanışmayı sağlamak mümkün olmaktadır⁵.

Mondragon deneyimi ekonomik alandaki başarıları ile günümüzün büyük ölçekli endüstriyel işletmelerinin yanında kooperatiflerin de yer alabileceğini göstermesi ve kooperatif üyelerinin yalnızca işçilerden oluşması açısından önem taşımaktadır.

- 1 Nurhan Akçaylı, Yönetime Katılma ve Özyönetim, Bursa Üniversite Yayınları: 2, İstanbul, 1978, s. 114.
- 2 Jupanov Josip-Adisez Leahak; Yugoslavia, International Handbook of Industrial Relations, (Derleyen: Albert Blum), U.S.A., 1981, s. 647.
- 3 Akçaylı, a.g.e., s. 8.
- 4 Saive Marie-Anne; Mondragon An Experiment With Cooperative Development In The Industrial Sector, Annals of Public and Cooperative Economy, September, 1980, s. 223.
- 5 Oakeshott Robert; The Case For Workers' Coops, Great Britain, 1978, s. 201.

II. MONDRAGON KOOPERATİFLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Mondragon Kuzey İspanya'nın Basque bölgesinde kurulmuş 30.000 nüfuslu küçük bir kenttir. İç savaş sırasında bölge halkının Cumhuriyetçi tarafı desteklemesi merkezi hükümetin olumsuz tepkilerine neden olmuş ve her türlü siyasal ve sendikal faaliyetler yasaklanmıştır. Çalışanlara sendikal örgütlenme yolunun kapanması onları kooperatif biçiminde örgütlenmeye itmiştir. İşçiler, bir katolik papazı olan Fr. Jose Arizmendi önderliğinde önce teknik eğitime ve 1950'den sonra da sanayi kesiminde kooperatif üretimine yönelmişlerdir. Mondragon kooperatif işçileri arasında yaygın olan görüş, kooperatiflerin dinamik yapısının katolik kilisesi ve teknolojinin birleşmesinden oluştuğu yolundadır⁶. Bu durum İspanya kooperatif hareketinin dini akımlardan ne ölçüde etkilendiğini de göstermektedir.

Fr. Jose Arizmendi önderliğinde kurulan teknik okulda gençler için orta düzeyde başlatılan kurslar daha sonra teknik eğitim programına dönüştürülmüştür. Bu okuldan mezun olan beş kişi günümüzde Basque bölgesinin en büyük endüstriyel kooperatifi olan ULGOR'u kurmuştur⁷. Önce soba ve basit ısıtma aletleri ile üretim başlayan bu kooperatif Mondragon kooperatiflerinin başarısının temelini atmıştır. İlk anda üretilen malların tüm bölgelerde tutulması kooperatifçileri finansal gereksinimlerini karşılayacak bir kürum oluşturmaya itmiştir. Bu amaçla 1959 yılında bir kredi kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatif daha sonra Mondragon kooperatifleri üzerinde çok önemli roller oynayan kooperatifler bankasına (CLP-Caja Laboral Porular) dönüştürülmüştür. Böylece bankacılık ve eğitim programları ile üçlü bir boyut kazanan kooperatif hareketi hızla büyümüş ve bölgeye yayılmıştır.

III. MONDRAGON KOOPERATİFLERİNİN EKONOMİK BAŞARILARI

Birbirine bağlı kooperatif girişimler İspanya'nın en büyük buzdolabı üreticisi olup, diğer dayanıklı tüketim mallarının üretiminde de en büyük işletmeler arasında gelmektedir. Üretimde ileri ve sermaye yoğun teknoloji kullanılmaktadır.

Buzdolabı, fırın, otomatik çamaşır makinesi, hafif motor aletleri, elektronik mallar üretilen mallar arasındadır. Bu malların ileri teknoloji yanında vasıflı işgücü gerektirdiği açıktır. Kooperatiflerin bir bölümü diğerleri için üretimde bulunmaktadır. Buzdolabı, fırın, soba üreten kooperatife valf ve termostat üretimi gibi. Ayrıca kooperatifler tarafından girilen yeni yatırımlar dikkat çekicidir⁸.

1979 yılında kooperatiflerin sayısı 76'sı endüstriyel alanda olmak üzere 137'ye ulaşmıştır. Aynı tarihte toplam 17.300 kişinin kooperatiflerde çalıştığı ve cirolarının 57 milyon pesetayı bulduğu görülmektedir^{9,10}.

6 Oakeshott Robert; Mondragon: Spain's Oasis Of Democracy, Self-Management, Economic Liberation Of Man (Editör: Jaraslov Vanek), U.S.A., 1975, s. 290.

7 Oakeshott, a.g.e., s. 171.

8 Thomas Henk; Mondragon Kooperatif Deneyiminde Gelir Bölüşümü ve Ödüllendirme, Kamu Kuruluşlarında Çalışanların Yönetime Katılması Semineri, 29-30 Mayıs 1979, s. 1-2.

9 Saive, a.g.m., s. 223.

10 30 Mayıs 1980'de 100 peseta = 1,43 US Dolar

Mondragon kooperatifleri Batı Avrupa'nın en başarılı üretim kooperatifleridir. Üretilen malların yaklaşık % 10'u dünya pazarlarında satılmaktadır. Kooperatif girişimci ile İspanya'nın tekel endüstriyelir arasında emek, sabit ve değişen sermaye verimliliğini karşılaştıran hesaplamalar yapılmıştır. 1972 yılında toplam faktör verimliliği kooperatiflerde 225.000 peseta, İspanya'nın en büyük beş fabrikasında ise 210.000 peseta olarak bulunmuştur. Kooperatiflerde satış başına net kâr oranı ve işçi başına net kâr miktarı diğer firmaların hemen hemen iki katına çıkmaktadır. Kooperatiflerin etkinliği kooperatif olmayan işletmelerle karşılaştırıldığında gelecekteki ölçüler sürekli olarak kooperatifler lehine işlemiştir¹¹.

IV. MONDRAGON KOOPERATİFLERİNDE EĞİTİM

Kooperatifçiliğin en önemli ilkelerinden biri kooperatif eğitiminin geliştirilmesidir¹². Bu ilkenin en güzel uygulamasını Mondragon kooperatiflerinde görmek mümkündür.

Önemli bir eğitim kurumunu oluşturan Politeknik Enstitüsü yılda 1400 öğrenciye yüksek mühendislik derecesi de dahil olmak üzere her düzeyde teknik eğitim vermektedir. Öte yandan öğrencilerin yalnızca dersane ve laboratuvarlarda değil kendi fabrikalarında yapılan uygulamalı derslerle de eğitilmeleri sağlanmaktadır. Mondragon deneyiminde önemli bir rol oynayan eğitim faaliyetlerinden bir diğeri, sürekli ve yenilenen eğitim amacıyla kurulan merkezlerdir. Ayrıca kooperatifler ilköğretim için fon ayırmaktadır. Bünyesinde bölge halkına dönük olarak faaliyet gösteren bir üniversite, lisan laboratuvarları ve araştırma-geliştirme merkezleri bulunmaktadır¹³. Kooperatiflerce tüm topluma ve özellikle bölge halkına sunulan hizmetler yerel toplum ve kooperatifler arasındaki dayanışmayı kuvvetlendirmektedir.

Mondragon deneyiminde anılan teknik okulların katkısı çok büyük olmuştur. Kooperatif eğitim kurumları ile gerekli vasıflı işgücü yetiştirilmiş, kurslar sürekli olarak değişen üretim gereksinmelerine göre ayarlanmıştır. Kooperatifler eğitim alanında devletten beklenen görevleri yerine getirmiş ve bu faaliyetlerinde başarılı olmuşlardır¹⁴.

V. KOOPERATİFLER BANKASI (CLP- Caja Laboral Porular)

Genel olarak kooperatiflerin finansal sorunlarının çözümü onların başarıları ile doğrudan ilgilidir. Kooperatiflerin sermaye ve kredi sorununun ancak bir "kooperatifler bankası" kurmakla çözüleceği gerçeğinden hareketle Mondragon kooperatif toplumu kendi bankasını kurmuştur. CLP 70'i aşan şubesiyle Basque bölgesinin her tarafına yayılmıştır. Tasarruf ve yatırım bankaları ile aynı faaliyetleri sürdüren bu banka, bir yandan tasarruf ve mevduat toplama işlemlerini sürdürürken diğer yandan da yeni kooperatif yatırımları için anahtar görevi yapmaktadır¹⁵.

11 Thomas, a.g.m., s. 6.

12 Mülayim Ziya Gökalp; Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik, Ankara, 1975, s. 71-72.

13 Thomas, a.g.m., s. 3-4.

14 Oakeshott, a.g.m., s. 295-296.

15 Oakeshott, a.g.m., s. 296.

Yeni bir yatırımın finansmanı şu şekilde gerçekleştirilmektedir. Maliyetin % 10'u işçilerden, % 70'i CLP'den alınan uzun vadeli kredilerden % 20'si ise Çalışma Bakanlığı fonlarından karşılanmaktadır. İlk iki yıl zararlarını CLP yüklenmekte, bu yıllarda borç ödemeleri ertelenmekte, faiz oranları ya düşürülmekte ya da hibe edilmektedir¹⁶. Banka ile kooperatifler arasında anasözleşmeyle kurulan resmi bir ilişki vardır. CLP anasözleşmesine göre her kooperatif yıl sonu kârının % 70'ini ortakların banka hesabına, % 20'sini yedek akçeler fonuna, % 10'unu ise eğitim ve sosyal harcamalar fonuna yatırmak zorundadır.

Banka 100 uzmandan oluşan "Yönetim Danışma Şubesi"ne sahiptir. Bu şube kooperatiflerin gelişimini yakından izleyerek örneğin pazarlama durumunda bir zayıflama veya kârlılık durumunda bir azalma sözkonusu ise ilgili kooperatifin sorununun çözümü için derhal görüşmelere başlamaktadır¹⁷.

Görüldüğü gibi CLP ile kooperatifler arasında güçlü bir dayanışma oluşturulmuştur. CLP ile çalışan her kurum bankanın genel kurul üyesidir. Böylece CLP tüm kooperatiflerin finansman gereksinimleri, karşılaştıkları sorunları çözümü ve yeni kooperatif yatırımları üzerinde önemli roller oynamaktadır.

VI. MONDRAGON KOOPERATİFLERİNİN ÖRGÜTSEL YAPISI

Kooperatifler genel kurul, yönetim kurulu ve denetim kurulu olmak üzere üç temel organa sahiptir. Aşağıda kooperatif organları açıklanmaktadır¹⁸.

A- Genel Kurul

Genel Kurul ortakların isteklerinin ifade edildiği bir araçtır. Genel kurul olağan ve olağanüstü olmak üzere iki tür toplantı yapabilmektedir. Genel Kurul kurumun tüzüğünü değiştirmek, kurumu dağıtmak, diğer kurumlar ile yapılacak işbirliğini belirlemek, yönetim ve denetim kurulu üyelerini atamak, üyelerin parasal katılımlarını incelemek ve geçmiş yılın bilançosunu inceleyip onaylamak gibi görevleri yerine getirmektedir.

B- Yönetim Kurulu

Kurumun yönetim organını oluşturmaktadır. Genel kurulda tüm işçiler tarafından dört yıl süre ile belirlenmektedir. Yönetim Kurulu üyeleri kabul ve ihraç etmek, ödenecek avans miktar ve oranlarını belirlemek, finansal konular ve dış ilişkilerle ilgilenmek, çeşitli departmanların müdürlerini atamak ve genel kurula sorumluluk devretmekten başka tüm yetkileri kullanma görevine sahiptir.

C- Denetim Kurulu

Genel Kurul tarafından dört yıl için seçilmiş üç üyeden oluşur. Kurumun finansal durumunu izlemek, açıklığa kavuşturmak, denetim işlevini yerine getirerek Genel Kurula bilgi sunmak gibi görevleri bulunmaktadır.

Ayrıca sosyal kuruldan söz edilmelidir. Sosyal kurul, işçilerin sosyal sorunlarına eğilen ve üyelerini temsil eden bir kuruldur. Kurumun sosyal güvenlik ve sosyal yardım konusundaki kararları bağlayıcıdır. Genel olarak sosyal kurul personel politikasının tüm yönleriyle uğraşmaktadır.

16 Saive; a.g.m., s. 237.

17 Thomas, a.g.m., s. 3.

18 Saive; a.g.m., s. 228-231; Oakeshott, a.g.e., s. 188-189.

VII. MONDRAGON ÖZYÖNETİMİNDE GELİR DAĞILIMI

A- Yapılan İş İçin Ödeme

Her işçi bir "emek endeksi"ne sahiptir. Bu endeks işçinin özellikleri, tecrübesi, verilen sorumluluklar, işe karşı tutumu, kıdemi gibi faktörleri içermektedir. İşçiler çalıştıkları fabrikalarda emek endekslerine göre hesaplanan bir gelir elde etmektedirler. Eğer işçiler bu konuda itiraz etmek isterlerse sosyal kurula başvurabilirler¹⁹.

İşçiler ücret almamakta gelirden pay almaktadırlar. Ancak tüm işçiler için CLP'nin belirlediği aylık bir kazanç miktarı sözkonusudur. Fabrika geliri ne kadar olursa olsun işçiler belirlenen kazanç miktarını almaktadırlar²⁰.

Bu kazanç miktarı işçilere avans olarak verilmektedir. Yıllonun geldiğinde toplam işletme gelirinden avans miktarları ve faiz ödemeleri düşülmekte, kalan meblağ bireysel sermaye, kolektif sermaye ve sosyal yardım fonu arasında paylaşılır²¹.

Gelirin % 30'u kolektif kaynaklara ayrılmaktadır. Bunun % 20'si yedek akçeler fonu, % 10'u ise eğitim ve sosyal yardım fonu arasında paylaşılır. Gelirin % 70'i ise üyelerin bireysel sermaye hesabına kaydedilmektedir.

Fabrika gelirlerinin yüksek olduğu dönemlerde sosyal fona ayrılan oran aynı kalırken, yedek akçelere ayrılan oran artmaktadır. Bireysel hesaplara ayrılan miktar ise artsa bile oransal olarak azalmaktadır. Zarar edildiği zaman mekanizma benzer şekilde işlemekte, zararın bir kısmı kolektif kaynaklardan bir kısmı da bireysel kaynaklardan karşılanmaktadır²².

Diğer önemli bir nokta ise fabrikalarda kazançlar arasında en fazla 1/3 oranında farklılaşmaya izin verilmesidir. Böylece Mondragon Eğitim Enstitüsünde bir profesör, bir müdür, kooperatif bankasının en üst düzeyde bir yöneticisi en az kazanç elde eden bir işçinin kazancının üç katından fazlasını alamaz²³. Bu uygulama kooperatif yöneticilerini kaybettireceği akla getirmektedir. Oysa Mondragon deneyiminde bunun tam tersi olmuştur. Gerek içerden yetişmiş gerekse dışardan gelen yöneticilerin çalışmalarını büyük bir istekle sürdürdükleri gözlenmiştir. Burada kooperatif deneyiminin dinamikleri, yeni araştırmalar ve teknolojik yatırımların çalışanları cezbediğini düşünebiliriz²⁴.

Öte yandan kooperatifler arasında aynı işler için kazanç farklılaşmalarına izin verilmemektedir. Burada CLP'nin önemli bir fonksiyonu sözkonusudur.

B- Fabrikaların Mülkiyeti

Fabrikalarda iki tür mülkiyet vardır. Sermayenin bir kısmı kolektiftir. Burada toplumsal mülkiyet sözkonusudur. Sermayenin bir kısmı ise bireyseldir. Bireysel sermaye için işçilere fabrikalarda çalıştıkları müddetçe ödeme yapılmamaktadır. Üye-

19 Saive; a.g.m., s. 231-232.

20 Thomas; a.g.m., s. 7.

21 Saive; a.g.m., s. 231.

22 Thomas; a.g.m., s. 9.

23 Oakeshott, a.g.e., s. 291.

24 Thomas; a.g.m., s. 8.

lerin bireysel sermaye hesabında biriken meblağ emeklilik anında ya da kooperatiflerden ayrılma durumunda kendilerine verilmektedir²⁵.

Her üyeden giriş aidatı alınmaktadır. Bu aidatın bir kısmı kolektif bir kısmı bireysel kaynaklara ayrılmaktadır. İşçiler fabrikalarda çalıştıkları sürece elde edilen gelirin temel kazanç ve faiz ödemeleri dışında yine kolektif ve bireysel kaynaklara ayrılmaktadır. Böylece her işçi üyesi bulunduğu kooperatifin sermayesine katkıda bulunmaktadır.

C- Sermaye İçin Ödenen Faiz

Üyelerin bireysel sermayeleri için % 6 oranında faiz ödenmektedir. Faizler kooperatiflerin koşullarına göre ya hemen ödenmekte ya da bireysel sermaye hesabına alacak kaydedilmektedir. Hiç kimse tüm sermayenin % 5'inden fazlasına sahip olamamaktadır²⁶.

D- Kooperatiflerde Emeklilik ve İşten Ayrılma

Emekli olan işçi bireysel sermaye hesabında toplanan meblağın tamamını alabilmektedir. Ayrıca kuruma bulunduğu katkıya göre belirlenen emeklilik ödeneğini de almaya hak kazanmaktadır.

Eğer bir üye emeklilik durumu dışında kurumdan ayrılmak isterse yönetim kurulu bireysel sermayenin ne kadının ödeneceğine karar vermektedir. Bu ödeme işçinin kurumdan ayrılma nedenine göre değişebilmektedir²⁷.

VIII. MONDRAGON KOOPERATİFLERİNDE İSTİHDAM ve GRUP UYUMU

Mondragon kooperatif deneyiminin en önemli özelliklerinden biri istihdam istikrarıdır. İstihdam güvencesi tam olarak sağlanmıştır. Bu durum istihdam sorunu olmadığı anlamına gelmemektedir. Fabrikalardan birinde işçi sayısını azaltma gereği hissedildiği zaman işçiler diğer fabrikalara aktarılmaktadır. İşçiler mesleki ve teknik eğitim kurumlarında yeniden eğitilmekte ve yeni işlerine kolayca uyum sağlayabilmektedirler.

Ayrıca kooperatifler yeni istihdam alanları yaratma açısından oldukça başarılı olmuşlardır. 1971 ile 1976 yılları arasında bölgede yaratılan toplam istihdamın % 50'si kooperatifler tarafından sağlanmıştır²⁸. İşçilerin katkılarıyla büyüyen sermaye kooperatiflerin yeni yatırım alanlarına yönelmelerini kolaylaştırmaktadır²⁹.

1979 yılı sonuna kadar yalnızca ULGOR'da bir grev olayı görülmüştür. Bu emek ve sermaye arasındaki dengesizliğin olmadığı bir grupta kooperatif yönetimi ve çalışanlar arasında uyum sağlandığını göstermektedir.

25 Thomas; a.g.m., s. 9.

26 Oakeshott, a.g.m., s. 291.

27 Saive; a.g.m., s. 233-234.

28 Thomas; a.g.m., s. 7.

29 Thornley Jenny; Workers' Cooperatives Jobs And Dreams, Great Britain, 1982, s. 34.

SONUÇ

İspanya'nın Basque bölgesinde Mondragon kooperatif toplumu;

1. Sermaye ve emek arasında
2. Yönetim ile çalışanlar arasında
3. Kooperatifler ve yerel toplum arasında

4. Merkezdeki banka ve tek tek kooperatifler arasındaki dayanışmayı gerçekleştirerek³⁰ kooperatif-özyönetimini oluşturmuşlardır. Kooperatiflerin çalışma hayatında sağladığı barış ve ekonomik alandaki başarıları gözönüne alındığında, Mondragon deneyimi bir model niteliği kazanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akçaylı, Nurhan; Yönetime Katılma ve Özyönetim, Bursa Üniversitesi Yayınları: 2, İstanbul, 1978.
- Mülayim Ziya Gökalp; Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik, Ankara, 1975.
- Oakeshott Robert; The Case For Workers' Coops, Great Britain, 1978.
- Oakeshott Robert; Mondragon; Spains Oasis of Democracy, Self-Management Economic Liberation of Man (Editör; Jaroslav Vanek), U.S.A., 1975.
- Saive Marie-Anne; Mondragon An Experiment with Cooperative Development in The Industrial Sector, Annals of Public and Cooperative Economy, September, 1980.
- Thomas Henk; Mondragon Kooperatif Deneyiminde Gelir Bölüşümü ve Ödellen-dirme, Kamu Kuruluşlarında Çalışanların Yönetime Katılması Semineri 29-30 Mayıs, 1979.
- Thornley Jenny; Workers' Cooperatives Jobs And Dreams, Great Britain, 1982.
- Zupanov Josip-Adisez Lehak; Yugoslavia, International Handbook of Industrial Relations (Derleyen: Albert Blum), U.S.A., 1981.

30 Oakeshott; a.g.e., s. 201.

TÜKETİM FONKSİYONU, EKONOMETRİK YAKLAŞIM

Ebru ERTAŞ*

ÖZET

Bu yazı tüketim fonksiyonu teorilerini kısaca gözden geçirmektedir. Amaç tüketim fonksiyonu teorileri ile ekonometrik teknikler ve ampirik bulgular arasındaki etkileşimleri vurgulamaktır.

SUMMARY

Consumption Function, Econometric Approach

This paper provides a short review of theories of the consumption function. The aim is to emphasise the interplay of consumption function theories, econometric techniques and empirical results.

Bireylerin tüketim planlarını belirleyen faktörler, Keynes (1936, Kısım 8 ve 9) tarafından da vurgulandığı gibi, çok karmaşıktır. Bireysel açıdan objektif faktörler olarak nitelenebilecek faktörler arasında vergi sonrası cari gelir ve transferler, bireyin (miras olarak elde ettiği) varlıkları, varlıkların ve tüketim mallarının cari fiyatları, sermaye piyasalarının gelişmişliği ve rekabet derecesi yer almaktadır. Tüketim kararlarının subjektif yönleri ise işgücü gelirlerinin, transferlerin, vergilerin, faiz hadlerinin ve varlıkların ve tüketim malları fiyatlarının gelecekteki değerlerinin subjektif olasılık dağılımları tarafından şekillendirilmektedir. Objektif ve subjektif faktörlerin bireylerin tüketim planlarını etkileme biçimi ve bu planların gerçekleştirilmesi yoğun bir şekilde teorik ve ampirik araştırmalara konu oluşturmaktadır. Bu yazının amacı tüketim teorilerini geliştirmek ve ekonometrik olarak sınamak için atılan adımları ve teori ile ampirik bulgular arasındaki etkileşimleri gözden geçirmektir.

Kesim I de Keynes'in *General Theory*'deki "temel psikolojik yasası" ve tüketim fonksiyonu ile ilgili görüşleri ele alınmaktadır. Kesim II de basit tüketim ilişkisi ile bağıntılı temel ampirik bulgular sıralanmakta ve bunlar Keynes'in basit tüketim fonksiyonunun ima ettiği sonuçlarla karşılaştırılmaktadır. Kesim III de Keynes'in

* Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi.

tüketim hipotezi ile ampirik bulgular arasındaki tutarsızlıkların nedeni olarak eşanlı denklem eğiliminin rolünü incelemektedir. Kısım IV te görelî gelir hipotezi ele alınmaktadır. Sürekli gelir hipotezi Kesim V'in konusunu oluşturmaktadır. Kesim VI da yaşam döngüsü teorisi anahatları ile vurgulanmaktadır. Son kesimde tüketim fonksiyonu ile ilgili son gelişmeler özet bir şekilde sunulmaktadır.

I. KEYNES'İN "TEMEL PSİKOLOJİK YASASI"

Keynes'in (1936, Kısım 8) temel psikolojik yasası "gelir arttıkça tüketimin arttığını fakat tüketimdeki artışın gelirdeki artış kadar olmadığını" ifade etmektedir. Başka bir deyişle, gelirdeki bir artış tüketimde pozitif fakat daha ufak bir artışa neden olmaktadır, yani

$$C = f(Y) \quad 0 < dC/dY < 1 \quad (1)$$

Dikkat edilirse bu yasa tüketim fonksiyonunun eğimi ile ilgilidir. Bütünler arasındaki bir ilişki olarak önerilmesine rağmen tüketim fonksiyonunun açık bir şekilde bireysel davranışı da yansıttığı kabul edilmektedir. Keynes (1936, Kısım 8, 9 ve 24) ilaveten şu önermelerde bulunmaktadır.

1. Gelir arttıkça tüketilen (tasarruf edilen) gelir oranı azalır (artar), yani

$$d(C/Y)/dY < 0 \quad (2)$$

olmaktadır. Bu tüketimin gelire göre elastikiyetinin birden küçük olması demektir¹. Buradan gelirlerin fakirler lehine yeniden dağıtımının tüketimi arttırabileceği argümanı ortaya çıkmaktadır.

2. Servetin para değerindeki değişimler tüketim meylinde kısa dönemli değişimlere neden olmaktadır.

3. Kısa dönem marjinal tüketim meyli uzun dönem marjinal tüketim meylinde düşüktür. Bu nokta bir bireyin yaşam standardının kısa dönemde esnek olmadığı, bireyin gerçek geliri ve geleneksel harcamaları arasındaki farkın doğrudan doğruya tasarruflara gittiği, çünkü alışkanlıkların değişen durumlara uyum sağlamanın zamanı gerektirdiği görüşünden kaynaklanmaktadır.

Servetin ve gelir dağılımının rolünden ve kısa dönem ile uzun dönem tüketim meyilleri arasındaki ayırımdan söz etmesine rağmen Keynes tüketim ve tasarrufu özünde tüketicilerin gelirlerini harcayabileceği "mallar" olarak ve geleneksel talep teorisinin dayandığı çerçeveye benzer, statik bir çerçeve içinde ele almaktadır. Tüketim gelir arttıkça üzerine yapılan harcamanın azalarak arttığı bir gerekli mal gibi düşünülmektedir. 1930'ların sonlarında ve 1940'larda hakim olan görüş budur. Tüketim ile ilgili başlangıçta hakim olan bu görüşler formel bir şekilde eğimi sıfır ile bir arasında ($0 < \beta < 1$) olan pozitif kesmeli ($\alpha > 0$) bir doğrusal fonksiyon

$$C = \alpha + \beta Y + u \quad (3)$$

1 Tüketim gelir oranının gelire göre diferansiyeli alındığında

$$d(C/Y)/dY = (1/Y)(dC/dY) - (C/Y^2)$$

bulunur. Bu ifadenin negatif olması demek $(dC/dY)(Y/C) < 1$ demektir.

ile temsil edilebilir, burada C tüketimi ve Y geliri ve u tesadüfi bozukluğu belirtmektedir².

Açıka görüldüğü gibi başlangıç aşamasında hakim olan tüketim fonksiyonu görüşünü ampirik bir görüş olarak tasvir etmek mümkündür. Yapılan açıklamalar akılcı bir tüketicinin gelirini neden tüketim ve tasarruf arasında "paylaştığı" konusunda hiç bir şey söylememektedir. Keza gelir düşük iken fakir kimselerin veya fakir ülkelerin nasıl, önceden tasarruf etmesizin gelirleri üzerinde harcama yapabildikleri konusunda tatmin edici bir açıklama yoktur.

II. ÖNEMLİ AMPİRİK BULGULAR

İkinci Dünya Savaşı öncesi verileri ile tahmin edilen Denklem (3) teki gibi tüketim fonksiyonları örneklem periyoduna sağladıkları iyi uyuma rağmen savaş sonrası tüketimi öngörmede kullandıklarında tüketimi tutarlı bir şekilde düşük öngördüğü gözlenmiştir; yapılan tüm ex-post önr raporlar negatif önr rapor hataları içermektedir³. Her ne kadar yüksek bir R² iyi önr raporları garantilemesinde de, bu tipteki sonuçlar basit tüketim fonksiyonu üzerinde şüpheler doğurmuştur.

Basit tüketim fonksiyonu [Denklem (3)] gelir arttıkça tüketilen gelir oranının azaldığını ima etmektedir. Fakat Simon Kuznets (1946) tarafından ortaya çıkarılan deliller 1869-1929 döneminde A.B.D. de gelir dört kat artmasına rağmen tüketilen gelir oranının sabit kaldığını göstermiştir. Daha sonra Goldsmith (1955) tarafından da doğrulanan bu bulgu basit tüketim fonksiyonu üzerine gölge düşüren diğer önemli bir etmen olmuştur⁴.

Dorothy Brady and R.D. Friedman (1947) aile bütçeleri ile ilgili çapraz kesit (mekan) verilerine dayanarak yaptıkları incelemede ailelerin geliri arttıkça tüketim fonksiyonunun yukarı doğru kaydığını göstermiştir. Bu çapraz kesit verilerinden elde edilen tüketim gelir oranının zaman serisi verilerinden bulunanlardan farklı olabileceğini ve tüketimin ailenin *mutlak* geliri tarafından değil aile gelirinin ortalama gelir ile olan *görelî* durumu tarafından belirlendiğini ima etmektedir. Keza bunlar da basit tüketim fonksiyonu hakkında ciddi kuşku uyandıran bulgulardır.

- 2 Bu basit doğrusal tüketim fonksiyonu olağan en küçük kareler (OEKK) metodu ile iki Dünya savaşı arasındaki A.B.D. verilerinden kestirildiğinde bekleşlerle uyumlu sonuçlar elde edilmiştir. Haavelmo (1947) 1922-41 dönemi yıllık kişi başına verilerini kullanarak eğim parametresini $\beta = 0.732$ olarak kestirmektedir. Diğer tipik bir sonuç Davis (1952) tarafından verilmektedir. Davis milyar dolar olarak ifade edilen ve fiyat ve nüfus değişimleri için deflate edilmiş 1929-1940 dönemi A.B.D. bütüncül verileri ile tüketim fonksiyonunu

$$C = 11.45 + 0.78 Y_t \quad R^2 = 0.98 \quad (3a)$$

(0.02)

şeklinde kestirmektedir (Parantez içindeki standart hatadır).

- 3 Bakınız Haavelmo (1947), Davis (1952), Smithies, Livingston ve Mosak (1945) Keza bakınız Wallis (1973, s. 3).
- 4 Goldsmith (1955) uzun dönem zaman serisi verilerden bütüncül kişisel tasarrufların gelirin yaklaşık sekizde biri oranında uzun dönemli bir istikrara sahip olduğunu göstermektedir.

Bir önceki paragrafta tartışılanlarla bağıntılı diğer bir ampirik gözlem tüketim gelir oranının dögüsel olarak dalgalanmasıdır⁵. Oran iktisadi refah dönemlerinde düşmekte ve tüketimin oransal olarak gelirden daha az düştüğü, iktisadi bunalım dönemlerinde artmaktadır.

Bu ampirik bulgular ve gözlemler, tüketim fonksiyonu formüllendirmesini hem ekonometrik ve hem de teorik açıdan inceleyen ve ampirik bulguları tüketim fonksiyonu ile uzlaştırmaya çalışan kapsamlı bir bilimsel çabanın başlamasına öncülük etmiştir.

III. EKONOMETRİK BİR PROBLEM

Basit doğrusal regresyon denklemleri ile yapılan önraporların negatif önrapor hataları içermesi, bazı araştırmacıları sorunun nedenini ekonometrik problemlerde aramaya yönelmiştir. Basit tüketim fonksiyonu tahminleri açısından ilk akla gelen temel ekonometrik problem eşanlı denklem sistematik sapmasıdır. Bir eşanlı denkleme ait bir denklemin parametrelerinin olağan en küçük kareler (OEKK) kestiricileri yanlı (sistemik sapmalı) ve tutarsız olacaktır.

İki denklemlerli basit bir modele

$$C_t = \alpha + \beta Y_t + u_t \quad (4)$$

$$Y_t = C_t + Z_t \quad (5)$$

ait tüketim fonksiyonunun parametreleri OEKK ile kestirildiğinde eğim parametresindeki, β , asimptotik yanın

$$\text{plim } \beta - \beta = \frac{(1-\beta) \sigma_u^2}{\sigma_Z^2 + \sigma_u^2}$$

olduğu kanıtlanabilir⁶ burada C tüketimi, Y geliri, Z ekzojen otonom harcamaları, u_t tesadüfi bozukluğu ve σ_u^2 ve σ_Z^2 sırası ile u ve Z değişkenlerinin varyansını belirtmektedir. σ_u^2 ve σ_Z^2 pozitif ve $(1-\beta) > 0$ olduğundan asimptotik yan pozitifdir. Başka bir deyişle bu basit eşanlı denklem sistemine ait tüketim fonksiyonunun parametreleri OEKK ile tahmin edildiğinde eğim parametresi yukarı doğru yanlı olmaktadır. Bu şekilde, β ile yapılacak önraporların, yukarıda belirtilen ampirik bulguların aksine, pozitif sistemik sapma içermesi beklenmektedir. Kuşkusuz bir tutarlı tahmin edici, örneğin dolaylı en küçük kareler (DEKK), araçsal değişkenler (AD) veya iki aşamalı en küçük kareler (2AEKK) metodlarından biri, kullanılarak eşanlı denklem eğiliminden sakınılabılır⁷.

Basit tüketim fonksiyonu ile yapılan kestirimlerdeki eşanlı denklem eğilimini ilk sınavlardan biri Haavelmo (1947) dur. 1922-41 dönemi A.B.D. yıllık (kişi başına deflate edilmiş) verilerini kullanarak Haavelmo marjinal tüketim meylinin, β ,

5 Bakınız Modigliani (1949) ve Goldsmith (1955). Keza bakınız Evans (1969, s. 17).

6 Bakınız Maddala (1977, s. 249-250).

7 Denklem (4) ve (5) ili belirtilen model tam teşhis edilmiş olduğundan her üç metod da aynı kestirimleri verir.

aracsal değişkenler kestirimini $\beta^* = 0.672$ olarak hesaplamıştır. OEKK kestirimi $\beta = 0.732$ ile karşılaştırıldığında basit tüketim fonksiyonunun OEKK kestirimindeki pozitif asimptotik sapma belirgin bir şekilde gözlenmektedir⁸.

Açıkça görüldüğü gibi eşanlı denklem sistematik sapması ve bunun ortadan kaldırılması Savaş sonrası önraporlama problemine, yani gözlenen negatif önrapor hatalarına çözüm getirmemekte aksine onu büyütmemektedir.

IV. GÖRELİ GELİR HİPOTEZİ VE DUESENBERY-MODIGLIANI YAKLAŞIMI

Yukarıda belirtilen ampirik gözlemlerle basit doğrusal tüketim fonksiyonu arasındaki uyumsuzluğu Duesenberry (1949) tüketim teorisini yeniden formüle ederek uzlaştırmaya çalışmıştır.

Görelî gelir hipotezi olarak bilinen Duesenberry'nin teorisi Brady ve Friedman tarafından ortaya çıkarılan bulguları formelleştirmektedir. Hipotez iki temel düşünceye dayanmaktadır:⁹ (a) Bir bireyin tüketim davranışı bireyin gelir dağılımındaki yüzde katmanına veya bireyin "görelî gelirine" bağlıdır, bu şekilde bireylerin tüketim davranışları birbiri ile bağıntılı olmaktadır. (b) Tüketim davranışı zaman içinde kolaylıkla ters çevrilemez, bireyler açısından ele alındığında basit bir tüketim gelir ilişkisinin ima ettiği gibi her iki yönden aynı şekilde uygulanabilir bir ilişki değildir; başka bir deyişle bireyler gelirden ortaya çıkan değişimlerin yönüne göre farklı tepki gösterir. Bu düşüncelerden ilki çapraz kesit ikincisi ise zaman serisi verileri açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır.

Görelî gelir hipotezi tarafından ileri sürülen birinci nokta hem uzun dönemde zaman serilerinde gözlenen değişmez tüketim gelir oranına ve hem de çapraz kesit verilerinde gözlenen azalan tüketim gelir oranına açıklama getirmektedir. Hipotez bir bireyin gelir dağılımındaki yüzde katmanını ne kadar yukarıda ise (yani birey görelî olarak ne kadar zengin ise) bireyin gelirinden o kadar daha az bir kısmını tüketeceğini varsaymaktadır. Eğer tüm gelirler aynı oranda artarsa, görelî gelirler ve dolayısı ile tüketimin gelir içindeki payı değişmeden aynen kalacaktır. j ninci hane halkının t dönemindeki tüketim gelir oranını onun görelî gelirinin bir fonksiyonu olarak yazarak görelî gelir hipotezini

$$\frac{c_{jt}}{y_{jt}} = a + b \frac{y_t}{y_{jt}} \quad (6)$$

şeklinde ifade edebiliriz, burada y_t bireyin ait olduğu grubun ortalama geliridir¹⁰. $b > 0$ iken bireyin geliri arttıkça tüketim gelir içindeki payı, ortalama meyli, azalmaktadır. Denklem (6) yeniden

$$c_{jt} = a y_{jt} + b y_t \quad (7)$$

8 Benzer tartışmalar için bakınız Malinvaud (1966, Kısım 4) ve Wallis (1973, s. 4).

9 Duesenberry'nin orjinal görüşleri tasarruf/gelir oranı cinsinden ifade edilmiştir. Yazar daha sonraki çalışmalarında tüketim/gelir oranını kullanmaktadır.

10 Buradaki tartışmalar açısından gerekli olmadığı için tesadüfi bozukluk terimi dikkate alınmamıştır. Bakınız Wallis (1973).

şeklinde yazılabilir, açıkça görüldüğü gibi t zamanında grup içinde yapılan çapraz kesit regresyonu marjinal tüketim meylini a olarak vermektedir ve kesme, by_t , pozitif olduğundan fonksiyon azalan tüketim gelir oranı hipotezini desteklemektedir. Bireysel hanahalkları ve gruplar üzerine bütünleştirme yapıldığında (toplam alındığında) $C_t = (a + b) Y_t$ elde edilir, bu bütüncül zaman serisi modelidir. Açıkça görüldüğü gibi zaman serisi modelinden elde edilen marjinal tüketim meyli, $a + b$, çapraz kesit modelinden elde edilen marjinal tüketim meylinde, a, büyüktür ve zaman serisi modeli gelir arttıkça tüketim gelir oranının değişmeden aynen kalacağını ima etmektedir.

Görelî gelir hipotezi tarafından ileri sürülen ikinci nokta Duesenberry-Modigliani tüketim fonksiyonu olarak

$$\frac{C_t}{Y_t} = a_0 + a_1 \left(\frac{Y_t^0}{Y_t} \right) \quad a_0, a_1 > 0 \quad (8)$$

şeklinde veya bunun bir doğrusal yaklaşık biçimi olan

$$C_t = \alpha + \beta_1 Y_t + \beta_2 Y_t^0 \quad \beta_1, \beta_2 > 0 \quad (9)$$

şeklinde ifade edilebilir, burada Y_t^0 önceki dönemlerde gözlenen en yüksek gelir düzeyini belirtmektedir. Modigliani (1949) tarafından öngörülen tüketim-gelir oranındaki döngüsel dalgalanma denklem (8) den açıkça görülmektedir; $Y < Y^0$ olduğu durumlarda öngörülen tüketim-gelir oranı, $Y > Y^0$ olduğu durumlardaki tüketim-gelir oranından büyüktür. Denklem (9) Duesenberry (1949) tarafından vurgulanan yukarı doğru sürünen mandallı çark biçimindeki bir kısa dönem tüketim fonksiyonunu ima etmektedir. Gelirin zaman içinde sürekli olarak arttığı bir yapıda en yüksek önceki gelir bir önceki dönem geliridir ve Denklem (9) kesmesi $\alpha + \beta_2 Y_t - 1$ olan basit bir ilişki haline dönüşmektedir. Kesme ve dolayısı ile fonksiyon sürekli olarak yükselir. Bununla birlikte gelir düşüğünde, Y_t^0 değişmeden aynen kalmakta ve dolayısı ile kesme değişmemekte ve tüketim daha yatık olan kısa dönem tüketim fonksiyonu üzerine yerleşmektedir. Görelî gelir hipotezi denklem (8) ve (9) daki Y_t^0 yerine tüketimin önceki dönemlerde gözlenen en yüksek değeri, C_t^0 , ikame edilerek ifade edilebilir.

Görelî gelir hipotezine yöneltilen temel eleştirilerden biri tüketim davranışının zaman içinde ters çevrilemez değil yavaş yavaş ters çevrilebilir bir davranış biçimi gösterdiği eleştirisidir. Brown (1952) tüketim harcamalarının geçmişteki davranışlara bağımlılığını gelirin veya tüketimin önceki en yüksek düzeyi ile değil bir önceki değeri ile açıklamaktadır:

$$C_t = \alpha + \beta_1 Y_t + \beta_2 C_{t-1} \quad 0 < \beta < 1 \quad (10)$$

Bu fonksiyon tüketici davranışlarının sürekli olarak kısmi bir ayarlamaya tabi tutulduğunu varsaymaktadır. Bu düzeltme aynı zamanda Keynes'in işaret ettiği kısa ve uzun dönem marjinal tüketim meyli ayırımını da desteklemektedir. Kısa dönem marjinal tüketim meyli β_1 , uzun dönem marjinal tüketim meyli $\beta_1 / (1 - \beta_2)$ den küçüktür¹¹. Basit bir makroekonometrik model çerçevesi için sabit fiyatlarla

ifade edilen 1926-1941 ve 1946-1949 verilerini kullanarak Brown (1952) kısa dönem marjinal tüketim meylini 0.40 ve uzun dönem marjinal tüketim meylini 0.59 olarak bulmuştur¹². Kuznets'in 0.85-0.88 lik ortalama tüketim meyilleri ile karşılaştırıldığında bunlar oldukça düşükmüş gibi görünmektedir.

Gecikmeli bağımlı değişkenin tüketim fonksiyonu içine bir açıklayıcı değişken olarak katılması [Denklem (10)] ile gelirin geometrik olarak azalan bir sonsuz dağılımlı gecikmesinin

$$C_t = \frac{\alpha}{1 - \beta_2} + \beta_1 \sum_{i=0}^{\infty} \beta_2^i Y_{t-i} \quad (11)$$

tüketim fonksiyonu içine katılması eşdeğerlidir¹³.

Görelî gelir hipotezi de Keynes'in basit tüketim hipotezi gibi ampirik gözlemlere dayanmaktadır. Yapılan açıklamalar daha önce olduğu gibi akılcı bir tüketicinin gelirini neden tüketim ve tasarruf arasında bölüştürdüğü sorusuna bir açıklama getirmemektedir.

V. SÜREKLİ GELİR HİPOTEZİ

Keynes'inkinden çok daha teknik ve detaylı bir tüketim fonksiyonu spesifikasyonu Friedman (1957) tarafından ileri sürülmüştür. *Sürekli Gelir Hipotezi* (SGH) olarak bilinen Friedman'ın teorisi yukarıda belirtilen istatistikî fenomenlerden bazılarına açıklama getirmektedir.

Friedman dayanıklı tüketim malı satınalmalarını sermaye stoğuna yapılan ilave olarak düşünmekte ve onların sadece hizmetlerinin tüketim olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısı ile Friedman'ın teorisinde tüketim, daha önceki makroekonomik tanımlardan farklı olarak, yeniden tanımlanmaktadır. Ampirik uygulamalarda bu tanıma uymak gerçekten zordur.

Friedman'ın hipotezi tüketicilerin tüketim planlarını yaparken gelirdeki geçici değişimleri dikkate almadıklarını, sadece bekledikleri "normal" veya sürekli geliri (Y_p) dikkate aldıklarını ileri sürmektedir. Gözlenen cari gelir (Y) ile Y_p arasındaki fark geçici gelir (Y_T) olarak tanımlanmaktadır: $Y = Y_p + Y_T$. Benzer şekilde tüketim sürekli veya "planlanan" (C_p) ve geçici (C_T) bileşenlerine ayrılmaktadır: $C = C_p + C_T$.

Sürekli ve geçici gelir ve tüketim kavramları ayırımından sonra Friedman'ın hipotezi

$$C_p = f(Y_p) \quad (12)$$

11 Buradaki uzun dönem marjinal tüketim meyli bir durağan tüketim düzeyi ile uzun dönem durağan gelir düzeyi arasındaki ilişkiden [$C^e = f(Y^e, Y^e)$] çıkarılmaktadır. Denklem (10) da C_t ve C_{t-1} yerine C^e ve Y_t yerine de Y^e konur ve dC^e/dY^e için çözüm yapılırsa uzun dönem marjinal tüketim meyli $\beta_1/(1 - \beta_2)$ olarak bulunur. Ball ve Drake (1964) ve Evans (1969) uzun dönem marjinal tüketim meylini büyümeyi de dikkate alarak bir durgun durum büyüme yolu için tahmin etmektedir.

12 Brown iki denklemlî bir modeli, tesadüfî terimin otokorrelasyonlu olmadığını varsayarak, AD metodu ile tahmin etmektedir.

13 Bu nokta Koyck (1954) tarafından belirtilmiştir.

şeklinde ifade edilebilir, yani sürekli tüketim sürekli gelirin bir fonksiyonudur. Friedman'ın teorisinin son ögesi

$$C_p = \gamma Y_p \quad (13)$$

şeklindeki tüketim fonksiyonu spesifikasyonudur. Bu şekilde Friedman'ın tüketim fonksiyonu kesme terimi içermemektedir, dolayısı ile bu fonksiyonun ima ettiği (uzun dönem) marjinal tüketim meyli, Kuznets'in bulguları ile uyumlu olarak, ortalama tüketim meyline eşittir. Keynes'inkinden farklı olarak Friedman'ın teorisinde (sürekli) tüketimin (sürekli) gelire göre elastikiyeti birime eşittir.

Modelin istatistiki spesifikasyonunu tamamlamak için Friedman şunları varsaymaktadır: (1) Geçici bileşenler sıfır ortalamalara sahiptir: $E(Y_T) = E(C_T) = 0$; (2) Sürekli bileşenler ve bunlara karşı gelen geçici bileşenler arasındaki kovaryanslar sıfırdır, $\text{kov}(C_p, C_T) = \text{kov}(Y_p, Y_T) = 0$; gelir ve tüketimin geçici bileşenleri birbirinden bağımsızdır, $\text{kov}(C_T, Y_T) = 0$. Bu son varsayım kuvvetli bir varsayımdır, çünkü açıktan sağlanan (geçici) gelirlerin tasarruf edileceğini ima etmektedir.

Friedman'ın bu spesifikasyonu tüketim fonksiyonunu sonuçta bir ekonometrik "değişkenlerde hatalar" modeli olarak karşımıza çıkarmaktadır. Gerçek değişkenler kesin bir ilişkiyi belirtmekte, fakat bunlar hata ile gözlenmektedir. $C_p = \gamma Y_p$ ilişkisinin C ve Y kullanılarak yapılan OEKK kestirimi γ nın tutarsız bir kestirimini vermektedir. Bu durum tüketim fonksiyonunun OEKK kestirimlerindeki bir başka sistematik sapma kaynağına işaret etmektedir. Marjinal tüketim meylinin basit doğrusal regresyon katsayısı tarafından eksik kestirilmektedir, geçici gelirin görelî varyansı ne kadar büyük ise bu sistematik sapma o kadar büyük olacaktır¹⁴. Başka bir deyişle (sürekli) tüketim ve sürekli gelir arasındaki gerçek ilişki ile karşılaştırıldığında kestirilen tüketim fonksiyonu daha yatak olmaktadır. Friedman'ın teorisi aynı zamanda tüketim meylinin çapraz kesit kestirimi ile zaman serisi kestirimi arasındaki farka da açıklık getirmektedir¹⁵. Bütüncül gelirdeki geçici öğelerin değişebilirliği çapraz kesit verileri içinde yer alan bireyler arasındaki değişebilirliğe kıyasla daha küçüktür, dolayısı ile zaman serilerinden kestirilen marjinal tüketim meyli genellikle birime daha yakın olmaktadır.

Friedman'ın teorisini ampirik olarak sınamak için C_p ve Y_p 'yi ölçen ampirik yaklaşık değerlerin bulunması gerekir. C_p ve C arasındaki fark ufak olduğundan, genellikle C_p yerine C ikame edilmektedir. Dolayısı ile SGH [Denklem (13)]

$$C_t = \gamma Y_{pt} + u_t \quad (14)$$

şeklini almaktadır, burada tesadüfi terim u_t , Y_{pt} den bağımsızdır ve sonlu bir varyansa sahiptir. Sürekli gelir özü itibarıyla nitel bir kavram olduğu için Friedman (1957) bunun tüketicilerin sahip olmayı bekledikleri gelir olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir. Kuşkusuz tüketiciler güncel gelişmeler ışığında bekleyişleri sürekli olarak düzelterektedir. Bu süreç yaklaşık olarak

$$(1 - \lambda L) Y_{pt} = (1 - \lambda) Y_t \quad 0 < \lambda < 1 \quad (15)$$

14 Fisher ve Brown (1958); Wallis (1973, s. 11-15).

15 Cramer (1973, s. 187-188).

şeklinde tasvir edilebilir, burada L gecikme operatörünü belirtmektedir¹⁶. Denklem (15) yeniden

$$Y_t - Y_{pt} = \lambda (Y_t - Y_{pt-1}) \quad (15 a)$$

$$Y_{pt} = (1 - \lambda) Y_t + \lambda (1 - \lambda) Y_{t-1} + \lambda^2 (1 - \lambda) Y_{t-2} + \dots \quad (15 b)$$

şeklinde yazılabilir. Bu şekilde sürekli gelir geçmiş gelir düzeylerinin ağırlıklı bir ortalaması olarak ifade edilebilmektedir, ağırlıklar geometrik olarak azalmaktadır ve toplamı birime eşittir. Buradan tüketim fonksiyonu

$$C_t = \gamma (1 - \lambda) (1 - \lambda L)^{-1} Y_t + u_t \quad (16)$$

veya

$$C_t = \gamma (1 - \lambda) [Y_t + \lambda Y_{t-1} + \lambda^2 Y_{t-2} + \dots] u_t \quad (16 a)$$

olarak elde edilir. Tüketim fonksiyonunu kestirmek amacı ile Friedman (1957) λ için farklı farklı değerler kullanarak ve onyedü dönem geriye giderek çok sayıda Y_p serisi oluşturmuş ve her durum için tüketim fonksiyonunu kestirerek en yüksek R^2 yi veren λ değerini seçmiştir. En iyi kestirimler $C_{pt} = \gamma Y_{pt}$ şeklindeki tüketim fonksiyonunu destekler doğrultuda anlamsız kesme terimleri vermiş ve γ parametresi 0.88 olarak kestirilmiştir; kestirilen marjinal (ortalama) tüketim meyli aynı dönemde gözlenen ortalama tüketim meyline \bar{C}/\bar{Y} çok yakındır.

Kuşkusuz dağılımlı gecikmeyi yukarıdaki gibi sınırlandırmaya gerek yoktur. Tüketimin sonsuz dağılımlı gecikme yapısı Koyck (1954) dönüştürmesine tabi tutularak

$$C_t = \lambda C_{t-1} + \gamma (1 - \lambda) Y_t + u_t - \lambda u_{t-1} \quad (17)$$

edilir. Bu Brown (1952) tarafından kullanılan biçimin hemen hemen aynıdır; tek önemli farklılık burada kesme teriminin düşürülmüş olmasıdır. Görüldüğü gibi sürekli gelir geçmişte gözlenen gelir düzeylerinin bir ağırlıklı ortalaması olarak kestirildiğinde SGH ile tüketimin gecikmeli değerini fonksiyona katan diğer hipotezler arasında hiç bir farklılık kalmamaktadır.

VI. YAŞAM DÖNGÜSÜ HİPOTEZİ¹⁷

Yaşam döngüsü hipotezi (YDH) bireylere, tüketimlerini tüm yaşamlarına tatmin edici bir şekilde dağıtmak amacı ile, tüketim ve tasarruf davranışını planlayan kimseler olarak bakmaktadır. Hipotez tasarrufun esas itibariyle bireylerin yaşlılıkta tüketim yapma arzusundan kaynaklandığını savunmaktadır.

Fayda maksimizasyonu hipotezine göre tam rekabetçi bir piyasada faydasını maksimum kılmaya çalışan bir bireyin herhangi bir yaşta, t diyelim, tüketime ayıracığı kaynaklar, güncel olarak elde edilen gelire değil, sadece bireyin yaşam boyu

16 Beklemiş ayarlamaları tam değil kısmi olduğu için $0 < \lambda < 1$ olmaktadır. Öte yandan $LY_{pt} = Y_{pt} - 1$ olmaktadır.

17 Yaşam döngüsü hipotezi Modigliani ve Brumberg (1954 ve 1979) ve Modigliani ve Anda (1957) tarafından geliştirilmiştir.

kaynaklarına (işgücü geliri artı, eğer varsa, mirasın bugünkü değeri) bağlı olacaktır. Bu hipotez temsili bir tükecinin, beklenen ortalama yaşam tüketimine yakın bir yerde, oldukça düzenli bir hadde tüketimde bulunmayı seçeceği varsayımı ile birlikte ele alındığında bireyin tasarruf (tüketim) davranışını anlamaya yardımcı bir sonuca ulaşmamızı mümkün kılmaktadır. Kısa dönemde tasarruf, cari gelir ortalama yaşam kaynaklarından ayrıldığı ölçüde yükselip azalacaktır.

YDH'yı basit bir şekilde tasvir eden bu sonuç yaşam kaynakları kavramı yerine sürekli gelir kavramı ikame edildiğinde SGH'nın da paylaştığı bir sonuç olmaktadır. Bu halde güncel gelir ile sürekli gelir arasındaki fark geçici geliri vermektedir. Fakat bireylerin yaşamlarının sınırlı olduğu, yaşamları boyunca duyacakları gereksinimlerin yaşa, çocuk sayısına, emekliliğe bağlı olarak değişebileceği dikkate alındığında yaşam boyu kaynakların sürekli gelirden farklı olacağı görülmektedir. YDH işte bu farkı vurgulamaktadır.

YDH, SGH ile birlikte, son çeyrek yüzyıl içinde bütüncül tüketim fonksiyonu üzerine yapılan ampirik çalışmaların büyük bir çoğunluğunun teorik tabanını oluşturmaktadır. Yaşam boyu kaynakları, yaşam döngüsü boyunca beklenen emek ve transfer geliri akımlarının bu günkü değeri olduğundan, doğrudan doğruya gözlenemez. Bu ampirik uygulamalarda çok çeşitli yaklaşık değer bulma araçlarının kullanılmasına ve yaşam döngüsü teorisi ile tutarlı çok farklı modellerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Özünde yaşam döngüsü — ve sürekli gelir — hipotezi tüketim kararının bir zamanlar-arası problem olduğunu vurgulamaktadır. Gelir bu gün harcandığında yarınki tüketimde kullanılamıyacaktır. Güncel servet tutumu gelecekteki tüketimin önemli bir kaynağını oluşturduğundan, onun güncel tüketim kararlarını etkilemesi beklenmektedir.

Bütüncül düzeyde, yaşam döngüsü hipotezinin bir durağan durum biçimi Modigliani (1975) tarafından şöyle ifade edilmektedir:

$$C_t = \theta Y_t + (\delta - r) A_t \quad (18)$$

burada A_t dönem sonundaki özel serveti ve r varlıklar üzerinden sağlanan getiriye belirtmektedir, θ ve δ sabit parametrelerdir. Durağan durum dışına çıktığında yani büyüyen bir ekonomi dikkate alındığında θ ve δ çeşitli faktörlerin etkisi ile değişmektedir. Faiz haddi ve beklenen verimlilik büyümesi bu faktörler arasında yer almaktadır. Eğer sermaye kazançları ve faiz, gelir içine katılırsa, Denklem (18) ve

$$A_t \equiv A_{t-1} + Y_{t-1} - C_{t-1} \quad (19)$$

özdeşliğinden

$$\Delta C_t = \theta \Delta_1 Y_t + (\delta - r) (Y_{t-1} - C_{t-1}) \quad (20)$$

veya

$$C_t = \theta Y_t + (\delta - r - \theta) Y_{t-1} + (1 - \delta + r) C_{t-1} \quad (20 a)$$

elde ederiz. Bu şekilde gene C_t nin Y_t üzerine bir dağılımlı gecikme modeli elde edilmiş olmaktadır.

Keynes'in (1936) orijinal tüketim fonksiyonunda tüketimin bir belirleyicisi olarak servetten söz edildiğini belirttiği, daha sonraları servetin tüketim fonksiyonun-

da kullanımı miktar teorisi ile ilintilendirilmiştir — reel depo etkisi — ve son olarak yaşam döngüsü hipotezi servetin tüketim fonksiyonu içinde yer alması gerektiğini ima etmektedir.

Ando ve Modigliani (1963) bütüncül tüketim fonksiyonunu

$$C_t = \beta_1 (Y_L)_t + \beta_2 (Y_L^E)_t + \beta_3 A_{t-1} \quad (21)$$

biçiminde ifade etmekte ve

$$\left(\frac{C}{Y_L}\right)_t = \beta_1 + \beta_2 \left(\frac{Y_L^E}{Y_L}\right) + \beta_3 \frac{A_{t-1}}{(Y_L)_t} \quad (21 a)$$

kalıbında kestirmektedir, burada Y_L işgücü gelirini ve Y_L^E gelecekte beklenen işgücü gelirini temsil etmektedir. Her ne kadar kısmen eşanlı denklem ve dağılımlı gecikme sistematik sapmalarına çözüm olarak getirilmiş ise de, Denklem (21a) tüketim fonksiyonunun uzun dönem sonuçlarını daha açık bir şekilde değerlendirmeye olanak tanımaktadır. Kısa dönem dalgalanmaları dikkate alındığında C/Y_L oranı A/Y_L oranının sabit bir katına eşit olacaktır. Uzun dönemde A/Y_L oranı aşağı yukarı sabit olduğundan, C/Y_L oranı da uzun dönemde sabit olacaktır. Bu şekilde YDH da gelir/tüketim oranının uzun dönem değişmezliğini vurgulamaktadır, fakat daha önceki teorilerin aksine bunun nedeninin servet/gelir oranının sabitliği olduğunu ileri sürmektedir¹⁸.

Zellner, Huang ve Chau (1965) tarafından geliştirilen bir servet yerine likid varlıkları gölge değişken olarak kullanmaktadır¹⁹. Model bir tüketim fonksiyonu

$$C_t = k Y_t^e + \alpha (L_{t-1} - L_t^d) + u_t \quad (22)$$

bir beklenen sürekli gelir tanımı

$$Y^e = (1 - \gamma) \sum_{i=0}^{\infty} \gamma^i Y_{t-i} \quad (23)$$

ve bir likid varlık talep fonksiyonundan

$$L_t^d = \eta Y_t^e \quad (24)$$

oluşmaktadır, burada L_t güncel likid varlık tutumunu göstermektedir. Koyck dönüş-türmesinden sonra nihai denklem

$$C_t = \gamma C_{t-1} + \alpha L_{t-1} - \alpha \gamma L_{t-2} + (k - \alpha \eta) (1 - \gamma) Y_t + v_t \quad (25)$$

18 Bakınız Evans (1969, s. 35-36).

19 Tüketim fonksiyonu kestirimlerinde servet yerine likid varlıkların kullanımı likid varlıkların servetten daha güvenilir değişken olduğu ve bunların daha geçerli servet bileşeni olduğu gerekçe gösterilerek savunulmaktadır.

şeklini almaktadır, burada $v_t = u_t - \gamma u_{t-1}$ ²⁰.

Hendry (1974) Birleşik Krallık için yaptığı bir çalışmada

$$C_t = a_0 + a_1 Y_t + a_2 C_{t-1} + \sum_{j=1}^3 b_j Q_{jt} + \sum_{j=1}^4 d_j Q_{jt} + \epsilon_t \quad (t = 1, \dots, T)$$

biçiminde tüketim fonksiyonları kullanılmaktadır, burada C_t dayanaklı mallar dışın-
da kalan tüm mal ve hizmetlere yapılan harcamaları ve Q_{jt} j ninci çeyrek yıl için
kukla değişkeni temsil etmektedir. Hendry parametrelere çeşitli sınırlamalar koy-
makta, çok sayıda farklı kestiriciler kullanmakta ve ϵ_t için çeşitli otokorelasyon
yapılarını ele almaktadır.

VII. SON GELİŞMELER

Yaşam döngüsü hipotezinin, sürekli gelir hipotezi ile birlikte, yakın geçmişte
tüketim fonksiyonu üzerine yapılan ampirik çalışmaların çoğunluğunun teorik ta-
banını oluşturduğunu ve çok sayıda birbirinden farklı modelin ortaya çıkmasına
neden olduğunu yukarıda belirtmiştik. Birbirinden farklı çok sayıda modelin varlı-
ğı yorumu güçleştirmekte ve yaşam döngüsü hipotezinin ciddi bir şekilde sınanma-
sını ve belki de red edilmesini engellemektedir.

Son on yılda yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu alternatif tüketim
fonksiyonu spesifikasyonlarından en uygununun belirlenmesine yönelik çalışmaları
içermektedir.

Yakın geçmişteki en ilginç tüketim fonksiyonu spesifikasyonlarından biri
J.E. Davidson, D.F. Hendry, F. Srba ve S. Yeo (1978) tarafından geliştirilmiştir.
Fonksiyonun temel özellikleri sağlam bir teorik tabana ve iyi istatistiki özellikle-
re sahip bulunması ve kısa dönem ve uzun dönemin birlikte ele alınmasına olanak
tanımasıdır.

Von Ungern-sternberg (1981) enflasyon oranındaki artışların kişisel sektörün
reel kaynak kaybına uğramasına neden olduğunu ve tüketicilerin bu kaybı "negatif
gelir" olarak düşündüklerini ve harcamalarını buna göre ayarladıklarını belirtmekte
ve bu etkinin tüketim fonksiyonu içine negatif gelir olarak katılmasını önermektedir.

Patterson (1985) doğru gelir tanımının sadece enflasyon nedeniyle likid var-
lıklarda meydana gelen diğer kaybını değil fakat aynı zamanda yıpranmaya uğrayan
dayanaklı mallardaki değer kaybını da dikkate alması gerektiğine işaret etmektedir.

20 Dört regresyon katsayısı ve dört parametre içermesine karşın, denklemde
eksisik ve aşırı teşhis edilmiş parametreler vardır. k ve η yi birbirinden ayırmak
mümkün değildir, öte yandan α ve γ aşırı teşhis edilmiştir. Dolayısı ile $L_t - 2$
nin katsayısının, $C_t - 1$ ile $L_t - 1$ in katsayılarının çarpımının ters işaretlisine
eşit olduğu kısıtlamasını koymak gerekir, bu ise doğrusal olmayan bir tahmin
yordamının kullanımını zorunlu kılmaktadır. u_t lerin otokorelasyonlu olma-
ması halinde dahi v_t otokorelasyonludur. Zellner et.al. v_t nin birinci dereceden
otoregresif bir yapıya sahip olduğunu varsayımıştır. Keza eşanlılık proble-
mi de mevcuttur. Denklem parametrelerini kestirmede, yukarıda belirtilen
iki problemi de dikkate alarak, iki aşamalı en küçük kareler metodu kul-
lanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Ando, A. ve Modigliani, F. (1963); "The 'Life Cycle' Hypothesis of Saving: Aggregate Implications and Tests," *American Economic Review*, 53, 1, March 1963 55-84.
- Ball, R.J. ve Drake, P.S. (1964); "The Relationship Between Aggregate Consumption and Wealth," *International Economic Review*, 5, 63-68.
- Brown, T.M. (1952); "Habit Persistence and Lags in Consumer Behaviour," *Econometrica*, 20, 355-371.
- Cramer, J.S. (1973); *Empirical Econometrics*, Amsterdam: North-Holland.
- Davidson, J.E., Hendry, D., Srba, F. ve Yeo S. (1978); "Econometric Modelling of the Aggregate Time-Series Relationship between Consumers' Expenditure and Income in the United Kingdom," *Economic Journal*, 88, 661-92.
- Davis, T.E. (1952); "The Consumption Function as a Tool for Prediction," *Review of Economics and Statistics*, 34, 270-77.
- Duesenberry, J.S. (1949); *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Evans, M.K. (1969); *Macroeconomic Activity*. New York, Harper and Row.
- Fisher, F. ve Brown, R. (1958); "Negro-White Savings Differentials and the Modigliani-Brumberg Hypothesis" *Review of Economics and Statistics*, 40, 79-81.
- Friedman, M. (1957); *A theory of Consumption Function*, Princeton, N.J.: University Press for National Bureau of Economic Research.
- Goldsmith, R.W. (1955); *A Study of Saving in the United States, I*, Princeton, N.J. University Press.
- Haavelmo, T. (1947); "Methods of Measuring the Marginal Propensity to Consume" *Journal of American Statistical Association*, 42, 105-122. Hood, W.C. ve Koopmans, T.C. (eds.) (1953), *Studies in Econometric Method*, New York; Wiley içinde yeniden basılmıştır.
- Hendry, D.F. (1974); "Stochastic Specification in an Aggregate Demand Model of the United Kingdom", *Econometrica*, 42, 559-78.
- Keynes, J.M. (1936), *General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: Harcourt, Brace.
- Koyck, L.M. (1954); *Distributed Lags and Investment Analysis*, Amsterdam: North-Holland.
- Maddala, G.S. (1977); *Econometrics*, McGraw-Hill.
- Malinvaud, E. (1966); *Statistical Methods of Econometrics*, Amsterdam: North-Holland.
- Modigliani, F. (1949); "Fluctuations in the Saving Income Ratio: A Problem in Economic Forecasting," NBER Studies in Income and Wealth, No 11, University Microfilms.
- Modigliani, F. (1975); "The Life Cycle Hypothesis of Saving Twenty Years Later," M. Parkin, ed., *Contemporary Issues in Economics*, Manchester University Press içinde.
- Modigliani, F. ve Brumberg, Richard (1954); "Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data," K. Kurihara, ed., *Post-Keynesian Economic*, New Brunswick: Rutgers University Press içinde.

- Modigliani, F. ve Brumberg, Richard (1979); "Utility Analysis and Aggregate Consumption Function: An Attempt at Integration," A. Abel, ed., *Collected Papers of Franco Modigliani*, Vol. 2, Cambridge: MIT Press içinde.
- Patterson, K.D. (1985); "Income Adjustments and The Role of Consumers' Durables in Some Leading Consumption Functions," *Economic Journal*, 95, 469-479.
- Von Ungern Sternberg, T. (1981); "Inflation and Savings: International Evidence on Inflation-induced Income Losses," *Economic Journal*, 91, 961-76.
- Wallis, K.F. (1973); *Topics in Applied Econometrics*, London: Gray-Mills.
- Zellner, A., Huang, D.S. ve Chau, L.C. (1965); "Further Analysis of the Short-run Consumption Function with Emphasis on the Role of Liquid Assets" *Econometrica*, 33, 571-81.

BURSA'DA YAKIT BAZINDA ENERJİ TÜKETİMİ VE DOĞAL GAZ TALEP TAHMİNLERİ

S. ERTAŞ ve E. ERTAŞ*

ÖZET

Çok yakın bir gelecekte Türkiye ekonomisi doğal gaz ile tanışacaktır. Bu yazının ardında yatan temel fikir Türkiye'nin en büyük şehirlerinden biri olan Bursa'daki doğal gaz talep potansiyelini belirlemektir. İlk olarak basit trend modelleri ile günümüzden 2005 yılına kadarki yakıt talebi büyümesi öngörülmektedir. Daha sonra bazı basitleştirici varsayımlar altında doğal gazın bu potansiyel piyasanın ne kadarını ele geçirebileceği değerlendirilmektedir.

SUMMARY

Total Requirements for Fuel in Bursa and Potential Demand for Natural Gas

Natural gas is about to be introduced into the Turkish economy. The basic underlying idea of this paper is to assess the potential demand for natural gas in Bursa, one of the largest cities of Turkey. To start off with simple extrapolation models are used to forecast the growth of fuel demand from the present day to the 2005. Then under some simplifying assumptions, possible penetration of natural gas to the potential market is evaluated.

Bu yazının amacı doğal gazın Bursa ili merkezinde gelecekte pazarlanacağı enerji ortamını belli başlı yakıtlar cinsinden öngörülmesi ve doğal gazın bu ortamdaki talep potansiyelini bazı varsayımlar altında belirlemeye çalışmaktır.

Makalenin orijinal yanı Bursa için ilk kez böyle bir araştırmanın yapılmış olmasıdır. Bu nedenle ileriye yönelik tahminleri yapmada kullanılan verilerin doğrudan doğruya yakıtları arz eden veya onları denetleyen kuruluşlardan bu çalışma için toplanması gerekmiştir. Sonuçta bu çalışmanın bir yan ürünü olarak Bursa için belli başlı yakıtlar itibarıyla bir veri tabanı oluşturulmuş olmaktadır. Verilerin hangi kaynaklardan nasıl elde edildiği ve verilerde ne tür ayarlamalar yapıldığı detaylı olarak Ek'te açıklanmaktadır.

* S. Ertaş ve E. Ertaş Uludağ Üniversitesi öğretim üyelerindedir.

Yoğun olarak tarım, ulaşım ve taşımacılıkta kullanılan ve doğal gazın ikame etmesi mümkün olmayan yakıtlar — örneğin benzin, motorin (mazot) ve gaz yağı — bu çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Birinci kesimde Bursa'nın 1970-1985 dönemi enerji tüketimi güncel olarak kullanılan yakıtlar cinsinden açıklanmaktadır. İkinci kesimde basit trend modelleri kullanılarak 2005 yılına kadarki yakıt tüketiminin ne olacağı öngörülmektedir. Doğal gazın pazarlanacağı ortam bu şekilde belirlendikten sonra üçüncü kesimde doğal gazın hangi yakıtları ne ölçüde ikame etmesi ihtimal dahilinde olduğu tartışılmakta ve bu tartışmalar ışığında uzun vadede geçerli olması dahilinde olan maksimum büyüklükteki doğal gaz piyasası öngörülmektedir. Son kesimde, belirlenen maksimum doğal gaz piyasasının yıllar itibariyle hangi oranlarda ele geçirilebileceği-ne ilişkin alternatif varsayımlar yapılmakta ve bu varsayımlar doğrultusunda 1990-2005 dönemi için potansiyel doğal gaz talebinin ne olabileceği kestirilmeye çalışılmaktadır.

I. 1970-1985 DÖNEMİ ENERJİ TÜKETİMİ

Çeşitli yakıtların, fuel-oil, kömür, odun, elektrik ve likid gaz, Bursa il merkezindeki yıllık tüketimleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Bu verilerin hangi kaynaklardan nasıl elde edildiği detaylı olarak Ek'te tartışılmaktadır. Her ne kadar motorinin bazı sanayi kollarında fuel-oil yerine kullanımı ve dolayısı ile doğal gaz yerine

Tablo: 1
Belli Başlı Yakıtlar İtibariyle Enerji Tüketimi 1970-1985

Yıllar	Fuel-Oil (ton)	Kömür (ton)	Odun (ton)	Elektrik (000 kwh)	Likid Gaz (ton)
1970	—	—	—	61478	—
1971	—	—	—	69360	—
1972	—	—	—	76553	—
1973	—	—	—	96066	—
1974	—	—	—	100941	—
1975	—	—	138000	117911	—
1976	101725	—	161920	138588	9750
1977	98227	—	151800	163274	10010
1978	112264	—	174800	170548	10400
1979	94397	—	220800	201263	10660
1980	100335	—	188600	205245	11050
1981	116209	204167	216200	220544	11700
1982	105549	194423	239200	246034	11960
1983	151451	215368	234600	277833	12350
1984	146390	338168	248400	292424	13000
1985	114416	374163	—	320306	14300

Not: Tarım, ulaşım ve taşımacılıkta kullanılan yakıtlar (örneğin, benzin, gazyağı ve motorin) dikkate alınmamıştır. Elektrik verileri aktif elektriği temsil etmektedir.

Kaynaklar: Bakınız Ek.

ikamesi, mümkün ise de, Bursa'da faaliyet gösteren sanayi işletmelerindeki motorin kullanımının daha ziyade taşıma amacına yönelik olduğu saptanmıştır¹.

Değişik yakıtların toplam enerji tüketimi içindeki paylarını belirleyebilmek ve bunların doğal gaz ile ikame imkanlarını araştırabilmek için, farklı ölçü birimleri ile ifade edilen yakıt tüketim miktarlarının aynı ölçü birimi cinsinden ifade edilmesi gerekir. Fuel-oil için 1.05, kömür (linyit) için 0.30, odun için 0.30, elektrik için 0.086 likid gaz için 1.05 dönüştürme faktörleri kullanılarak tüm tüketim miktarları petrol eşdeğeri ton (PET) olarak Tablo 2'de gösterilmiştir². Tablo 2'de aynı zamanda her yakıtın toplam tüketim içindeki payları da belirtilmektedir. Enerji tüketimindeki trend gelişimini daha iyi yansıtabilmek amacı ile Tablo 2'deki veriler ayrıca Şekil: 1 - Şekil: 6 da diyagramatik olarak gösterilmiştir.

Şekillerden fuel-oil dışındaki yakıtların tüketiminde çok belirgin bir trend artışının bulunduğu açıkça gözlenmektedir.

Tablo: 2

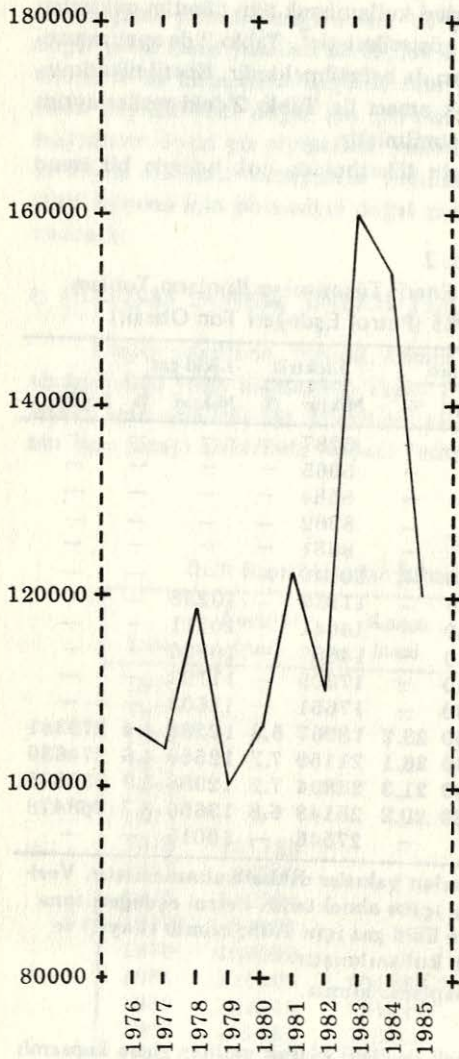
Belli Başlı Yakıtlar İtibariyle Bursa'da Enerji Tüketimi ve Bunların Toplam Tüketim İçindeki Payları, 1970-1985 (Petrol Eşdeğeri Ton Olarak)

Yıllar	Fuel-oil		Kömür		Odun		Elektrik		Likid gaz		Toplam
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	
1970	—	—	—	—	—	—	5287	—	—	—	—
1971	—	—	—	—	—	—	5965	—	—	—	—
1972	—	—	—	—	—	—	6584	—	—	—	—
1973	—	—	—	—	—	—	8262	—	—	—	—
1974	—	—	—	—	—	—	8681	—	—	—	—
1975	—	—	—	—	41400	—	10140	—	—	—	—
1976	106811	—	—	—	48576	—	11919	—	10238	—	—
1977	103138	—	—	—	45540	—	14041	—	10511	—	—
1978	117877	—	—	—	52440	—	14667	—	10920	—	—
1979	99117	—	—	—	66240	—	17309	—	11193	—	—
1980	105352	—	—	—	56580	—	17651	—	11603	—	—
1981	122019	43.7	61250	21.9	64860	23.2	18967	6.8	12285	4.4	279381
1982	110826	40.3	58327	21.2	71760	26.1	21159	7.7	12558	4.6	274630
1983	159024	48.1	64610	19.5	70380	21.3	23894	7.2	12968	3.9	330875
1984	153710	41.7	101450	27.5	74520	20.2	25148	6.8	13650	3.7	368478
1985	119087	—	112249	—	—	—	27546	—	15015	—	—

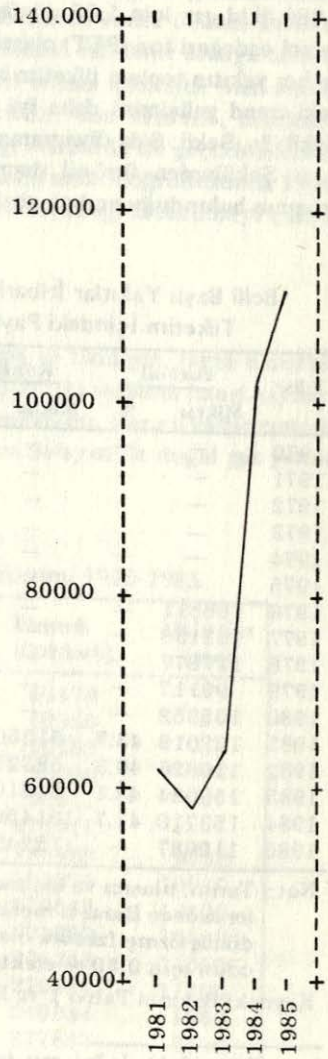
Not: Tarım, ulaşım ve taşımacılıkta kullanılan yakıtlar dikkate alınmamıştır. Veriler sadece Bursa il merkezini kapsamı içine almaktadır. Petrol eşdeğeri tona dönüştürme faktörü olarak fuel-oil ve likid gaz için 1.05, kömür (linyit) ve odun için 0.30 ve elektrik için 0.086 kullanılmıştır.

Kaynak: Bakınız Tablo 1 ve Ek. Kendi hesaplamalarımız.

- 1 Bursa'daki doğal gaz talep potansiyeli ile ilgili olarak yapılan daha kapsamlı araştırma için burada sunulan verilere ilaveten Bursa ilinde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının yakıt tüketim miktarları derlenmiştir. Bu verilerden çok sınırlı sayıda sanayi kuruluşunun önemli denecek ölçüde motorin kullandığı gözlenmiştir. Bu kuruluşlarla yaptığımız görüşmelerde kullanımın hemen hemen tamamen taşıma amacına yönelik olduğu doğrulanmıştır.
- 2 Bu dönüştürme faktörleri Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş. (BOTAS) den temin edilmiştir. Bunlar Türkiye için kabul edilmiş standart faktörlerdir.

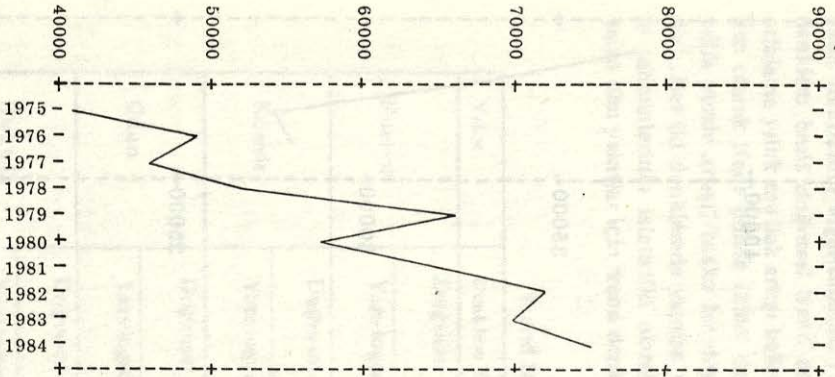

Şekil: 1
Fuel-oil Tüketimi (PET)

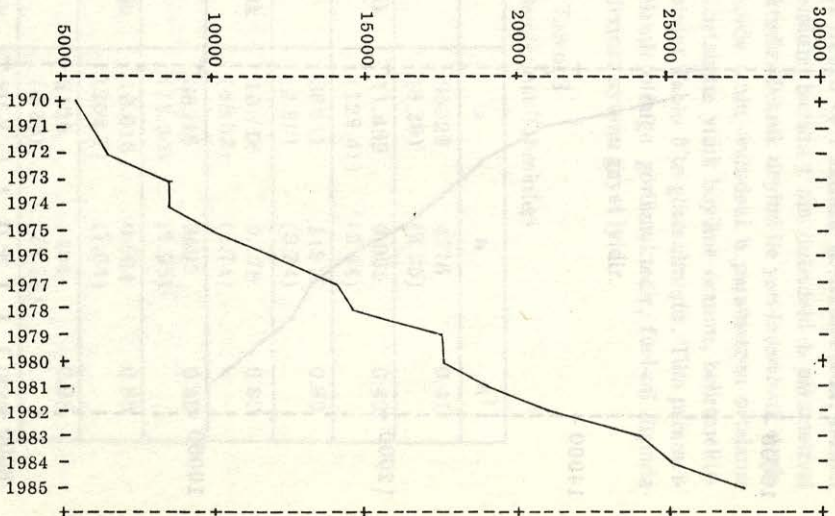

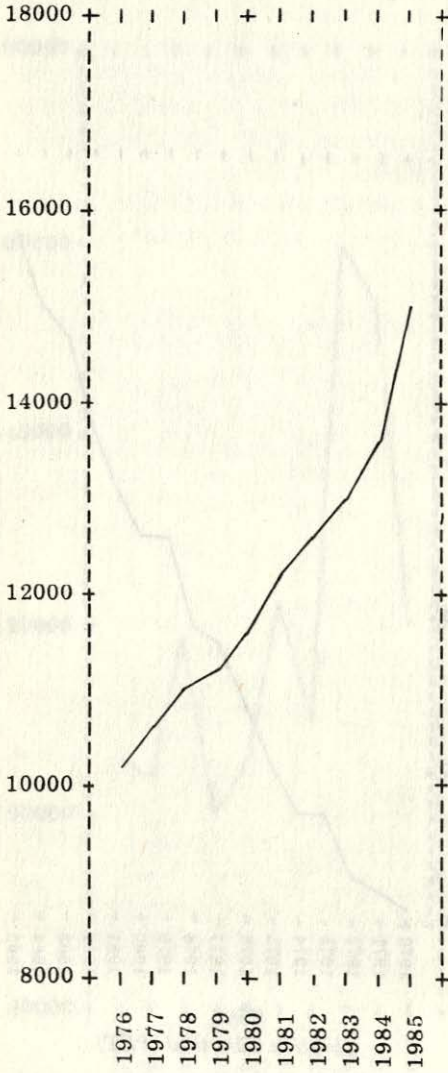
Şekil: 2
Kömür Tüketimi (PET)

Sekil: 3
Odun Tüketimi (PET)

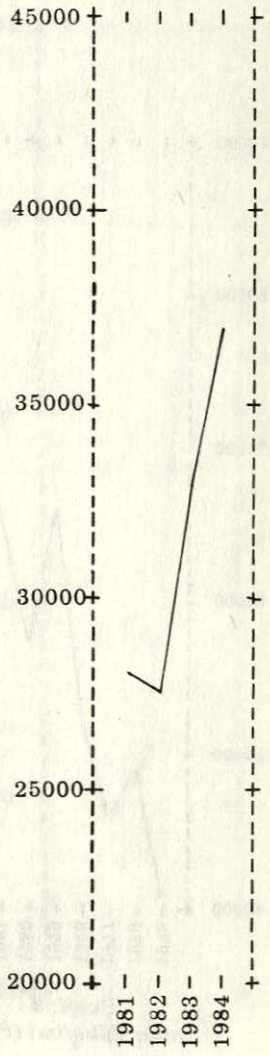

Sekil: 4
Elektrik Tüketimi (PET)

Şekil: 5
Likid Gaz Tüketimi (PET)

Şekil: 6
Toplam Enerji Tüketimi

II. 1986-2005 DÖNEMİ İÇİN ÖNGÖRÜLER

Verilerin çok sınırlı olduğu ve bazan kalitesinin tartışılabilir olduğu bir alanda önraporlama yaparken gelişmiş karmaşık teknikler kullanımının geçersiz olacağı görüşünden hareketle basit trend denklemleri ile yetinilmiştir.

Tablo 2'deki verilerde gözlenen trendler

$$Y_j = a_j + b_j t$$

$$\ln Y_j = a_j + b_j t$$

denklemleri ile kestirilmeye çalışılmıştır, burada Y tüketilen yakıt miktarını, ln Y yakıt miktarının logaritmasını, j yakıt türünü ve t zamanı göstermektedir. Birinci denklem basit *doğrusal* trend denklemdir, burada t nin önündeki b parametresi ortalama yıllık mutlak artışı belirtmektedir. Teknik deyiimi ile *yarı-logaritmik* denklem olarak ifade edilen ikinci denklemde t nin önündeki b parametresi ortalama yıllık yüzde artışı, başka bir deyişle ortalama yıllık büyüme oranını, belirtmektedir³. Her iki denklemde yapılan tahminler Tablo 3'te gösterilmiştir. Tüm parametre tahminlerinin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir, fuel-oil dışında kalan tüm yakıtlar için trend denklemlerinin uyumu gayet iyidir.

Tablo: 3
Trend Denklemlerinin Tahminleri

Yakıt	Denklem Tipi	a	b	R ²
Fuel-oil	Doğrusal	95629 (8.29)	4376 (2.35)	0.41
	Yarı-logaritmik	11.489 (129.41)	0.035 (2.44)	0.42
Kömür	Doğrusal	36041 (2.80)	14512 (3.74)	0.82
	Yarı-logaritmik	10.716 (68.53)	0.178 (3.74)	0.82
Odun	Doğrusal	38916 (13.50)	3693 (7.95)	0.89
	Yarı-logaritmik	10.616 (202.7)	0.064 (7.64)	0.88
Elektrik	Doğrusal	2125 (4.35)	1494 (29.58)	0.98
	Yarı-logaritmik	8.54 (231.8)	0.11 (29.16)	0.98
Likid gaz	Doğrusal	9428 (39.7)	484.8 (12.18)	0.95
	Yarı-logaritmik	9.18 (633.6)	0.04 (16.98)	0.97

Not: Parantez içindeki rakamlar t istatistikleridir.

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

3 Bu denklem $Y_j = A_j e^{b_j t}$ denkleminin logaritmik dönüştürülmesi ile elde edilmiştir; $a_j = \ln A_j$.

Yıllık ortalama yakıt tüketimi artış oranları kömür için yüzde 17.8, elektrik için yüzde 11, odun için yüzde 6.4, likid gaz için yüzde 4 ve fuel-oil için yüzde 3.5'tur. Tablo 3'ten ayrıca doğrusal trend denklemleri tahminleri ile yarı logaritmik trend denklemleri tahminleri arasında önemli bir fark olmadığı görülmektedir.

Doğrusal trend denklemleri tahminlerine dayanarak yapılan yakıt tüketimi önraporları Tablo 4'te verilmiştir. Tabloda ayrıca toplam enerji tüketimi önraporları ve her yakıtın bunun içindeki payları gösterilmektedir. Bir başka deyişle, Tablo 4 güncel yakıtlar cinsinden 1986-2005 dönemi enerji ortamını resimlendirmektedir.

Tablo 4'teki bulgularımızı yorumlamadan ve bunları doğal gaz talep potansiyelini belirlemede kullanmadan önce bazı noktaların vurgulanması önemlidir. Hiç unutulmaması gereken önemli nokta bu önraporlar 1986-2005 dönemindeki piyasa ortamının ortalama olarak örneklem periyodundaki gibi olacağını varsaymaktadır. Kuşkusuz bu oldukça katı bir varsayımdır. Nisbi fiyatlar, gelir düzeyleri, iktisadi büyüme oranları ve tesadüfi faktörlerdeki değişimler gelecekte yakıt tüketim miktarlarının değişmesine neden olacaktır. Keza doğal gazın kendisinin piyasaya girmesi diğer yakıtların tüketim miktarlarını değiştirecektir.

Tablo: 4

Bursa'da Belli Başlı Yakıtlar İtibariyle Enerji Tüketimi Önraporları ve Bunların Toplam Talep İçindeki Payları (Petrol Eşdeğeri Ton (PET) Olarak)

Yıllar	Fuel-oil		Kömür		Odun		Elektrik		Likid gaz		Toplam
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	
1986	143.760	37	123.110	31	83.237	21	27.528	7	14.760	4	392.395
1987	148.140	36	137.630	33	86.930	21	29.022	7	15.245	4	416.967
1988	152.510	35	152.140	34	90.623	21	30.516	7	15.730	4	441.519
1989	156.890	34	166.650	36	94.317	20	32.010	7	16.215	3	466.082
1990	161.270	33	181.160	37	98.010	20	33.505	7	16.699	3	490.644
1995	183.150	30	253.720	41	116.480	19	40.976	7	19.123	3	613.449
2000	205.020	28	326.280	44	134.940	18	48.448	7	21.547	3	736.235
2005	226.900	26	398.840	46	153.410	18	55.919	7	23.971	3	859.040

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Tablo 4 incelendiğinde 2000'li yıllara doğru fuel-oil ve odunun piyasa payının azaldığı, kömürlerin piyasa payının arttığı görülmektedir. Elektrik ve likid gazın piyasa payında önemli bir değişme olmamaktadır.

III. TOPLAM POTANSİYEL DOĞAL GAZ TALEBİNİN BELİRLENMESİ

Doğal gazın 1990-2005 döneminde pazarlanacağı enerji piyasasının ne olacağı bir önceki kesimde belirlenmiştir. Burada doğal gazın ele geçirmesi ihtimal dahilinde olan en büyük (hipotetik) piyasanın, başka bir deyişle toplam potansiyel doğal gaz talebinin ne olacağı belirlenmeye çalışılmaktadır. İktisadi faaliyet ve devletin enerji politikası ile ilgili olarak şu varsayımlar yapılmaktadır.

a) Devletin uyguladığı iktisadi politikalar doğal gazın piyasaya sürülmesi ile uyumlu olacaktır.

b) Bursa ili doğal gaz dağıtımına 1990 da başlanacak ve dağıtım şebekesi 2005 yılına kadar kurulmuş olacaktır.

c) Doğal gaz serbest piyasa koşullarında ve birim petrol eşdeğeri ton fuel-oil ve likit gaz fiyatları ile birim petrol eşdeğeri ton kömür fiyatı arasında bir fiyattan pazarlanacaktır.

Bu varsayımlar altında fuel-oil ve likid gaz pazarlarının tamamının kömür piyasasının yüzde 30'unun, odun piyasasının yüzde 10 unun ve elektrik piyasasının yüzde 5'inin doğal gaz tarafından ele geçirilmesi ihtimal dahilinde olan en büyük piyasayı oluşturacağı tahmin edilmektedir. Bu tahminler güncel olarak kullanılan yakıtları pazarlayan kuruluşların yöneticileri ile yapılan görüşmeler sonucunda belirlenmiştir. Kuşkusuz doğal gazın bu toplam potansiyel (hipotetik) piyasanın ne kadarına gerçekten sahip olabileceği ayrı bir konudur ve bundan sonraki kesimde ele alınmaktadır.

Bu şekilde belirlenen yıllık maksimum potansiyel doğal gaz talep miktarları Tablo 5'te iki ayrı ölçü birimi, petrol eşdeğeri ton (PET) ve $10^3 m^3$ doğal gaz eşdeğeri yakıt cinsinden verilmiştir⁴.

Tablo: 5
Maksimum Potansiyel Doğal Gaz Talep Miktarları

Yıllar	Petrol Eşdeğeri Ton (PET)	$10^3 m^3$ Doğal Gaz Eşdeğeri Yakıt
1986	205153	253275
1987	214821	265211
1988	224470	277123
1989	234133	289053
1990	243793	300979
1995	292086	360600
2000	348367	420206
2005	388660	479827

Kaynak : Kendi hesaplamalarımız.

IV. 1990-2005 DÖNEMİ İÇİN DOĞAL GAZ TALEP TAHMİNLERİ

Şimdi belirlenen maksimum potansiyel doğal gaz piyasasının (Tablo: 5) yıllar itibariyle ne kadarının ele geçirilebileceği ile ilgili bazı varsayımlar yapılmakta ve bu varsayımlar doğrultusunda 1990-2005 dönemi doğal gaz talep tahminleri belirlenmektedir. Tahmin yapılan yıllar için *düşük*, *orta* ve *yüksek* olmak üzere üç alternatif piyasa ele geçirme oranı varsayılmıştır⁵. Varsayılan oranlara dayanılarak yapılan öngörüler Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6'dan Bursa ili merkezinde 2005 yılında minimum doğal gaz talebinin $192 \times 10^6 m^3$ olacağı sonucu çıkmaktadır.

4 $10^3 m^3$ ölçü birimine dönüştürmede PET cinsinden ifade edilen rakamlar 0.81'e bölünmüştür.

5 Bu oranlar British Gas tarafından BOTAŞ için hazırlanan bir raporda önerilen oranlardır ve Birleşik Krallık'taki deneyimler ışığında belirlenmiştir.

Tablo: 6
Bursa İçin Doğal Gaz Talep Öngörülleri 1990-2005

Yıl	Maksimum Talep	Ele Geçirilmesi Muhtemel Piyasa Payları	Talep Tahmini
1990	300979	Düşük (% 10)	30098
		Orta (% 15)	45147
		Yüksek (% 20)	60196
1995	360600	Düşük (% 15)	54090
		Orta (% 20)	72120
		Yüksek (% 25)	90150
2000	420206	Düşük (% 20)	84041
		Orta (% 25)	105052
		Yüksek (% 30)	126062
2005	479827	Düşük (% 30)	143948
		Orta (% 35)	167939
		Yüksek (% 40)	191931

Kaynak : Tablo 5. Kendi hesaplamalarımız.

Bu makaleyi sona erdirmeden önce son bir uyarıda bulunmamız gerekmektedir. Burada yapılan tüm öngörülerin rafine edilmemiş verilere ve katı varsayımara dayanan ilk tahminler olduğu unutulmamalıdır. Daha sağlıklı sonuçlara ancak bu öngörüler alternatif yöntemlerle yapılan tahminlerle doğrulandığında ulaşılabacaktır.

E K VERİLERİN DERLENMESİ

Bu çalışmada kullanılan tüm veriler Bursa İl Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü aracılığı ile toplanmıştır⁶. Elektrik tüketim rakamları TEK K.B.A. Şebeke İşletme Müdürlüğünden elde edilmiştir. Fuel-oil ile ilgili ham veriler Bursa'ya dağıtım yapan depolardan — İzmit, Edincik, Gemlik, Mudanya ve İzmir'de bulunan değişik petrol şirketlerine ait dağıtım merkezleridir — sağlanmıştır. Daha sonra bu ham veriler Bursa Belediyesi İktisat Müdürlüğü, Bursa İl Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü ve BOTAS'tan temin edilen verilerle birleştirilerek burada sunulan veriler bulunmuştur. Likid gaz tüketim rakamları doğrudan doğruya Bursa İl Ticaret ve Sanayi Müdürlüğü tarafından bu çalışma için derlenmiştir. Bursa'da kömür dağıtım işi 1979 yılında kurulan Kömür Satış Tevzi Müessesesi (KSTM) tarafından yapılmaktadır. Ayrıca özel sektör de kömür satışı yapmaktadır. Burada sunulan veriler KSTM'ye linyit kömürü veren T.K.İ. Sınırlı Sorumlu Marmara Linyit İşletmesinden alınan linyit kömürü miktarları ile KSTM tarafından satılan Çan kömürü miktarları birleştirilerek bulunmuştur. Odun tüketim miktarları Orman Bölge Müdürlüğünden alınan STER olarak ifade edilen miktarlar tona düşürüldükten sonra yüzde 100 arttırılarak elde edilmiştir. Çeşitli yetkili kuruluşların resmi yollardan satılan odunun hiç bir zaman gerçek odun tüketiminin yüzde 50'sini aşmadığı noktasında hemfikir olduğu görülmüştür.

6 Tüm çalışmalarımızda bize çok büyük yardımları dokunan Bursa İl Sanayi ve Ticaret Müdürü Ümran Orel'e teşekkür ederiz.

AMERİKA VE TÜRKİYE ÖRNEKLERİYLE İSTATİSTİK VE KAMUOYU

Necmi GÜRSAKAL*

ÖZET

Bu çalışmada istatistiğin son derece gelişmiş olduğu Amerika ile istatistiğin henüz gelişmekte olduğu ülkemiz ele alınarak, istatistik-kamuoymu ilişkileri değerlendirilmektedir. Amerika'da 1980'li yıllardan sonra bir meslek olarak istatistik ve istatistikçinin, topluma katkılarının karşılığında hakettiği yerde bulunup bulunmadığı daha yaygın bir şekilde tartışılmıştır. Ayrıca Amerikalı istatistikçiler, "halkla ilişkiler", "toplumsal Sorumluluk", "kalite kontrolüne önem verme", "istatistiklerin öncelik sırası" gibi konuları da gündeme getirmişlerdir.

Ülkemizde henüz çok yeni bir meslek dalı olan istatistik ise kamuoymu gündemine genelde: Fiyat endeksleri, nüfus sayımları ve seçimlerle ilgili kamuoymu araştırmaları ile gelmektedir. Ancak ülkemizde istatistik konusunda oluşan kamuoymu imajının olumlu olduğunu söylemek çok güçtür ve bu imajın olumluya dönüştürülebilmesi için istatistikle ilgili kişi ve kuruluşlara büyük sorumluluklar düşmektedir.

SUMMARY

In this paper the relation between statistics and public opinion in Turkey and the U.S.A. is evaluated. In the U.S.A. it has been argued more widely whether statistics as a discipline or statisticians receive benefits for their contributions after 1980's. Besides topics like "social responsibility", "public relations", "importance of quality control", "the priority order of statistics" have been included in the statisticians agenda.

In our country, statistics is in its infancy, and in general our publicity interests in statistics are only in relation with price indexes, consensus and public opinion researches of elections. It is also hard to say that statistics has a good image in public opinion. Therefore, a great responsibility should be taken by individuals and institutions of statistics in order to change this image into a positive one.

I. GİRİŞ

Nüfus, arazi ve ülkenin bazı özellikleri hakkında bilgi sahibi olmadan devlet yönetmek son derece güç olduğundan, istatistik uygulamasının devlet kadar eski bir

* Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

geçmişe sahip olduğu söylenebilir. İstatistik yöntembilimi, istatistiksel işlemlerin uygulanmasından çok daha sonra ortaya çıkmıştır¹. Nitekim, uygulamadan teoriye geçilmesi ve istatistiğin yöntemiyle ilgi konuların sistematik bir şekilde ele alınması onyedinci yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Modern istatistiğin doğuşu ise Jacques Ouetelet ile onsekizinci yüzyıl içinde gerçekleşmiştir².

Bilim tarihi içinde henüz yeni bir bilim dalı olan istatistiğin kamuoyunda, gerek bir bilim dalı gerekse bir meslek olarak tanınması ise çok daha yakın zamanlara rastlar. Çalışmamızda istatistiğin son derece gelişmiş olduğu Amerika ile istatistiğin henüz gelişmekte olduğu ülkemizi ele alarak, istatistik-kamuoyu ilişkilerini değerlendirmeye çalışacağız. Amerika örneğimizde istatistik-kamuoyu ilişkisi istatistik konusunda çalışan bilim adamlarının bakış açısından değerlendirilmiş ancak ülkemizde bu konuyla ilgili bilim çevrelerinin düşüncelerini yansıtan yeterli kaynak olmadığından, ülkemiz açısından konu daha çok basın organlarının görüşleri çerçevesinde incelenmiştir.

II. "DOĞAN GÜNEŞ"TEN "ASLA TESLİM OLMAYACAĞIZ"A DÖNEN BAKIŞ AÇISI: AMERİKA 1977-1980

Franklin A.Graybill 1977 yılında yayınlanan bir çalışmasında, American Statistical Association ve istatistik mesleği için güneşin batmakta değil, doğmakta olduğu görüşünde olduğunu belirtiyor. Yine aynı yazara göre, toplumdaki veri ve bilgi patlaması karşısında olan istatistik mesleği, geçmişte insanlığın refahına katkıda bulunmuştur ve gelecekte de bulunacaktır. Ayrıca Franklin A.Graybill, bu konuda yeter derecede iyimser olduğunu ekleyerek, istatistiğin henüz "bebeklik" dönemini yaşadığını, önündeki geleceğin sınırsız olduğunu ve uygarlığa katkıda bulunan etkinlikler arasında istatistiğin merkezi bir role sahip olacağını da belirtmektedir³.

İstatistik mesleğine ilişkin aynı iyimser görüşlere 1978 yılında yayınlanan bir başka makalede de rastlıyoruz. Leslie Kish'in söz konusu makalesinde, "istatistikçilerin verilerini, veri toplanabilecek diğer bütün alanlardan topladıkları ve kendi veri alanları olmadığı için başkaları olmaksızın çalışamayacakları; ancak başka alanlarda çalışanların da istatistikçiler olmaksızın yapamayacakları" ileri sürülüyor. Yine aynı makalede yazar, iyimser insanı "geleceğin belirsiz olduğunu düşünen kişi" şeklinde tanımlayarak, istatistikçi gözüyle mesleğinin geleceği konusunda iyimser olduğunu açıklıyor⁴. Şüphesiz bu çalışmada yer alan düşüncelere karşın, yapılan "iyimser" tanımı bu düşüncelere gölge düşürse bile, 1977 ve 1978 yıllarında Amerikan istatistikçilerinin mesleklerinin geleceğine olumlu baktıklarını söyleyebiliriz.

Ele aldığımız çalışmalarda iyimser görüşlerle birlikte bazı özeleştiriler de yer almaktadır. Örneğin bu çalışmalarda, "Temel eksikliğimizin, profesyonel istatistik-

1 Serper Özer, Uygulamalı İstatistik — 1, Filiz Kitabevi, İstanbul-1985, s. 4-6.

2 Cömlekçi Neclâ, İstatistiğin Tarihçesi, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 20 Eskişehir-1985. s. 49.

3 Graybill A. Franklin, "What Lies Ahead?", JASA, March 1977, Volume 72 Number 357, s. 7-10.

4 Kish Leslie, "Chance, Statistics, and Statisticians," JASA-March 1978, Volume 73, Number 361, s. 1-6.

çilerle, çalışmalarında istatistik kullanmak zorunda olan profesyonel olmayan istatistikçiler arasındaki iletişim noksanlığı olduğuna inanıyorum. Bunu gerçekleştirmek kolay değildir ve bu sorumluluk bize düşmektedir⁵ ve "Yayınlarımızdan gurur duyuyoruz ancak yine de yayınlarımızda uygulamaya yönelik bir denge kurmaya çalışmalıyız"⁶ şeklinde özeleştirilere rastlanmaktadır. Sözkonusu özeleştireleri, daha sonraları Amerikan istatistikçilerinin önem verecekleri "toplumsal sorumluluk" konusunun habercileri olarak da değerlendirebiliriz.

1980 yılında H.O. Hartley tarafından yazılan bir makalede⁷ ise özeleştirinin dozunun arttığını görüyoruz. Öyle ki, H.O. Hartley'e göre "İstatistikçiler, istatistik kullanımının gerekmediği problemlerde istatistiği zorlama bir şekilde kullanmaktan kaçınmalı ve sık sık yaptıkları istatistiğin en çok gerekli olduğu problemlerde kullanılmaması hatasına düşmekten vazgeçmelidirler." Yeni aynı çalışmada sorulan "Kamu sektöründeki kaç başarısızlıktan, bunların makul olmayan büyüklüklerdeki riskleri istatistiksel çözümlerle açıklanarak kaçınılabildi?" sorusuyla da istatistiğin gerektiğinde kullanılmadığı bir defa daha vurgulanmaktadır.

H.O. Hartley'in makalesinde, Leslie Kish'in 1978 yılında belirttiği "başka alanlarda çalışanların istatistikçiler olmaksızın yapamayacakları" görüşüne biraz esneklik getirilerek bu görüş, "İstatistikçilerin başka alanlarda çalışan kişileri, istatistikle uğraşarak zamanlarını boşa harcadıklarına inandırmak zorunda oldukları ve inandıracakları, "şekline dönüşmektedir. Daha da ilginç olan nokta, bu makalenin "Mesleki kişiliğimiz tahrip edilirken boş oturmayacağız" meydan okuması ve Wiston Churchill'den "Kolejlerde ve üniversitelerde çarpışacağız, ekonominin kamu ve özel olmak üzere tüm sektörlerinde çarpışacağız ve asla teslim olmayacağız." alıntısıyla son bulmasıdır.

Verilen alıntılardan da anlaşılabilir gibi, 1977 yılında bir disiplin ve bir meslek olarak istatistik "doğan güneş" iken 1980 yılında Wiston Churchill'in II. Dünya Savaşı koşullarında söylediği "asla teslim olmayacağız" noktasına gelmiştir. Şüphesiz burada verilen görüşlerin öznel oldukları ve istatistiğin Amerika'daki 1980 yılı koşulları ile II. Dünya Savaşı koşulları arasında bir benzetme bile olsa paralellik kurulamayacağı ileri sürülebilir. Ancak unutulmamalıdır ki bu görüşleri öne süren kişilerin görüşleri, onların istatistiğe yıllarını vermiş kişiler olmaları nedeniyle, kamuoyunun genel düşüncelerinden daha olumlu ve yapıcı görüşler olsa gerektir.

Kötümser görüşlere neden olarak akla gelen diğer bir etken ise, Amerikan istatistikçilerinin ülkelerinde Vietnam Savaşı sonrası yaşanan "güven bunalımı" çerçevesindeki genel kötümserlik havasından etkilenmiş olmalarıdır. Ancak bu tür toplumsal koşulların etkisi ne olursa olsun, yine de 1977'den 1980'e Amerikalı istatistikçilerin geleceğe yönelik beklentilerinde olumsuz bir gelişmenin varlığından söz edilebilir.

-
- 5 Graybill A. Franklin, "What Lies Ahead?", JASA, March 1977, Volume 72, Number 357, s. 10.
 - 6 Kish Leslie, "Chance, Statistics and Statisticians," JASA, March 1978, Volume 73, Number 361, s. 5.
 - 7 Hartley H.O., "Statistics as a Science and as a Profession," JASA, March 1980, Volume 75, Number 369, s. 7,

III. A.B.D. KAMUOYUNDA İSTATİSTİK: 1980 SONRASI GÜNDEMİ

Birey olarak istatistikçilerin ve bir meslek dalı olarak istatistiğinin, Amerikan kamuoyunda, katkılarının karşılığı olarak hakettiği yeri sağlayıp sağlayamadığı tartışmalıdır⁸. İstatistiğinin Amerikan kamuoyunda bir bilimsel disiplin olarak algılanmasına engellerden biri, istatistikçinin "sadece beyzbol, futbol, basketbol gibi sporların kayıtlarını tutan; Dow Jones menkul değerler ortalamalarını derleyen bir kişi" olarak düşünülmesidir⁹. Bu sorunun çözümü için "Hedefler: Neredeyiz? Nerede Olmalıyız" adlı makalesinde¹⁰ R.L. Anderson şu örneği veriyor:

"Tüketici fiyat endeksleri televizyonda yayınlandığında çok az sayıda seyirci, elde edilen endeksin hesaplanması için gerekli, endeks formülünün oluşturulması, verilerin toplanması ve sonuçların analizi gibi, karmaşık istatistiksel aşamaların farkındadır. Ancak durum ne olursa olsun, istatistikçinin bu operasyonda oynadığı çok önemli rolü kamuoyuna anlatmak zorundayız. Bu sorun Amerikan İstatistikçiler Derneği Eğitim Bölümü tarafından çeşitli yayın organlarında yapılacak açıklamalarla çözümlenebilir".

I. Richard Savage, istatistiğe ilişkin çabaların yürütülmesinde tartışmaların sadece teknik olduğunu ve olayın siyasal boyutlarının gözönüne alınmadığını 1985 yılında yayımlanan bir çalışmasında belirtmektedir¹¹. Yazar bu çalışmasında George Orwell'in "1984" adlı romanından ve bir Amerikan Hükümeti raporundan verdiği iki farklı, ekstrem bakış açısıyla şu soruyu gündeme getiriyor: "İstatistiklerin kullanımında düşünülen öncelik sırası nedir?" Şüphesiz istatistikler gerek makro, gerekse mikro birimlerin kullanımı birarada düşünülerek hazırlanmalıdır. Bununla birlikte, I. Richard Savage'in sorusu, uygulamada bunlardan hangisine öncelik tanındığını belirlemeye yönelik bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir deyişle sorumuz, "İstatistikler kamu yöneticilerinin mi yoksa halkın mı bunları öncelikle kullanacakları düşünülerek düzenlenmekte ve hazırlanmaktadır?" olmaktadır.

Bu soruyla ilgili olarak bir bilim-kurgu romanı olmakla birlikte, futuroloji konusunda edebiyatçıların bilim adamlarından daha başarılı oldukları görüşü doğrultusunda, George Orwell'in romanındaki istatistiğe bakış açısını vermek yararlı olacaktır.

"Bu sadece saçmalığın bir parçasının, diğeriyle ikame edilmesiydi. İlgilendiğiniz materyalin büyük kısmının gerçek dünya ile ilişkisi, doğrudan söylenen bir yalanın içerdiği ilişki kadar bile yoktu. İstatistikler orjinal biçimlerinde olduğu kadar, rektifiye edilmiş biçimlerinde de fanteziydi. Çoğu zaman onları kafanızdan uydurmanız bekleniyordu"¹².

Böyle bir bakış açısından istatistiklerin amacı, öncelikle toplumun bilgilendirilmesi ya da daha doğru bir deyişle yanıltılması olmaktadır. Yoksa bu düşünce çer-

8 Bradley A. Ralph, "The Future of Statistics as a Discipline," JASA, March 1982, Volume 77, Number 377, s. 3.

9 Anderson R.L., "Goals: Where Are We and Where Should be Going? JASA, June 1984, Volume 79, Number 386, s. 255.

10 A.g.k., s. 255.

11 Savage I. Richard, "Hard-Soft Problems", JASA, March 1985, Volume 80, Number 389, s.1.

12 Orwell George, 1984, New American Library, New York-1983.

çevesi içinde istatistiğin kamu yöneticilerinin verecekleri kararlara temel oluşturmak için analiz amacıyla kullanılması sözkonusu değildir.

Diğer taraftan, Amerikan Hükümeti'nin yayınladığı bir rapora göre ise öncelik sırası şu şekildedir¹³:

- 1) Nüfus sayımının yapılması,
- 2) Ulusal ekonomik koşullarla ilgili temel zaman serilerinin politika saptanabilmesi amacıyla yayınlanması (fiyat endeksleri ve diğer ekonomik istatistikler gibi.),
- 3) Federal birimlerin karar verebilmeleri amacıyla düzenlenen istatistikler (sosyal istatistikler),
- 4) Özel kuruluş ve kişilerin kullanım amaçları için hazırlanan istatistikler.

George Orwell'in bilim-kurgu romanının aksine Amerikan Hükümet Raporu, özel sektörün ve bireylerin istatistik gereksinmelerini öncelik sırasında en sona yerleştirmektedir. Burada konumuz olmakla birlikte, yapılabilecek diğer bir saptama, Amerikan liberal ekonomik toplumsal düzeninin özel kişi ve kuruluşlara verdiği önem ve önceliklerle, istatistik konusunda bireylerin ve özel kuruluşların en son sırada yer almasının yarattığı çelişkidir.

İstatistiğin kamuoyunda doğru bir şekilde algılanabilmesi için R.L. Anderson, istatistikçilerin çevre kirlenmesi konusunda daha ayrıntılı ve ağırlıklı çalışmalar yapmaları gerektiğini ileri sürüyor. Bu görüşe göre, "Hayvanlar üzerinde kirleticilerin etkisiyle ilgili yapılan deneylerden elde edilen bilgiler insanlar için kullanılabilir mi?" ve "Kanser, doğumdan önce oluşan sakatlıklar gibi sağlık problemleri, kirli alanlarda kirlenmemiş alanlara göre daha çok mudur?" şeklindeki problemler üzerinde çalışılması, istatistiğin kamuoyundaki imajını olumluya çevirebilecek konulardır¹⁴.

Kalite kontrolü konusunda II.Dünya Savaşı sırasında sağlanan gelişmenin, savaş yenilgiyle bitiren Japonlar tarafından sahiplenilmesini Amerikan anormalliklerinden biri olarak nitelendiren I. Richard Savage, bu yöntemlerin Japonlara Amerikalılar tarafından tavsiye edildiğini, şimdi ise Amerikan endüstrisinin istatistikçilere bir defa daha "hoşgeldiniz" demesinin saçma olduğunu belirtiyor¹⁵. Yazara göre, kalite kontrolü konusunda Amerikan İstatistikçiler Derneği'nin Amerikan İstatistiksel Kalite Kontrolü Derneği ile ortaklaşa çalışmaları yararlı olacaktır¹⁶.

İstatistikçilerin toplumsal sorumluluğu konusu istatistiğin Amerikan kamuoyunda yanlış algılanmasına neden olan diğer bir konudur. "Vietnam Savaşı sırasında doğru olmayan istatistikler yayınlanırken istatistikçiler neredeydi?", "Karşılaştırmalı askeri güçler konusunda istatistikçiler ne yapıyorlar" ve "İnsan hakları ve özgürlükler konusundaki tartışmalarda hangi istatistiksel yöntemleri önerebilirler?" gibi sorularla irdelenen toplumsal sorumluluk kavramı Amerikan istatistikçilerinin gündeminde yer almaktadır¹⁷.

13 Savage I. Richard, "Hard-Soft Problems," JASA, March 1985, Volume 80, Number 389, s. 1.

14 Anderson, a.g.m., s. 257.

15 Anderson, a.g.m., s. 257.

16 Anderson, a.g.m., s. 258.

17 Anderson, a.g.m., s. 258.

Özetlersek günümüzde Amerikalı bir istatistikçinin gündeminde, istatistiğin kamuoyunda yanlış algılanmasına neden olan engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik şu konular yer almaktadır:

- i) İstatistiçilerin halkla ilişkileri,
- ii) İstatistikçilerin toplumsal sorumluluğu,
- iii) İstatistikçilerin kalite kontrolüne önem vermeleri,
- iv) İstatistiklerde gözönüne alınan öncelik sırası.

IV. TÜRKİYE'DE İSTATİSTİKLER VE KAMUOYU

Türkiye'de ülkenin ekonomik, toplumsal ve kültürel faaliyetleriyle ilgili istatistikleri derlemek, değerlendirmek ve yayınlamak görevi 1984 yılında yayınlanan 219 sayılı Kanun Hükmündeki Kararname'ye göre Devlet İstatistik Enstitüsü'ne verilmiştir.

2. maddenin sadece "Kamuoyu araştırmaları yapmak diğer kuruluşların bu konudaki çalışmalarına yardım etmek" şeklindeki (g) fıkrası, doğrudan bireylerin bilgi gereksinmelerini karşılamaya yönelik bir fıkra olarak yorumlanabileceğine göre; bu maddenin yeri yasal olarak, Türkiye'de yürütülen istatistik çalışmalarında makro karar birimlerinin önceliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca açıktır ki, ülkemiz istatistikleri açısından henüz Amerika benzeri bir "öncelik sırası" tartışmasına çok uzaktır. Bunun yerine ülkemizde tartışılması gereken temel konu kamımızca, istatistiğe gereken önemin verilip verilmediği konusu olmalıdır.

Ülkemiz henüz bir "istatistiklerin öncelik sırası" tartışmasına uzak olmakla birlikte, 1986 yılı sonlarında yaşanan bir olay, bu tür bir tartışmanın ülkemiz içinde ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymuştur. 1986 yılı sonunda bilimsel çevrelerde ve ekonomi basınında yaygın olarak tartışılan konulardan biri de bankaların batık kredi miktarlarıydı. Bu arada bir gazete makalesinde¹⁸ "Batık kredilerin 3 trilyon olduğuna bir banka genel müdürünün ekonomi basınından 20 kadar gazeteciyle yaptığı sohbet sırasında karar verildiği; hesaplamaların, hesap makineleri yerine kadehlerle yapıldığı ve bu rakamın sonradan en resmi verilerden daha resmi kabul edilerek üzerinde analizler, yorumlar yapıldığı" anlatılmıştı. Bireylerin tasarruflarını değerlendirirken, bankacılık kesimindeki batık kredi miktarını bilmeleri en doğal haklarıdır. Bu nedenle, bu tür bir rakamın sadece makro karar birimlerinin elinde bulunması ve bu rakamın kamuoyuna açıklanmaması, belki de gerçeği olduğundan fazla gösteren 3 trilyon gibi rakamlara saplanılmasına yol açmıştır. Yine aynı gazete makalesinde yapılan "Ama resmi istatistik ve rakamsal verilerin son derecede az olduğu ve ülkede insanlarımızın rakamlara aç oluşu, yine çoğumuzun doğruluk derecesini araştırmadan rakamları rastgele kullanma özelliğiyle birleşince 3 trilyon rakamı bir anda en resmi verilerden daha resmi, en ince hesaplardan daha titizlikle hesaplanmış bir rakam olarak kabul edildi." biçimindeki yorum, bilgi patlamasının ve haberleşme olanaklarının hızla büyüdüğü ülkemiz içinde mikro birimlere öncelik sırasında makul bir yer verilmemesinin yaratabileceği sakıncayı açıkça ortaya koymaktadır.

18 Tamer Meral, "Trilyonluk Batık Krediler Hesaplanırken Ben de Vardım", Cumhuriyet Gazetesi, 29 Kasım 1986.

iii) Seçimlerle İlgili Kamuoyu Araştırmaları: Ülkemizde uygulamaları henüz çok yeni olan kamuoyu araştırmaları, istatistikle ilgili konuların kamuoyunun gündemine gelmesini sağlayan diğer bir etkidir. Yine 1986 ara seçimi sonları çıkan gazete haberleri, seçimle ilgili araştırmaları yapan özel araştırma gruplarının yayınladıklarını açıklamıştır. Ancak bu özel kuruluşların ülkemizdeki geçmişlerinin henüz çok kısa olmasına karşın bu kuruluş yöneticileri hemen bu haberlerden sonra gazetelere yaptıkları açıklamalarla yöntemlerini, yanlış nedenlerini açıklayarak konunun kamuoyunda yanlış anlaşılması için gerekli çabayı göstermişlerdir²⁰. Bu kuruluşların halkla ilişkiler konusunda etkili olmalarının önemli bir nedeni kamuoyu araştırmalarını basın organlarıyla ortaklaşa olarak yürütmeleridir. Ancak bu tür özel kuruluşlardan çok daha geniş bir teşkilatlanmaya sahip olan Devlet İstatistik Enstitüsü'nün halkla ilişkileri ile karşılaştırıldığında özel kuruluşların bu konuda gerçekten etkin oldukları sonucuna varılabilir.

V. SONUÇ

A.B.D. istatistik konusunda gelişmiş bir ülke olmasına karşın, Amerikalı istatistikçiler ancak 1980 sonrasında istatistik-kamuoyu ilişkisini çok çeşitli açılardan tartışmaya başlamışlardır. Ülkemiz ise istatistik açısından A.B.D. ile karşılaştırıldığında henüz yolun başında sayılabilir. Bu nedenle, A.B.D. ile ülkemiz koşulları arasında konuyla ilgili çok az benzerlikler olmakla birlikte, bu ülkenin deneyimlerinden istatistik konusunda öğreneceğimiz çok şey olduğunu vurgulamak istiyoruz.

İlk anda ülkemiz için henüz tartışılması lüks olarak değerlendirilebilecek bir "istatistiklerin öncelik sırası" tartışması, gerçekte bu şekilde değerlendirilmelidir. Eğer mikro karar birimlerinin gerçekten rasyonel kararlar vermelerini bekliyorsak, bu birimlerin ancak yeterli bilgiye sahip olduklarında rasyonel kararlar verebileceklerini ve davranabileceklerini de unutmamalıyız.

Kamuoyunda oluşan belirli bir imajı olumsuzdan olumluya çevirmek son derece güç bir iştir. Bu nedenle, bir meslek ve bir bilim dalı olarak istatistiğin toplumumuz belleğine bir "ölü doğum" olarak yerleşmemesi için istatistikle ilgili kişi ve kurumlara büyük sorumluluklar düşmektedir. Bu noktada özellikle Devlet İstatistik Enstitüsü'nün konuyla ilgilenerek daha büyük sorumlulukları yüklenmesi gereği de diğer bir gerçektir.

20 Dünya Gazetesi, "Kamuoyu Araştırmalarında Uygulanan Yöntem Ayrıntısıyla", 8 Ekim 1986.

SEÇİM SİSTEMLERİ VE PARTİ SİSTEMLERİ

Ali Yaşar SARIBAY*

ÖZET

Bu yazının amacı, seçim sistemleri ile parti sistemleri arasındaki ilişkiye dair bazı metodolojik problemlere değinmektedir. Yazıda önce sözkonusu ilişkiyi çözümlen ve literatürde kurumsal ve sosyolojik olarak adlandırılan yaklaşımlar özetlenmekte ve karşılaştırılmaktadır. Daha sonra parti sistemlerinin seçim sistemi eşliğinde işleyişinin ülkelerin tarihsel ve siyasal koşul ve geleneklerinden etkilendiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, aynı seçim sisteminin farklı ülkelerde, hatta aynı ülkenin siyasal hayatının değişik dönemlerinde bile farklı etkilere sahip olabileceği sonucuna varılmaktadır. Nihayet, seçim sistemleriyle parti sistemleri arasındaki ilişkiyi açıklamada çok değişkenli bir modelin, tek nedensel etkene dayanan iki değişkenli bir modelden daha uygun olacağı önerilmektedir.

SUMMARY

Electoral Systems and Party Systems

The aim of this paper is not substantive, but methodological. The paper first attempts to summarize and compare the arguments of institutional and sociological approaches to the relationship between electoral systems and party systems. It then emphasize that the working of the party systems associated with electoral system is influenced by the historical and political circumstances and traditions of the countries in which they operate. In this context, one central conclusion the paper reached is that the same electoral system can have dissimilar effects in different countries, or even in the same country at different periods of its political life. The paper finally suggests that a multivariate model is more proper than a bivariate model based on a fundamental causative factor for explaining the relationship between electoral systems and party systems.

I.

Geleneksel olarak seçim sistemleri ile parti sistemleri arasındaki ilişkinin çözümlenmesi, şu iki etkiyi araştırmaya yönelik olmuştur¹:

* Doç. Dr.; U.Ü.İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü

1 V. Bogdanor; "Conclusion: Electoral Systems and Party Systems" V. Bogdanor-D. Butler (Ed.), *Electoral Systems and their Political Consequences*, Cambridge, 1983, s. 247.

1. Seçim sisteminin partilerin sayısı üzerine etkisi,

2. Seçim sisteminin bu yoldan bir ülkenin siyasal istikrarı üzerine etkisi

Nitekim, Duverger'nin bu konudaki öncü çalışmasından² sonra, sözkonusu etkileri araştırmaya yönelik incelemeler hızla çoğalmaya başlamıştır. Bununla beraber, seçim sistemleri ve parti sistemleri arasındaki ilişki, literatürde bugün bile sonuçlanmamış olan bazı metodolojik tartışmaları da gündeme getirmiştir.

Bu yazıyla amaçladığımız, yapılagelen bu tartışmalar bağlamında seçim sistemleriyle parti sistemleri arasındaki ilişkiyi araştırırken dikkat edilmesi gereken bazı hususlara değinmek, bir anlamda disiplinler arası işbirliğini (ve işbölümünü) ilgilendiren bazı problemleri ele almaktır.

II.

Siyasal parti incelemelerinde, diyebiliriz ki, "Duverger öncesi" ve "Duverger sonrası" gibi bir ayırım yerleşmiş bulunmaktadır.

Seçim sistemleriyle parti sistemleri arasındaki ilişkiyi araştırmada, Duverger'den önce mesele orantılı temsilin istisnasız olarak istikrarsız hükümetlere ve uç siyasal akımlara (extremizm) yol açtığı; çoğunluk usulünün ise, demokratik değerlerin korunmasında bir güvence olduğu şeklinde ele alınmıştır³. Meselenin bu şekilde alınışı, hiç şüphesiz, seçim sisteminin nedensel etken (causative factor) olarak kabulünü içermektedir. Buna göre, parti sistemlerini ve dolayısıyla hükümetin istikrarını belirleyen tek etken seçim sistemi olmaktadır.

Duverger'nin anılan çalışmasında simgeleşen geleneksel veya kurumsal olarak adlandırılan yaklaşım da, belirli seçim sistemleri tipinin belirli parti sistemleri tipini teşvik ettiğini ileri sürer. Örneğin Duverger, tek turlu çoğunluk usulünün iki parti sistemini; iki turlu çoğunluk usulünün ya da orantılı temsiline çok parti sistemini teşvik ettiğini açıklamış, hatta bu genellemelerden birincisini kitabında belirtilmiş bütün varsayımlar arasında "gerçek bir sosyolojik kanuna en yaklaşanı" diye nitelemiştir⁴.

Buna karşılık, Duverger, Lijphart'ın belirttiği gibi, seçim sistemleriyle parti sistemleri arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu da vurgulamıştır. Ona göre, sözgeli mi tek turlu çoğunluk sistemi iki parti sisteminin sürmesini teşvik eder; ama iki parti sistemi de çoğunluk usulünü gerekli kılar. Çünkü bu usul, aynı zamanda, iki büyük partinin bir üçüncü parti karşısında hakimiyetlerinin korunmasında avantaj sağlar⁵. Ancak, Duverger yine de diğer etkenler yanında teknik bir etken olarak seçim sisteme daha fazla ağırlık vermek gerektiğini ısrarla vurgulamıştır⁶. Zaten, Duverger'ye en önemli eleştirilerden biri tam bu noktada yöneltilmiştir. Örneğin, G. Lavau, Duverger'nin bütün kusurlarının bir yöntem hatasından kaynaklandığını, bunun da

2 M. Duverger; *Siyasi Partiler*, (Çev.: E. Özbudun), Ankara, 1974, 2.b.

3 Bu görüşün başta gelen temsilcisi F.A. Hermens'tir: *Democracy or Anarchy? A Study of Proportional Representation*, Notre Dame, 1941.

4 Duverger, *a.g.e.*, s. 290.

5 A. Lijphart; *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven, 1984, s. 158.

6 Duverger, *a.g.e.*, s. 290.

"partileri partilerle ve seçim sistemleriyle açıklamak" olduğunu ifade etmiştir⁷. Dahası, Lavau seçim sistemlerinin belli parti sistemlerini yaratmadığını, tersine partilerin kendi çıkarlarına en uygun seçim sistemini kabul ettiklerini özellikle vurgulamıştır⁸. Gerçi, Özbudun'un belirttiği gibi, Lavau'nun eleştirilerini bazı açılardan abartılı bulmak mümkündür⁹. Fakat, yine de, Lavau'nun parti sistemlerinin oluşumunda seçim sistemi gibi teknik bir etkenin tek açıklayıcı olamayacağına dikkatleri çekmesi bir katkı olarak belirtilmelidir.

Nitekim, bugün literatürde "Duverger sonrası" çalışmaların parti sistemlerini belirleyen etkenlerin seçim sistemi dışında hangi etkenler olduğu meselesi üzerinde daha çok yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Bu gibi çalışmalar, her şeyden önce, seçim sistemini sebep değil, sonuç olarak kabul eden çalışmalardır. Buna göre, siyasal partiler ve parti sistemleri toplumsal ve tarihsel etkenlerin ortaya çıkardığı ve biçimlendirdiği bir ürün olarak görülmektedir. "Duverger sonrası" yeni ve sosyolojik olarak adlandırılan yaklaşım, parti sistemlerinin oluşumunu açıklamada nedensel etken olarak sosyal bölünme tiplerini esas almaktadır¹⁰. Bu açıdan, bir toplumda ne kadar çok sosyal bölünme tipi varsa, o toplum çok partili sisteme sahip demektir. Hatta bu, tıpkı Duverger'nin iki parti sistemi gibi "doğal" niteliğe sahip bir olgu sayılmaktadır¹¹.

Görüldüğü gibi, sosyolojik yaklaşım, çok parti sistemine yol açan etken olarak orantılı temsil sistemini görmemektedir; bunun yerine o toplumdaki sosyal bölünme tiplerine belirleyicilik tanımaktadır. Gerçekten de bazı ülkelere baktığımızda, bu durum açık olarak kendini göstermektedir. Örneğin, Belçika'da Katolik ve Liberal partiler yanında üçüncü bir parti olarak Sosyalist İşçi Partisi 1894'te siyasal hayattaki yerini almış ve çok partili evreye geçilmiştir¹². Oysa bu ülkede orantılı temsil sisteminin uygulanmaya başlaması beş yıl sonraya rastlamaktadır. Aynı şekilde, Danimarka'da 1920'de orantılı temsilin kabulünden önce, iktidar için yarışan dört parti varken, Norveç'te üç büyük parti, İmparatorluk Almanya'sında altı-oniki arasında değişen sayılarda partiler bulunmaktadır¹³.

7 Lavau'nun bu eleştirileri için bk.: E. Özbudun, "M. Duverger'nin 'Siyasal Partiler'i ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler", *Ank. Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXXI, S. 1-4, 1964, s. 32.

8 Aynı yer

9 Aynı makale, s. 33.

10 Bu yaklaşımın en popüler örneği S.M. Lipset ve S. Rokkan'nın çalışmalarıdır: "Cleavages, Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction", S.M. Lipset-S. Rokkan (Ed). *Party Systems and Voter Alignments*, New York, 1967.

11 Bogdanor, *a.g.m.*, s. 255.

12 Bu noktada hatırlatmak gerekir ki, iki parti sisteminin varlığı şu koşullara bağlıdır: 1. Parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğu için yarışan iki parti arasında meydana gelmesi, 2. Bu yarışta partilerden birinin bu çoğunluğu kazanması, 3. Çoğunluğu kazanan partinin hükümet kurabilmesi, 4. İktidar ile muhalefet arasında yer değiştirme (rotation) olasılığının bulunması. Bk., G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, New York, 1976, s. 188.

13 Bogdanor; *a.g.m.*, s. 255. Diğer bazı ülkelerdeki durum için bk., K. von Beyme; *Political Parties in Western Democracies*, Aldershot, 1985, s. 266.

Öte yandan, orantılı temsilin partilerin sayısını çoğaltacağına dair genellemenin de şüpheli olduğu sosyal bölünmeyi esas alan yaklaşımların üzerinde birleştikleri bir nokta olmuştur¹⁴.

Sosyolojik yaklaşım, parti incelemecilerinin önüne önemli ufuklar açmış olmakla beraber, seçim sistemleriyle parti sistemleri arasındaki ilişkiyi çözümleneyen nihai yaklaşım olarak kabul edilemez. Böyle bir anlayış, araştırmacıyı hem determinist çözümlenmelere, hem de sosyal bölünmelerin ürünü olmayan siyasal oluşumların varlığını yadsımaya götürür¹⁵.

III.

Sadece seçim sistemine veya sadece sosyal bölünme tiplerine dayanarak parti sistemlerinin oluşumunu açıklamada determinizm tehlikesine düşme bir yana, eksik açıklamaların da ortaya çıkacağı bir gerçektir. Bu bağlamda, özellikle dikkat edilmesi gereken husus, sözgelimi seçim sistemini belirleyici olarak aldığımızda, aynı seçim sisteminin farklı ülkelerde, hatta aynı ülkenin siyasal hayatının değişik dönemlerinde bile farklı etkilere sahip olabileceğidir. Böyle bir durumun vuku bulabileceğini, örneğin Türk siyasal hayatındaki gelişmelere baktığımızda daha iyi görülebiliriz.

Türkiye'de tek turlu listeli çoğunluk sisteminin uygulandığı 1950-1960 döneminde iki parti sistemi biçimi yürürlükte olmuştur¹⁶. 1961-1965, 1965-1973, 1973-1977, 1977-1980 dönemlerinde D'Hondt usulü orantılı temsil sistemi uygulanmasına karşın, parti sistemleri tipi bu dönemlerde ılımlı çoğulcu (1961-1965); hâkim parti (1965-1973); ılımlı çoğulcu (1973-1977); sınırlı çoğulcu (1977-1980) şeklinde işlemiştir¹⁷. 1983-1988 döneminin ise çift barajlı orantılı temsil sisteminin eşliğinde bir hakim parti sistemi şeklinde işleyişi içerdiğini söyleyebiliriz.

Bu gözlemlerden ortaya çıkan sonuç, seçim sistemleriyle parti sistemleri arasında tek yönlü nedensel bir ilişkiden söz edilemeyeceğidir. Eğer edilebilseydi, her şeyden önce, örneğin 1965-1973 döneminde seçim sisteminin hakim parti sistemi gibi bir sistemi değil, çok parti sistemini doğurması gerekirdi. Veya, bu dönemde varolan parti sistemi tipinin diğer dönemlerde de var olması beklenirdi. Buna karşılık sosyal bölünmelerin de, tek yönlü bir etkiyi içermediğini eklememiz gerekir. Örneğin, yarışmacı sisteme geçildiğinden bu yana sosyal bölünmelerin çok parti sistemine devamlı vücut vermesi gerekirken bunun böyle olmadığı açık olarak ortadadır.

14 Bu konuda bazı örnekler için bk. Bogdanor, *aynı makale*, s. 257.

15 *Aynı makale*, s. 259.

16 Bk., E. Özbudun; "The Turkish Party System: Institutionalization, Polarization and Fragmentation", *Middle Eastern Studies*, V. 17, April 1981, s. 259. Özbudun çözümlenmesinde G. Sartori'nin çerçevesini esas almaktadır. Sartori, iki parti sistemi sözkonusu olduğunda biçim (format) ile işleyiş (mechanism) arasında bir ayırım yapmaktadır. Buna göre bir ülkede iki parti sisteminden söz ettiğimizde, ya o ülkede iki parti bulunduğunu (biçim) ya da o ülkede parti sisteminin işleyişinin iki parti sisteminin işleyişini andırdığını kastediyoruz demektir. Bk., Sartori, *a.g.e.*, s. 185.

Özbudun'un kendisinin de belirttiği gibi, Sartori 1950-1960 dönemi parti sistemini hâkim parti sistemi olarak nitelemektedir.

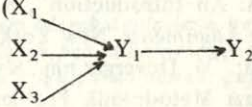
17 Özbudun, *aynı makale*, s. 228-232.

Bunun yanında, eğer seçmenlerin ideolojik kutuplaşması, sosyal bölünmelerin keskinliğinin önemli bir göstergesi ise; bu açıdan da görgül kanıtlar parti sisteminin yeniden biçimlenmesinin seçmenlerin ideolojik kutuplaşmasıyla ilgili bulunmadığını göstermektedir¹⁸.

Bu noktadan hareketle, Türkiye'de parti sistemlerinin oluşumunda belki elit-içi çatışma gibi başka bir etkenin, hem seçim sisteminden, hem de sosyal bölünmelerden daha etkili olduğunu söylemek gerekecektir¹⁹. Özellikle 1980 sonrası partileşme hareketlerinin gösterdiği özellikler, bunu en azından gözlem düzeyinde doğrular görünmektedir²⁰.

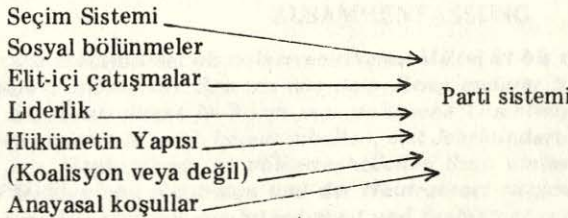
IV.

Buraya kadar yapılan açıklamalar, seçim sistemleriyle parti sistemleri arasındaki ilişkinin karşılıklı ve karmaşık olduğunu göstermektedir. Bu konuda yapılacak açıklamalarda tek bir nedensel etken belirlemek, şüphesiz yanıltıcı olduğu kadar, sosyal bilimlerin doğasına da aykırıdır. Sosyal bilimlerde iki değişkenli açıklamalardan ($X \longrightarrow Y$) daha çok, çok değişkenli ($X_1, X_2, X_3 \longrightarrow Y_1 \longrightarrow Y_2$)

açıklamalar bugünkü uzmanlaşma düzeyi ve bu uzmanlaşmanın zorunlu kıldığı disiplinler arası işbirliği dikkate alındığında, kapsamlı ve geçerli sonuçlara varmamıza yardım eder, diyebiliriz.

Seçim sistemi parti sistemini açıklayıcı bir çok değişkenden biridir. Duverger sonrası incelemelerin de gösterdiği gibi, başta sosyal bölünme tipleri olmak üzere diğer bir çok değişkeni de hesaba katmak gerekir. Örneğin, çok değişkenli bir model şeklinde düşünecek olursak, parti sistemlerini belirleyen bazı önemli etkenleri aşağıdaki gibi sıralamamız mümkündür:

Bugün, literatürde Duverger ile kapsamlı bir şekilde başlamış olan siyasal partiler kuramı oluşturma girişimlerinde karşılaşılan zorlukları aşma şansına, çok değişkenli bir yaklaşımı uygulamakla sahip olabiliriz.

18 Bk. Ü. Ergüder; "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri", E. Kalaycıoğlu- A.Y. Sarıbay (Ed.) *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul, 1986, s. 355.

19 Aynı kanı için bk., Ergüder, *aynı yer*; S. Sayarı, "The Turkish Party System in Transition, *Government and Opposition*, 13 (Winter 1978), s.40.

20 1980 sonrası partileşme hareketlerinde elit-içi çatışmaların oynadığı role ilişkin ilginç olaylar için bk., Y. Doğan; *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, İstanbul, 1985.

KAYNAKLAR

- K. von Beyme; *Political Parties in Western Democracies*, Aldershot, 1985.
- V. Bogdanor; "Conclusion: Electoral Systems and Party Systems", V. Bogdanor-D. Butler (Ed.), *Electoral Systems and their Political Consequences*, Cambridge, 1983.
- Y. Doğan; *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, İstanbul, 1985.
- M. Duverger; *Siyasi Partiler*, (Çev.: E. Özbudun), Ankara, 1974, 2.b.
- Ü. Ergüder; "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri", E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay (Ed.), *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul, 1986.
- F.A. Hermens; *Democracy or Anarchy? A Study of Proportional Representation*, Notre Dame, 1941.
- A. Lijphart; *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven, 1984.
- S.M. Lipset- S. Rokkan; "Cleavages, Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction", S.M. Lipset-S. Rokkan (Ed.), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, 1967.
- E. Özbudun; "M. Duverger'nin 'Siyasal Partiler' i ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler", *Ank. Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXI, S. 1-4, 1964.
- E. Özbudun; "The Turkish Party System: Institutionalization, Polarization, and Fragmentation", *Middle Eastern Studies*, V. 17, April 1981.
- G. Sartori; *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, New York, 1976.
- S. Sayarı; "The Turkish Party System in Transition", *Government and Opposition*, 13 (Winter 1978).

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE TARAFSIZLIK

Mehmet GENÇ*

ÖZET

Tarafsızlık 17. yy'a değin hukuki bir yöntem olarak devletlerin kendilerini savaşlardan korumak için kullandıkları bir araç olarak pek bilinmesede, herhangi bir savaşa taraf olmama, siyasi nitelikte bir tarafsızlık uygulaması olarak, çağlardır uluslararası ilişkilerde uygulanmıştır.

Hukuki nitelikteki tarafsızlık, tarafsız ile tarafsızlığa hedef olanlara çeşitli haklar ve yükümlülükler oluştururken, siyasi tarafsızlık inandırıcı ve istikrarlı olma durumundadır.

Çağdaş uluslararası gelişmeler ve özellikle silahların giderek büyüyen vurucu güçleri, kolektif savunma gereksinimine neden olduğu gibi, uyumsuzlukların çözümünde güç kullanımını da sınırlamaktadır. Bu gelişmeler tarafsızlığın statü olarak uygulanmasını güçleştirici özelliktedir.

Ulusal dış politikalarda tarafsızlık, günümüzde belirli durum ve koşullarda uygulanabilirliğinin yanında, uluslararası işlevselliğe de sahip olabilmektedir.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Neutralitaet als völkerrechtliches Mittel ist bis zum 17. th. als Faktum des Sichheraushaltens der Staaten aus dem Krieg anderer Staaten nicht bekannt, obwohl die Neutralitaet in Form von politische Orientierung der Staaten, sich von Kriegen anderer Staaten herauszuhalten, seit Jahrhunderten praektiziert werden.

Die Neutralitaet im völkerrechtlichen Sinn umfasst wechselseitige Rechte und Pflichten von Neutralen und der Neutralitaet ausgesetzten Parteien. Während politische Neutralitaet glaubwürdigkeit und Stabilitaet voraussetzt.

Die Entwicklungen der internationalen Beziehungen und vorallem die Entwicklungen der Waffensysteme, die die Massengefährdungen ermöglicht, führt im Gegenwart nicht nur zur Notwendigkeit der kollektiven Sieherheit ein, sondern beschaenkt auch die Anwendung der militaerischen Mittels als Instrument der Konfliktslösung. Diese Entwicklungen wirken einer Neutralitaet völkerrechtlichen Natur, d.h. also webiger im politische Sinne, entgegen. Im Gegenwart ist die Neutralitaet für die Staaten als Status oder Orientierung nur unter bestimmten nationalen oder internationalen umstaenden und Gegebenheiten von Nutzen.

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Univ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi.

I. GİRİŞ

Tarafsızlık, genel olarak bir devletin başka devletler arasındaki herhangi bir savaşa katılmaması anlamına gelmektedir. Savaşa katılmama çeşitli şekillerde oluşmaktadır. Bunlar, saldırmazlık andlaşmaları, andlaşmaların bazı maddelerine andlaşmaya katılmayan bir devlete yönelik çekinceler konması, barış zamanı genel olarak ittifak sistemlerine girmeme şeklinde genelleştirilebilir.

Yukarıda bahsedilenlerin ötesinde, tarafsızlıktan uluslararası hukuka veya içhukuka dayalı haklar ve yükümlülükler şeklinde oluşan statü de anlaşılmaktadır. Hernekadar, bu hukuki uygulama 16. yüzyıldan beri uygulanagelse de, modern anlamda uluslararası bağlayıcılık gücüne kavuşması, 1907 II. Den Haag Konferanslarında yapılan andlaşmalar ile sağlanmıştır¹.

Tarafsızlığı çeşitli kriterlere bağlı olarak tipolojik gruplara ayırmak mümkündür.

1- Süreli veya basit diyebileceğimiz tarafsızlık, herhangi bir devletin belli bir savaşa katılmamasıdır. Bu tür tarafsızlık, bir zıtlaşmanın veya gerginliğin ortaya çıkmasından sonra ilan edilebileceği gibi, savaşın başlamasından sonra da ilan edilebilir.

2. *Sürekli tarafsızlık*, herhangi bir devletin başka devletler arasında olabilecek bir savaşa katılmayacağını ve kendi saldırıya uğramadığı sürece bir savaşa başlatmayacağını, barış zamanı ilan etmesini ifade etmektedir. Uluslararası politikaya yönelik kamuoyu genellikle, tarafsızlık kavramı ile sürekli tarafsızlık statüsünü özleştirir.

3- *Zorlama neticesinde veya zoraki diyebileceğimiz süreli veya sürekli tarafsızlık*, bir veya daha fazla devletin, bir devleti çeşitli nedenler ile zorlayarak tarafsızlık statüsüne yöneltmesi, tarafsız kalmaya zorlaması şeklinde oluşan statüdür. Buna tarafsızlaştırma da denilmektedir.

İlk iki statü, egemen her devletin kendi iradesi ile alabileceği bir karar, dolayısıyla süreli veya süresiz kullanabileceği bir haktır. Ancak birinci tip tarafsızlık, diğer devletlere uluslararası hukuki bir yükümlülük getirmez iken, ikinci ve üçüncü tip tarafsızlık, uluslararası hukuk açısından tarafsızlığını ilan eden devlete ve tarafsızlığa hedef olan devletlere çok çeşitli haklar ve yükümlülükler getirmektedir. Birinci tip tarafsızlık, inandırıcı olmasıyla, taraflara eşit davranmasıyla ve taraflardan herhangi birini diğerine karşı herhangi bir şekilde avantajlı kılmamasıyla ve özellikle ilan edilen tarafsızlık, tarafların çıkarlarına uygun düşüyor ise, siyasi ve hukuki işlevsellik kazanabilir. Dahası bu tür tarafsızlığın başarısını etkileyen diğer bir faktör de somut ve soyut nitelikte güç öğelerine sahip olunmasına bağlıdır.

Bağımsız iradeyle oluşmuş sürekli tarafsızlığın hukuki kaynağının açık olup olmaması önemli değildir. Hukuki bir kaynağı var ise, kaynak tarafsızlığını ilan eden devletin ulusal hukuku olabileceği gibi uluslararası hukuk da olabilir. Uluslararası hukukun kaynak olması halinde tarafsızlık, ya bir andlaşma ile ya da tek taraflı irade beyanı ile gerçekleşmiştir. Bağımsız irade beyanı ile veya zorlama ile kazanılan tarafsızlık statüsü hukuki yönden aksi belirtilmediği sürece uluslararası garanti-

1 Daha geniş bilgi için bkz. Berber, F., *Lehrbuch Des Völkerrechts*, Bd. II, München, 1969, s. 210-226.

ye sahiptir. Ancak her iki durumda da sürekli tarafsız olan bir devlet, tarafsızlık yükümlülüklerinin tamamını yerine getirmek zorundadır.

Bağlantısızlık, tarafsızlaştırılmış bölge, savaşa katılmama veya barış zamanı ittifak sistemlerine girmeme ve savaş zamanı tarafsız olma tarafsızlık statüsü ile zaman zaman karıştırılan kavramlar olmaktadır.

Bağlantısızlık, uluslararası hukuki bir durumu ifade etmekten ziyade barış zamanı uygulanan siyasi bir yönelişi simgelemektedir. Bağlantısızlık hareketi, bazı gelişmekte olan ülkelerin II. Dünya Savaşı sonrası oluşan Doğu-Batı bloklaşmasına ve bundan doğan soğuk savaşa ve ittifak sistemlerine taraf olmama amacıyla oluşturdukları bir yöneliştir. Bu hareketin uluslararası hukuka yönelik haklar ve yükümlülükler açısından hiçbir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bu hareketin bir örgütlenme özelliği göstermesi de tarafsızlık ilkeleriyle bağdaşmamaktadır. Hareket daha çok barış dönemi politikası şeklinde görülmektedir.

Tarafsızlaştırılmış bölge, herhangi bir devletin egemenliğinde olmayan veya bir devletin egemenliğindeki bir bölgesinin tarafsızlaştırılması anlamına gelmektedir. Böyle bir bölgenin savaş alanı olarak kullanılmayacağı önceden ilan edilir veya bölge askerden arındırılır. Diğer bir olasılık her iki yöntemin birlikte uygulanmasıdır. Buna örnek olarak Antartika kıtası, denizlerin tabanı ve uzay uygulamaları gösterilebilir. Ancak ABD'nin uzayı silahlandırması, SB'nin de uzayı silahlandırma hakkının oluşmasına neden olacaktır.

Savaşa katılmama, bir devletin, silahlı kuvvetleri ile herhangi bir savaşa taraf olmamasıdır. Bir savaşa taraf olmama, tarafsızlık anlamına gelmediği gibi, savaşa taraf olanların tamamına karşı tarafsız kalma veya davranma anlamını da taşımaz. Savaşa katılmayan bir ülke dolaylı veya dolaysız olarak savaşan taraflardan birini veya bir grubunu diplomatik, ekonomik ve hatta askeri olarak destekleyebilir. Askeri destekleme, silah satımı veya yardımı, askeri uzman yetiştirme, bilgi aktarımı ve benzeri şekilde gerçekleşebilir.

Barış zamanı ittifak sistemlerine girmeme, savaş zamanı tarafsız kalma her zaman hukuki anlamda tarafsızlık statüsünü yansıtmamaktadır. İsveç örneği gözönüne alınır ise, barış zamanı ittifak sistemlerine girmeyen ve savaş zamanı tarafsız kalacağını beyan eden bu ülke, uluslararası politikadaki saygınlığına ve inandırıcılığına rağmen hukuki anlamda tarafsızlık statüsüne sahip değildir. Çünkü bu doğrultuda herhangi bir hukuki işlem bulunmamaktadır.

Tarafsızların uluslararası örgütlere katılımıyla tarafsızlık uygulamasına çağımızda yeni bir boyut gelmiştir. Uluslararası sorunların çözümünde, uluslararası örgütler güç kullanımını sınırlamak için hukuk normlarına işlerlik kazandırırken, gerekli hallerde zorlama tedbirleri de uygulayabilmektedir. Zorlama tedbirleri ile tarafsızlık yükümlülüklerini bağdaştırmak bu alanda önemli bir sorunu teşkil etmektedir. Sürekli tarafsız olan İsviçre'nin Milletler Cemiyetine, Avusturya'nın Birleşmiş Milletlere üyeliği bu konuda örnek gösterilebilir. İsviçre MC'ye üyelik akdinde zorlama tedbirleri ile ilgili çekince koyma hakkını elde ederek sadece askeri nitelikte olmayan zorlama tedbirlerine katılma yükümlülüğü altına girmiş ve böylece tarafsızlığı ile zorlama tedbirleri prensibini bağdaştırmıştır. Avusturya'nın BM'ye üyelik akdi böyle bir çekince içermemesine rağmen tarafsızlık ile zorlama tedbirlerini de facto bağdaştırmak sözkonusu olmaktadır. Bu üyelik akdi ile zorlama tedbirleri prensibi hakkındaki çelişki bütün BM üyelerince tolere edilmektedir. Ancak İsviçre günümüzde

BM'e üyeliği tarafsızlığı ile bağdaştıramadığı için üye olmadığı gibi Avrupa'daki örgütlerle de ya organik bağa girmemekte ya da ilişkilerini alt düzeyde tutmaktadır. Buna karşılık Avusturya Avrupa örgütlenmesine daha aktif olarak katılmaktadır.

II. HAKLAR VE YÜKÜMLÜLÜKLER AÇISINDAN TARAFSIZLIK

Şayet bir devletin egemenlik hakları hukuki olarak kısıtlanmamış ise veya hukuki yükümlülükleri aksini öngörmüyor ise tarafsızlığını beyan edebilme (ius ad neutralitatem) uluslararası hukukun tanıdığı bir hak olmaktadır. Bu hak çok sayıda uluslararası andlaşmalarda da vurgulanmıştır. Ancak sürekli tarafsızlık ve tarafsızlaştırılma durumunda ortaya çıkabilecek bazı yükümlülükler dışında, uluslararası hukukun tarafsızlığa yönelik öngördüğü başka herhangi bir yükümlülük yoktur².

"ius in neutralitate" olarak tarafsızlık normu tarafsız devlet ile savaşa taraf devletler arasındaki karşılıklı hakların ve yükümlülüklerin tümünü kapsamaktadır³.

Tarafsızlık statüsü, tarafsız devlete dolaylı veya dolaysız bir savaşa taraf olmama yükümlülüğü getirmektedir. Bu yükümlülükleri genelleştirerek şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Savaşa taraf olan devletlerden birine askeri nitelikte hiçbir yardım veya avantaj sağlanmamalıdır.

2- Savaştan devletlere eşit davranmak zorundadır. Tarafsız, savaştan devlet olarak uygulayacağı teşvik veya kısıtlamalarda bu eşitlik prensibine uymak zorundadır.

3- Tarafsız devlet savaşa taraf olanların bazı tutumlarını kabullenmek zorundadır. Örneğin gemilerinin açık denizde savaşa taraf olanlardan biri tarafından kontrol edilmesi gibi.

4- Savaşa taraf olanlardan biri, tarafsızın "devlet ülkesine saldırır ise, tarafsız devlet herşeye rağmen bu saldırıya bütün gücüyle karşı koymak yükümlülüğündedir. Bu yükümlülük silahlı tarafsızlık hakkına kaynak oluşturmaktadır⁴. Savunma hakkı uluslararası hukukta teamül şeklinde oluşmuş temel prensiplerden biridir. Bu bağlamda şüphesiz tarafsızlığın ötesinde bu hak, haksız fiile karşı bir yaptırım niteliği arz etmektedir. Diğer bir ifadeyle tarafsız ülke, savunma hakkından feragat edemez. Diğer ülkeler bir saldırı karşısında silahlı savunma hakkını kullanmasa da, tarafsız bir ülke bu statüsünü diğer savaşa taraf olan devletlere karşı devam ettirebilmek için kendini her hal ve şartta savunmak zorundadır.

Yukarıda genel hatlarıyla bahsettiğimiz yükümlülüklerine karşı, tarafsız devletin belirli hakları da bulunmaktadır. Bu haklardan bazıları şu şekilde özetlenebilir:

1- Tarafsızlığına veya ülke bütünlüğüne karşı haksız bir fiil gerçekleştirilir ise, genel olan savunma hakkı saklıdır. Diğer bir deyişle tarafsızlık askeri güç buldurmaya ve gerektiğinde bunu kullanmayı sınırlamamaktadır.

2- Savaşa taraf olanların uyrukluğunu taşıyan ve kendi ülkesinde yaşayan kişileri sınır dışı edebilme hakkı bulunmaktadır. Genel olan bu hakkı kullanır iken taraf-

2 Bkz. Riklin, A., *Neutralitaet*, Opladen, 1980, s. 271, ayrıca Bkz., Berber, F., e.g.e., s. 213.

3 Ibid, s. 272.

4 Ibid, s. 277.

sızlığın gereği istenmeye kişiyi karşı ülkeye gönderemeyeceği gibi işgal altındaki kişinin ülkesine de gönderemez.

3- Savaşan tarafların uyrukluğunu taşıyan ve tarafsız ülkeye sığınan kişilere siyasi iltica hakkı tanıyabilir.

4- Tarafsız ülkeye kaçan savaş esirlerini kendi ülkelerine gitmelerini sağlama veya başka ülkeye gitmelerine izin verme hakkı vardır.

5- Hasta veya yaralı askeri veya sivil personeli kendi ülkesinde tedavi olmaları veya onların, ülkesinden geçmelerine izin verebilir.

Bütün bunların dışında tarafsızlık statüsüne sahip olan devlet, herhangi bir savaşa taraf olan devletler ile olan diplomatik ilişkilerini aynı düzeyde tutmak zorunda olmadığı gibi, savaşan taraflarla olan ikili ekonomik ilişkilerinde de eşit davranış prensibine uymak zorunda değildir. Tarafsız devletin uyrukluğunu taşıyan kişilerin, savaşa taraf olan devletlere yönelik tutumlarından veya savaşa taraf olan ile olası ekonomik ilişkilerinden tarafsız devlet sorumlu tutulamaz. Tarafsız devletin uyrukluğunu taşıyan kişiler savaşa taraf olanlardan birinin ordusuna girip diğerine karşı savaşıabilir. Böyle bir durumda da tarafsız devlet sorumlu tutulamaz. Ancak kişinin esir düşmesi halinde devletin ayrıcalık haklarından faydalanamaz⁵. Tarafsız devlet kendi içinde, savaşa taraf olanlardan biri lehine olabilecek kişisel veya kitlesel değerlendirmelerden sorumlu tutulamaz. Diğer bir ifadeyle, tarafsızlık statüsü, tarafsız devlete kendi toplumunda özgürlüğü kısıtlayıcı yükümlülükler getirmemektedir. Tarafsız devlet, savaşan taraflar ile ilgili resmi dış politik değerlendirmelerinde eşitlik prensibine uymak zorunda değildir.

Savaşa taraf olan devletlerin de tarafsız devlete karşı bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu yükümlülüklerin başında, tanınmış olan tarafsızlık statüsünü sınırlayıcı girişimlerden kaçınma gelmektedir. Tarafsız ülke bütünlüğüne karşı savaşa taraf olan ülkelere girişimlerde bulunulamaz. Savaşa taraf olanlardan biri tarafsız devleti hiçbir şekilde kendisine belirli avantajlar sağlamak için zorlayamaz.

Tarafsızlıkla ilgili prensipler, kara ve hava ülkesi için geçerlidir. Tarafsızın deniz ülkesi için daha esnek bir uygulama sözkonusudur. Tarafsızın deniz ülkesi savaşa taraf olanlar tarafından kullanılabilir. Ancak bu alan, savaş alanı olarak kullanılamayacağı gibi, kullanım sırasında tarafsızın ve uluslararası hukukun öngördüğü kurallara uyulma zorunluluğu bulunmaktadır.

Tartışmalı ve önemli bir konu da, deniz taşımacılığı ile ilgilidir. Tarafli malın tarafsız gemiyle veya tarafsız malın tarafli gemiyle taşınması uygulamada çeşitli sorunlara neden olmaktadır.

Tarafsızlığın hukuki olarak başlaması, savaş sebebinin veya savaşın resmen ilan edilmesiyle gerçekleşmektedir. Sona ermesi ise, savaşı sona erdiren hukuki işlemin yürürlüğe girmesiyle gerçekleşmektedir.

Basit tarafsızlık tanındığı andan itibaren, de jure yükümlülükler ve haklar içerir iken, sürekli tarafsızlık hali barış zamanı da bazı somut yasaklayıcı yükümlülükler getirmektedir⁶. Bunlar özetle:

1- Barış zamanı ittifaklara girmeme yükümlülüğü,

5 Bkz. Berber, F., a.g.e., s. 223-224.

6 Bkz. Ibid, s. 225. Ayrıca Bkz. Gönlübol, M., *Uluslararası Politika*, Ankara 19,

- 2- Barış zamanı başka devletlere askeri veya askeri amaçlı kullanılacak üs vermeme yükümlülüğü,
- 3- Saldırı boyutu alabilecek silahlanma yasağı vb.

Tarafsızlık ile ilgili hukuki uygulamalar genellikle barış zamanı uygulamaları özelliği göstermektedir. Herhangi bir savaşa taraf olanlarca uygulanan savaş hukukunun tarafsıza uygulanmaması, dolayısıyla tarafsızlık statüsüne sahip olana, barış zamanında olan hukuki yükümlülüklerin yerine getirilmesini kapsamaktadır. Ancak tarafsızlık hakları genel nitelikler arzederken, yukarıda görüldüğü gibi, tarafsızlık ile tarafsız, savaş zamanı ve barış zamanı ekstra yükümlülükler üstlenmektedir. Dahası uluslararası hukukun yaptırım gücünde olan yetersizlikler, tarafsızlık statüsüne sınırlı garantiler getirmektedir. Tarafsızlığın uygulama bulabilmesi veya diğer bir deyişle başarılı olabilmesi, uluslararası koşullardan, tarafsızlık statüsüne yönelik çıkar uyumluluğundan, tarafsızın saygınlığı ve inandırıcılığından ve benzeri koşullardan bağımlı olmaktadır.

III. SONUÇ

Tarafsızlık veya sürekli tarafsızlık dış politik yönelişte "yalnızcılık" politikası şeklini almamalıdır. Hukuki sorumluluğunun dışında tarafsız bir ülke, barış zamanı dış politik yönelişiyle de savaş zamanı tarafsızlığını sınırlamamalı ve inandırıcı olmalıdır. Tarafsızlık yükümlülüklerini sınırlamayacak şekilde uluslararası politikaya aktif katılım, inandırıcılığı arttırabileceği gibi, savaş zamanı tarafsızlık haklarına saygıyı da pekiştirir. Uluslararası güncel sorunların, önemli sorunları olan silahsızlanma, yumuşama, Kuzey Güney diyalogu, açlık sorunları ve benzeri insani amaçlı konularda aktif katılım, tarafsızlık ilkeleriyle ters düşmemektedir.

Çağdaş tarafsız devletlerin ulusal dış politikalarında veya uluslararası politikaya katılımlarında farklı uygulamalar görülmektedir. Bu bakımdan barış zamanı, bu devletlerin dış politikalarında bir paralellik bulunmamakta, özellikle uluslararası sorunların çözümüne yönelik işbirliği süreçlerinde daha belirgin olarak görülmektedir.

Tarafsızlık, uluslararası tarihsel süreçte zaman zaman hukuken ve politik olarak teşvik edilirken, bazı devrelerde uygulama şansı çok sınırlandırılmıştır. 19. yüzyıl Avrupa'sında teşvik edilen tarafsızlık, I. ve II. Dünya Savaşları sonrası koşullarında pek rağbet görmemiştir. I. Dünya Savaşı sonrası Paris Andlaşmasında Belçika'nın tarafsızlığı kaldırılırken, daha sonra yapılan Kellogg-Briand Paktında, tarafsızlık statüsü teşvik edilmemiştir.

Tarihsel süreç içinde klasik anlamda tarafsızlık örnekleri olarak görülen ülkeler şunlardır: İsviçre, Belçika, Lüksemburg, Vatikan, Finlandiya, Avusturya, Laos, Kamboçya. Uluslararası hukuktaki öngörülen koşulları yerine getiren ve dolayısıyla hukuki garantilere sahip olan bu ülkelerden büyük çoğunluğu bu statülerini kaybetmişlerdir. Günümüzde İsviçre, Vatikan ve Avusturya hala bu statülerini devam ettirmektedirler. Finlandiya ise tarafsızlık statüsünde kendine özgü bir takım özellikler taşımaktadır. Örneğin Sovyetler Birliğiyle olan yoğun ilişkileri ve özellikle ikili saldırmazlık andlaşmasının bulunması dikkat çekicidir.

Birleşmiş Milletler kurucu üyesi olabilme koşulları, tarafsızlığı engelleyici nitelikte olmuştur. Birleşmiş Milletler kurucu üyeliği için öngörülen 31 Mart 1945 tarihine kadar mihver devletlerine savaş ilan etme şartı tarafsızlık ile bağdaşmamak-

tadır. Ülkemizin Birleşmiş Milletlere kurucu üyeliği, bilindiği gibi bu şartın yerine getirilmesiyle gerçekleşmiştir. Türkiye'nin II. Dünya Savaşındaki uyguladığı tarafsızlık politikası da bu neden ile sona ermiştir.

Çağımızdaki tarafsızlık uygulamalarını, çağımıza değin olan uygulamalardan ayıran en önemli özellik, çağdaş uluslararası sistemin kazanmış olduğu yeni perspektiflerin neticesidir. Bu yeni oluşumlar birtaraftan uluslararası sistemin niceliksel yapısında ortaya çıkarken, öbür taraftan uluslararası sistemin genişlemesi ve uluslararası sistemde yakınlaşmadan kaynaklanmaktadır. Bütün bunların temelinde uluslararası ekonomik ilişkilerde yoğunlaşma, teknik gelişmelerin yakınlaşma imkanlarını genişletmesi, özellikle teknik gelişmelerin silah sanayiinde kullanılması ile devletlerin vurucu güçlerini aşırı boyutlara çıkarması, bloklaşma, ideolojik zıtlaşma, yeraltı faaliyetlerinin dış politika aracı olarak etkinleştirilmesi yatmaktadır. Başka bir ifadeyle uluslararası sistemin bu özellikleri tarafsızlık uygulamasını zorlaştırmaktadır. Güncel sürekli tarafsız üç ülkeyi bu bağlamda ele alırsak, İsviçre ve Avusturya'nın bütün inandırıcılıklarına ve saygınlıklarına rağmen Batı ile daha yakın olmaları, Finlandiya'nın ise tarafsızlık statüsünü Sovyetler Birliği ile olan yakın ilişkileri engellemektedir.

Genel olarak uluslararası sistemdeki güç dengelerinin istikrarlı olması, tarafsızlığın ön koşulu olmaktadır. Diğer taraftan tarafsızlık statüsü ile uluslararası sorunların çözümüne yönelik olası katkı arasında direkt ilişki bulunmamaktadır. Günümüzde tarafsızlık her ne kadar savaşları lokalize etmekten uzak ta olsa, uyuşmazlıkların sona erdirilmesine yönelik katkıları, tarafsızlığın önemini arttırmaktadır. Bu şekilde uluslararası güvenlik sorunlarının çözümüne yönelik gösterdikleri ve gösterebilecekleri işlevsellik küçümsenmemelidir.

Güncel tarafsızlık uygulamaları, sürekli tarafsızlık statüsünden çok basit tarafsızlık olarak adlandırılan statüye uygun olmaktadır. Örneğin İran-Irak savaşında, Türkiye'nin tarafsızlık uygulaması veya İsrail-Arap ülkeleri savaşlarında genellikle ABD ve Sovyetler Birliği'nin tarafsızlık uygulamalarında olduğu gibi.

KAYNAKLAR

- Berber, F.; *Lehrbuch Des Völkerrechts*, Bd. II, München 1969.
Gönlübol, M.; *Uluslararası Politika*, Ankara 19.
Riklin, A.; *Neutralitaet*, Opladen, 1980.

OSMANLI TOPLUMUNUN YAPISAL DEĞİŞME SÜRECİNDE SİVİL BÜROKRASI

Veysel BOZKURT*

ÖZET

Osmanlı toplumunda çözülme sürecinin başlamasıyla birlikte, toplum düzeninde yapısal değişme hareketleri kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu sebeple, öncelikle orduda başlatılan "yenileşme/değişme" hareketleri, daha sonra toplumun bütün kesimlerine yayılmaya çalışılmıştır.

Bu değişim sürecinde ise, sivil bürokrasi, hem bir "obje" olarak "yenileşme/değişme" hareketlerinden etkilenmiş; hem de bir değişme "ajanı" olarak (social change agent), "yenileşme/değişme" hareketlerini etkilemiştir.

SUMMARY

The movements of the structural change had been a necessity at the beginning of the disintegration process of the Ottoman society.

For this reason, as a first priority the reform movements had been put in force in the army; but later they had also been attempted to spread to all parts of the society.

In this changing process, the civil bureaucracy was both an "obje" that had been influenced from the reform movements and an "agent" that had influenced these reform movements.

Bu çalışmada, Osmanlı toplumunun yaşadığı yapısal değişme sürecinde sivil bürokrasinin yeri ve rolü ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Hem siyasi, hem de ticari bakımdan oldukça avantajlı bir bölgede kurulmuş olan Osmanlı devleti, sahip olduğu imkânları son derece iyi bir şekilde kullanarak, kısa sayılabilecek bir sürede, güçlü bir imparatorluk haline gelmiştir.

İnalçık'a göre, Osmanlı toplum yapısının temel özelliklerini, bize en iyi şekilde Kanuni dönemi (1520-1566) verir¹.

"Klasik" dönem olarak da adlandırılan bu döneme bakıldığında, toplumda "yönetenler" ile "yönetilenler" şeklinde ikili bir farklılaşma olduğu ve merkezde

* Araş. Gör.; Uludağ Univ. İkt. İd. Bil. Fak.

1 İnalçık, H., "The Nature of Traditional Society: Turkey" *Political Modernization in Japan and Turkey*. Edit: R.E. Ward, D.A. Rustow, Princeton University 1968, s. 42.

bulunan "yönetenler" in en üst noktasında hükümdarın bulunduğu görülmektedir. Hükümdarın yetkileri teorik düzeyde dini kaidelerle sınırlandırılmıştır. Uygulamada ise hükümdar, bu yetki sınırlandırmasının boyutlarını aşabilmektedir.

Chambers'in de belirttiği gibi², şahsi ilişkilerin son derece önemli olduğu Osmanlı toplumunda, padişahlık müessesesi, özellikle bürokrasiyi yakından denetler. Padişah ile sivil bürokratlar arasındaki ilişkiler, Weberyen anlamda ne feodal bir hakimiyet ve ne de rasyonel - hukuki hakimiyete benzemektedir. Bu ilişkiler Weber'in merkeziyetçi toplumlarda görüldüğünü iddia ettiği patrimonyal hakimiyet tipine daha çok benzemektedir³.

Padişahın gelen sadrazam ise, padişahın mutlak vekilidir. Ancak sadrazamın da padişah karşısında hiç bir otonomisi yoktur. Zaman zaman bazı sadrazamların insiyatif sahibi görünmeleri, padişahlara pasifliğindedir⁴.

Devlet meselelerini görüşmek üzere, başlangıçta padişahın başkanlığında "divan-ı hümayın" da toplanan vezirler, halkın dilek ve şikayetlerini dinleyip müzakere ederlerdi. Bunun yanı sıra en önemli kararlar da bu divanda alınır. Ayrıca bu Divan, III. Selim'den sonra ise, meşveret olarak adlandırılan, bazı konuların devletin ileri gelenleri arasında tartışılmasına zemin hazırlamıştır⁵.

Diğer taraftan imparatorluğun sosyal ve siyasal üst yapısını şeriatin oluşturması⁶ sebebiyle şeyhülislamın da idarede önemli yerleri vardı. Çünkü Osmanlılarda din, sosyal hayatın bütününe kapsar. Ancak, kanunların uygulayıcısı olan kadılar, şeri hükümler yanında, örfi bir takım hükümlere de yer verirler.

Osmanlılarda sistem içindeki alt birimler arasında, çatışmalar ortaya çıkması halinde doğrudan merkeze başvurulur⁷.

Merkezde yönetimde söz sahibi olanlar, mülkiye, ilmiye, seyfiye ve kalemîye şeklinde dört ayrı sınıftan oluşmaktadır. Hükümetin başında mülkiyeye ricali bulunmaktadır. Bunlar devletin en yüksek kademelerinde görev alan asker ve sivil idarecilerdir (Vezirler ve beylerbeyi gibi) İlmiyeye sınıfı ise, dini ve eğitim işleri ile uğraşan zümredir (şeyhülislam, müftüler kadılar ve müderrisler gibi) Kalemîye ise devletin arazi kayıtlarını tutan ve yazışmaları yapan bürokratlardır⁸.

2 Chambers, R.L., *The Civil Bureaucracy: Turkey, Political Modernization in Japan and Turkey*. Edit: R.E. Ward and D.A. Rustow, Princeton University Press, s. 1968, s. 309.

3 Bkz. Heper M., *Bürokrasi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., c. 2, s. 295; Bu konuda Ş. Mardin şunları söylüyor: "Osmanlı toplumunu tek bir modelde kavramlaştırmak, kuşkusuz elde değildir. Ancak imparatorluğun toplumsal özelliklerini en iyi şekilde anlatan şema "Patrimonyal bürokrasi" adı verilen topluluk türüdür." Bkz. Ş. Mardin, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul, 1983, s. 25.

4 Heper, M., *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, Boğaziçi Univ. Yay. İstanbul, 1977, s. 60.

5 Yalçındağ, S., *Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar*, *Amme İdaresi Dergisi*, III, Haziran 1970.

6 İnalçık, H., a.g.e., s. 42.

7 A.g.e., s. 43.

8 Versan, V., *Kamu Yönetimi: Siyasi ve İdari Teşkilat*, İstanbul 1974, s. 102.

Sistemin dayandığı temel müesseselerden birisi de tımar (dirlik) müessesesidir. Bu müessese, askeri teşkilatlanmanın olduğu gibi, yönetiminde temelini oluşturur. Diğer bir ifade ile tımar düzeninde, askerlik göreviyle yönetim fonksiyonu, ilke olarak aynı ellerde toplanmıştır⁹. Has ve zeamet miktarı olarak¹⁰ tımara göre daha fazladır. Ancak, tımar yinede en önemli yeri teşkil eder.

Dirlik düzeninde, tımarlı sipahiler kendilerine gösterilen toprak karşılığında, her üç bin akçeye karşılık bir cebeli (asker) yetiştirmek (veya donatmak) mecburiyetindedir. Tımarlı sipahinin ölümüyle birlikte yerine oğlu geçer. Bu müessese hem merkezin asker beslemek için katlanacağı mali külfeti ortadan kaldırmakta, hem de bu memurlar aracılığıyla merkezin kontrolü en uzak noktalara kadar uzanmaktadır¹¹.

Tımar dışında sistemin dayandığı en önemli müesseselerden birisi de, "kul" sistemidir. Bu sistem aynı zamanda bürokratların kökenini oluşturur (özellikle yüksek döneminde)

Osmanlı devletinde kullar şu iki kaynaktan toplanmıştır:

i- Savaş esirleri ve para ile satın alınan köleler.

ii- Devşirme yolu ile Rumeli'deki köy ve kasabalardan toplanan hristiyan erkek çocukları.

Belirli seçme sonunda toplanan bu çocukların en yeteneklileri, "Enderun" denilen saray okullarına alınır ve uzun bir eğitim sürecinden geçirilirlerdi. Bu sıkı eğitimden sonra, yapılan imtihanları başarıyla tamamlayanlar devlet görevlerine atanırlardı¹². Ancak bunların güvenceleri son derece sınırlıydı.

Osmanlı imparatorluğu, icrai askerler ve maaşlılardan oluşan yönetenler (askeriler) ile kentliler, köylüler ve göçebelerden oluşan yönetilenler (reaya)¹³ şeklindeki klasik dönem toplum yapısını yaklaşık olarak 17. yüzyılın başlarına kadar sürdürmüştür.

Temel yapı taşlarına değindiğimiz Osmanlı İmparatorluğu, bu sistem içinde, merkezi otoritenin çevresinde, oldukça rasyonel¹⁴ ilkelere göre işleyen bir bürokrasi yaratmıştır¹⁵.

Ancak "hassas dengeler" üzerine kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu, bu rasyonel organizasyon şeklini uzun süre devam ettirememiştir.

9 Sencer, M., Tanzimata Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi, *Amme İdaresi Dergisi* C. 17, C. 2, Haziran 1984, s. 22.

10 Has geliri 100.000 akçenin üzerinde olan topraklardır. Bunlar merkezi hükümetlerde görevli vezirlere, beylerbeyine verilir. Zeamet ise geliri 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki topraklardır. Toprak sisteminin temelini oluşturan tımar ise 3.000 - 20.000 akçe geliri olan topraklardır. Bkz: İ. Ortaylı, *Türk İdare Tarihi*, TODAİE, Ankara, 1979, s. 95-6.

11 Polatoğlu, A., Ergun, T., *Kamu Yönetimine Giriş*, TODAİE, Ankara 1984, s. 68.

12 A.g.e., s. 69.

13 Akşin, S., Osmanlı Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme, *Toplum ve Bilim*, Yaz, 1977, No: 2, s. 34.

14 Burada Weberin anlama bir "rasyonelite" kastedilmemektedir.

15 Kongar, E., *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. Remzi Kitapevi, İstanbul 1981, s. 285.

Çok sayıda sosyo-ekonomik temel ile iç içe geçmiş müesseselere dayanan Osmanlı toplumunun, kendi dışında oluşan yeni müesseselere gerekli tepkiyi göstermemesi, çöküşüne yol açan hassas noktaların en önemlilerinden birisini oluşturmaktadır¹⁶.

Çeşitli sebeplerle gerileyen¹⁷ Osmanlı imparatorluğu bu durumu ilk defa karşılıklı güçlerin tartıldığı yer olan cephelerde farkeder. Özellikle ticaret yollarının değişmesiyle ortaya çıkan mali kaynak kıtlığına, kaybedilen savaşların mali külfeti de eklenince, yöneticiler bir şok tesiri altında çözüm arayışına koyulurlar.

Bu arayış sürecinde ilk yapılan işlerden birisi, mali kaynak ihtiyacına kestirme çözüm getiren ve büyük ölçüde sistemin daha da bozulmasına sebep olan "iltizam" uygulamasıdır. Bir diğer çözüm arayışı da "yenileşme/değişme"¹⁸ girişimleridir.

Bugüne kadar tesirlerini devam ettiren bu süreç, Osmanlı toplum düzeninde yeni farklılaşmalara sebep olur.

Merkezde devlet düzeninin çökmeye yüz tutması, özellikle "saray içi entrikalar"ın giderek daha da artması, padişah ve bürokrasi ilişkilerindeki değişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bürokrasi, bu dönemde özellikle tahta geçirilen iktidarsız padişahların yarattığı ortamdaki istifade ederek daha çok güç kazanmaya başlamıştır. Giderek siyasi ve idari alanda, bürokrasinin güçlenmesine ortam hazırlayan bu gelişmeleri yenileri takip etmiştir.

Ancak devlet düzenindeki çöküntü, bütün imparatorluk düzenine yayılarak, bürokratik ve dini müesseseleri de etkilemiştir. Bu amaçla, bürokraside işe alma, yetiştirme ve yükseltme metotlarında değişiklikler yapılmıştır. Bu durum giderek artan felaketsel düşüşü daha da teşvik etmiştir¹⁹.

Özellikle savaşların uzaması, ordu ve idare düzenini kökünden sarsmıştır. Vilayetlerde görev alan memurlar ile merkez arasında sık sık anlaşmazlıklar doğmuştur. Görevden alınan ve isteklerini merkeze yaptıramayan vilayet memurları, levend denilen işsizleri de başına toplayıp, devlete karşı isyan etmişler ve soygunculuk yapmaya başlamışlardır. "Celâli İsyânları" denilen meşhur iç isyanların esasları da budur²⁰.

İmparatorluğun diğer yapılarında olduğu gibi bürokratik müesseselerde de yoğun bir şekilde ortaya çıkan bütün bu çözümlenme eğilimleri karşısında, III. Selim, II.

-
- 16 Cem, İ., *Türkiye'de Geri Kalınlığın Tarihi*, Cem Yay. İstanbul 1979, s. 126.
 - 17 Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sebepleri bu bölümün boyutlarını aştığından (çok önemli bile olsa) girilmeyecektir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: İ. Cem, a.g.e.; Ayrıca bkz: S.F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der. Yay. İstanbul, 1981.
 - 18 "Yenileşme/Değişme" hareketlerinin bu şekli ile kavramlaştırılması Doç. Dr. İhsan Sezal'a aittir.
 - 19 Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: M. Kırath) T.T.K. Yay. Ankara, 1984, s. 23; Ayrıca bkz: W.F. Weiker, *Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform*, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 6, s. 1, Mart 1973.
 - 20 Akdağ, M., *Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarihsel Koşullar, Cumhuriyet'in 50. Yıl Armağanı*, İstanbul 1973, s. 392.

Mahmut gibi padişahlar, idarede radikal sayılabilecek reform girişimlerinde bulunmuşlardır²¹.

III. Selim tahta çıkınca, bilindiği gibi meşveretti teşvik etmiştir. Yeniden düzenleme konusunda en çok taşradaki yönetim mekanizması üzerinde durmuştur. Bu konuda "vezîra kanunnamesi"ni çıkartmıştır. Bu kanunnameye göre işe layık olanların atanması üzerinde durulmuştur. Yine vezirlerin görev süreleri en az üç, en çok beş yıl ile sınırlandırılmıştır. Halkın kendisini yöneten vezirden memnun olması halinde bu süre uzatılabilecektir. Yine III. Selim "Tımar ve Zeamet" konusunda bir Kanunname çıkartmıştır²².

Merkezdeki bu gelişmeler, çevredeki yerel güçleri de doğrudan etkiler. Başlangıçta (özellikle Fatih döneminde) çok güçlü olan merkez karşısında, yerel güçler herhangi bir etkinlik gösterememişlerdir. Ancak Osmanlı öncesi bir takım yapıların kalıntısı olan bazı aileler bu dönemde de varlıklarını sürdürdükleri²³ halde, bunlar yerel de olsa, adı geçen dönemde pek fazla etkileri olmamıştır.

Ancak merkezin zayıflaması sonucu ortaya çıkan yetki boşluklarını tabii olarak yerel güçler doldurmuşlardır. Özellikle toprak düzeninin bozulması ve sınırların "büyüme paradoksu" denilebilecek şekilde genişlemesi sonucunda merkez taşraya ulaşamaz hale gelmiştir.

1694 tarihinden itibaren "mali mukataatın, malikhane usulü" eşraf ve ayanlar tarafından alınarak idare edilmesi, bunların gücünü arttırmıştır. Fakat, yerel güçlerin o tarihlerde hükümet üzerinde müessir olabilecek derecede, nüfuz sahibi oldukları görülmez. 1768 Rus seferi sonrası para ve askeri ihtiyaçlar, hükümetin kaza idaresini eline alan ayanlara başvurması ve bizzat kazalar üzerinde hükümet kontrolünün kalkması, bunları şımartmaya başlamıştır²⁴. Nitekim 1807 yılında yerel seçkinlerle imzalanan "Sened-i İttifak" bunların gücünün hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Daha sonra II. Mahmut, ayanları kontrol altına almak amacıyla önemli girişimlerde bulunur. Ayanları, baskı altına alır. Bazı ayanları idam ettirir. Daha sonra bir ara ayanlık kaldırılır; ancak, onlarsız yapılamadığı için sonradan yeniden benimser. Çünkü ayan kazalarda o mahallin idaresi ile ilgili olarak, hükümet ve halk arasındaki işlerde vesayette bulunmaktadır²⁵.

21 Bu reformları mecburi kılan yozlaşmış idari yapıyı en iyi şekilde ortaya koyan eserlerden birisi ünlü "Koçi Bey Risalesi"dir. Koçi Bey XVII. yüzyılda yaşamış bir devlet adamıdır. Görüseli Koçi Bey bu risaleyi ilk defa IV. Murat'a sunmuştur. Koçi Bey bu eserinde "mülki ve askeri teşkilatın basamak basamak nasıl dejenere olduğunu IV. Murat'ın dikkatini çekmeye çalışmıştır." Bunun yanında "Yeniçeri Ocağının bozulma sebeplerini, tımar ve zeamet usüllerinin çiğrından çıkması hususlarını, devlet adamlarının alenen rüşvet almalarını, memuriyetlerin rüşvetle satılmasını ve halk tabakasının sürüklendiği ıstırafları" anlatmıştır. Yine Koçi Bey'in dediği gibi "bu devirlerde devlet memurlarının zulümlerinden Anadolu'daki köylüler, tarlalarını, ev ve barklarını, terk etmek zorunda kalmışlardır." Bkz: *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren: Z. Danışman, K.T. Bay. Yay. Ankara 1985, s. 14.

22 Yalçındağ, S., a.g.m., s. 43-44.

23 Mardin, S., Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci, *Felsefe Yazıları*, 5. Kitap, Yazko, İstanbul 1983, s. 11.

24 Uzunçarçılı, İ.H., Ayân, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 40-1.

25 A.g.m., s. 42.

Ayanlar, kazanın asayışı, vergilerin toplanması, askerlerin eğitilmesi ve sevki, erzak ve levazım temini gibi işleri görürlerdi. (Bu işler daha önce kadılar tarafından görülmekte idi)²⁶.

Osmanlılarda yerel seçkinlere, feodal düzenlerde olduğu gibi yetkiler tanınmamıştır. Merkez yerel seçkinleri daima kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmaya çalışmıştır. Ancak bu yerel seçkinlerin yetkileri hiç bir zaman merkezden bütünüyle bağımsızlaşmamıştır. Bunlar birer asilzade zümresi de değillerdir²⁷.

Merkez ile çevre (veya kenar) arasındaki ilişkiler²⁸ sürekli karşılıklı "çatışma" üzerine kurulmuştur. Merkez çevreyi daima kontrolü altına almak istemiştir. Çevre ise sürekli merkezin bu kontrolünden kurtulmak, otonomi kazanmak için mücadele vermiştir. Kazanılan bu otonominin derecesinde, şartlara göre bazı değişiklikler olsa bile, Heper'in deyimi ile "Osmanlı'da merkez ne kadar zayıf düşerse düşsün, herhangi bir ana siyasal güce, merkezden özgür olarak kullanılabilir bir siyasal, hukuksal yetki vermemekte direnmiştir"²⁹. Merkez ise, onları daima birer mütegalibe (zorba) olarak görmüştür.

Bütün bunların yanında dış hücumlar sonucu uğranılan yenilgi ve toprak kayıpları Osmanlı idarecilerini, ordunun yeni bir düzene sokulması çarelerini aramaya yöneltmiştir. Hristiyan tebanın isyanı da, idari ve mali reformların aranmasını mecburi kılmıştır.

18. yüzyıl boyunca, Batı modeline göre açılan müesseseler, 1826 Yeniçeri Ordusunun kaldırılması yerine bugünkü modern Türk Ordusunun çekirdeği olan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" nin kurulması; 1936'da "Mekteb-i Harbiye" nin açılması, hep dış mağlubiyetleri önleme gayretine bağlı, önemli batılılaşma girişimleriydi. Bunun yanında "devleti kurtarmak" için 1839'dan önce yapılan tüm çalışmalar "islahat" adıyla tarihe geçmiş olup, hep harplerdeki yenilgileri önlemek ve tebanın hoşnutsuzluğunu gidermek endişeleri bu faaliyetlerin amacını oluşturuyordu³⁰.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda, bir dizi reform hareketlerine girilir. Daha öncede belirttiğimiz gibi bu reform hareketlerinin başlangıçtaki hedefi, Osmanlı'nın askeri gücünü artırmaktır.

Tanzimatla³¹ birlikte bu hareketler çok daha geniş bir boyut kazanmış ve bütün toplum düzeninde reform yapılmasının gereği üzerinde düşünölmeye başlanmıştır.

Bu değişim sürecinde, bürokrasinin sosyal değişme ajanı (social change agent) olarak ön plana çıktığı görölmektedir³². Nitekim en büyük reformcuların bizzatıhi

26 A.g.m., s. 41.

27 Heper, M., Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi, *Toplum ve Bilim* s. 9-10, Bahar-Yaz..., s. 16-17.

28 Bkz: Mardin, S., Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri, (Çev: Ş. Gönen) *Dün ve Bugün Felsefe*, Kitap 1, 1985, s. 167-200; M. Heper, "Merkez-Kenar ..." a.g.m., s. 3-35.

29 Heper, M., "Merkez-Kenar..." a.g.m., s. 7.

30 Akdağ, M., a.g.m., s. 393.

31 Geniş bilgi için bkz: Engelhardt, *Tanzimat* (Çev: A. Düz), Milliyet Yay. Temmuz 1976; M. Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Sosyal Psikoloji bakımından bir tetkik, M.E.B. Yay. İstanbul 1969.

32 Chambers, R.L., a.g.e., s. 323.

kendileri bürokrasinin başında bulunan kişilerdir. Gerek Mustafa Reşit Paşa, gerekse Ali ve Fuat Paşalar gibi reform hareketlerinin mimarları, yeni yapıların yerleştirilmesinde en büyük güç olarak bürokrasiyi görmüşlerdir. Bu amaçla, daha önce iktidarsız padişahlar döneminde güç kazanan bürokrasiyi, daha güçlü bir konuma getirmek amacıyla, idari yapıda düzenlemelere gitmişlerdir.

Böylece Tanzimatla birlikte, hiç bir güvencesi olmayan kul bürokratların yerini istihdam güvencesi olan bürokratlar almaya başlamıştır. Bu düzenlemeler, Findley'in ifadesi ile "Sivil bürokratik hegemonya"yı da beraberinde getirmiştir³³.

Konumuz açısından, Tanzimatın en önemli özelliklerinden birisi de İnalçık'a göre, başlatılan yenileşme hareketinin devletin kurtuluşunu, kuvvetli ve merkeziyetçi bir idarede gören, idarenin yetkilerinin de islahatçı bir bürokratlar zümresinin elinde tutulması gerektiğine inanan sivil-asker bürokratlar grubunun eseri olmasıdır³⁴.

Tanzimat öncesinde başlayan yeni bir mahiyette bürokrasi yaratma çabaları, Tanzimatla birlikte hızlandırılarak sürdürülmüştür.

Geçmişte hiç bir güvencesi olmayan, asker-sivil bürokratlar, Tanzimat Fermanıyla birlikte can ve mal güvenliğine sahip olmuşlardır. Ve, bunun tabii sonucu olarak da belli bir otonomi kazanmışlardır.

Bu durum, zamanla reform hareketlerinin başında gelen sivil bürokratlar için uygun bir ortam sağlamıştır. Bunu uygun bir ücret rejimi ve eğitim düzeni de desteklemiştir³⁵. Böylece bürokrasi, bundan sonra yetkileri, hükümdardan kendi eline aktarma çabalarına girişmiştir. Nitekim İnalçık'a göre daha başlangıçta Reşit Paşa, Padişahın otoritesini ve yetkilerini bürokrasiye devretme amacındaydı³⁶. Paşa, bürokrasiyi, rakibi olan ülema ve ayana karşı sürekli koruma yoluna gitmiştir. Bürokrasiyi ülemanın tesirinden kurtarmak için izlediği yol, şeri hükümlere göre değil Batı modeline göre kurulan okullarda, yeni bürokratlar yetiştirmek olmuştur. Ayan ve eşrafın bürokrasi üzerindeki olumsuz tesirlerini önlemek için de taşra yönteminin merkeziyetçi niteliği, daha da kuvvetlendirilmiştir. Böylece, sivil ve asker bürokrasisinin topluma hakim olduğu, yeni bir takım sosyal ve siyasal gelişmelere sebep olmuştur³⁷.

Bilindiği gibi Tanzimat, üzerinde en çok tartışılan konulardan birisidir. Bazı yazarlar³⁸ Tanzimatın manevi mimar, sayılan devlet adamlarından övgüyle bahsederlerken; bazı yazarlar da³⁹ Batılıların (meselâ Canning gibi diplomatların) tesirlerini ileri sürerek bu kişileri batılı güçlerin ajanı olarak suçlamaktadırlar (Biz burada, önemli olduğuna inanmakla birlikte Tanzimatın bu boyutu üzerinde durmayacağız).

33 Findley, C.V., *Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire*, The Sublime Porte, 1789-1922 Princeton University Press, 1980, s. 1152, v.d.

34 İnalçık, H., *Türk İdare Tarihi*, SBF (Ders Notları) Ank., 1964-65; s. 120'den Zik: S. Yalçındağ, a.g.m., s. 48.

35 Yalçındağ, s, a.g.e., s. 48.

36 A.g.e., s. 49.

37 A.g.e., s. 49.

38 Bkz: Öztuna, Y., *Türkiye Tarihi*, 7. Cilt, Ötüken Yay. İstanbul, 1978; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, T.T.K. Yay., Ankara 1983.

39 Tanzimatı bu açıdan değerlendiren farklı zihniyetteki iki yazarın şu eserlerine bkz: D.M. Doğan, *Batılılaşma İhaneti*, Ankara, 1979, s. 15-68; D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yay. Ankara 1968, s. 58-9.

Yönetime (dolayısıyla topluma) hakim olma mücadelesi veren bürokrasi, merkezde sık sık padişahlık müessesesi ile çatışmıştır. Bu isteklerini, güçlü padişahlar döneminde rahatlıkla yerine getirememişlerdir. Nitekim II. Abdülhamit dönemi buna örnek gösterilebilir. Bu dönem hem sultan, hem de bürokrasi için zor bir dönem olmuştur. Bilindiği gibi bu dönem günümüzde bile halâ tartışma konusudur. Bizce bu padişaha sataşmaların asıl sebebi batılılaşma hareketlerine karşı çıkan bir "mürteci" olmasından değil, yetkileri bürokrasiye devretmemesindedir.

II. Abdülhamid, Tanzimatla başlayan reform hareketlerini değil durdurmak, çok daha hızlandırarak sürdürmüştür. Bunun en iyi örneklerini eğitim alanında görmekteyiz⁴⁰. Bu dönemde açılan çok sayıdaki okullarda batılı tarzda eğitim görülmüştür.

Ancak bu mücadeleden bürokrasi kazançlı çıkar ve 1908 yılında 33 yıllık bir saltanattan sonra bu padişahı tahttan indirirler.

Daha sonra İttihat ve Terakki döneminde ise, iktidarı ordu ve Babî'î'nin temsil ettiği bürokrasi ele geçirmiştir⁴¹.

Bu dönemde Türkiye'nin kurtuluşunu⁴² "Adem-i Merkeziyet"çilikte gören Prens Sabahattin Fikirleri ile asırlardır sürüp gelen devlet geleneğine karşı çıkmıştır; ancak, Prens Sabahattin İttihat-Terakki içinde safdışı bırakılmış ve düşüncelerinin yönetim sistemi üzerinde pek fazla tesiri olmamıştır.

Neticede, "hassas dengeler" üzerine kurulan Osmanlı İmparatorluğu, patrimonyol bir ilişkiler manzumesi içinde "müessir" bir yönetim yapısını oldukça uzun bir süre devam ettirmiştir. İmparatorluğun gerilemeye başlamasından sonra ise, toplumdaki diğer yapılarla iç içe girmiş yönetim yapısı da çözülmeye başlamıştır.

Bu duruma çare arayan yöneticiler ise, çözümü, topluma bütünüyle hakim olan "merkeziyet"çi bir yapıda aramışlardır. Çare arayışlarının tabii sonucu olan "yenileşme/değişme" (reform ve ıslahat) hareketlerinin öncülüğünü, yukarıda belirttiğimiz dinamikler sonucunda kazanan sivil bürokratlar "devleti kurtarma"nın yolunu, "herotçu" bir tavırla "batılılaşma" da görmüşlerdir; ve toplumdaki yapısal değişimleri, bu doğrultuda yönlendirme yolunu tercih etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Chambers, R.L.; "The Civil Bureaucracy: Turkey" *Political Modernization in Japan and Turkey*, Edit: R.E. Ward, D.A. Rustaw, Princeton, 1968.
- Danışman, Z.; (Sadeleştiren) *Koçi Bey Risalesi*, K.T. B. Yay. Ankara, Temmuz, 1985.

40 Bkz: F.W. Frey, Education: Turkey, *Political Modernization in Japan and Turkey*. Edit: R.E. Ward, D.A. Rustaw, Princeton University Press, New Jersey, 1968, s. 214.

41 F. Ahmad, *İttihat ve Terakki*, (Çev: N. Yavuz), Kaynak Yay. Ankara 1984, s. 12.

42 Bkz: Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtulabilir?* İstanbul, 1950.

- Findley, C.V.; *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1899-1922*, Princeton, 1980.
- Heper, M.; Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi, *Toplum ve Bilim*, s. 9-10, Bahar: Yaz 1980.
- İnalçık, H.; "The Nature of Traditional Society: Turkey" *Political Modernization in Japan and Turkey*" Edit: R.E. Ward, D.A. Rustaw, Princeton, 1968.
- Mardin, Ş.; Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri, (Çev.: Ş. Gönen) *Dün ve Bugün Felsefe*, Kitap 1., 1985.
- Turhan, Mümtaz; *Kültür Değişmeleri*, M.E.B. Yay. İstanbul, 1969.
- Weiker, W.F.; Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform, *Amme İdaresi Dergisi* c. 6, s. 1, Mart 1973.

FİLİSTİN SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI

Davut DURSUN*

ÖZET

Filistin Sorunu, XX. yüzyılın başından bu yana Ortadoğu'nun ve uluslararası siyasi sistemin en önemli sorunlarından birisidir. Bu sorunun ortaya çıkmasında sionizmin, büyük devletlerin yardımlarının, Filistindeki İngiliz manda yönetiminin ve II. Dünya Savaşı sonunda kurulmuş olan uluslararası siyasi sistemin rolü büyüktür. Ortadoğudaki çatışmaların ana sebebi olan Filistin sorunu çözümlenmeden Ortadoğu'da barışı sağlamak ve korumak imkânsız gibidir. Anayurtlarından kovulmuş milyonlarca Filistinlinin ülkelerine dönmeleri ve kendi kaderlerini belirlemeleri acil çözüm bekleyen sorundur.

RESUME

La Naissance de la Question Palestinienne

Depuis le debut du XXeme siecle, La Question Palestinienne est une des plus importantes des questions au Moyen-Orient et dans le système international politique. A sa naissance de cette question certains éléments ont joué un role important. Ces sont: le sionisme, l'aide des grands d'Etats, l'alégement de l'administration du mandat anglais, et le système international politique qui a été fondé à la fin du IIeme Guerre Mondiale. Cette question est au coeur des disputes se déroulant sans arrêt dans le Moyen Orient. Si, elle n'avait pas été conclue, le combat en question y aurait duré sans mettre fin jamais.

GİRİŞ

İçinde yaşadığımız çağın sonlarında yazılacak uluslararası ilişkilerdeki sorunlarla ilgili kitapların ilk sayfalarında Filistin sorununa raslamamız hiç de şaşırtıcı olmayacaktır. Zira geçen yüzyılın sonlarından bu yana sadece Ortadoğu bölgesini değil uluslararası sistemi de yakından ilgilendiren en önemli sorunlardan biri Filistin sorunu olmuştur.

Filistin sorunu, çok yönlü özellikleri olan, çeşitli faktörlerin etkisi altında ortaya çıkan ve gelişen, tarihi süreç içinde farklı nitelikler kazanan bir uluslararası so-

* Araş. Gör.; Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

run olarak algılanmalı ve bu özellikleriyle ortaya konmalıdır. Filistin sorununun, yarım yüzyıllık bir süre içinde çeşitli faktörlerin etkisi altında ortaya çıktığı söylenebilir. Söz konusu faktörleri belirlemeden önce sorunu tanımlamak yerinde olur. Filistin sorunu nedir?

Filistin sorunu, yüzyıllardır üzerinde yaşadıkları kendi öz ülkelerinden, uluslararası sisteme yönelen batı ülkelerinin desteğiyle buraya gelip yerleşmiş siyonistler tarafından kovulmuş 3.5 milyon kadar filistinlinin ülkelerine dönme ve "kendi kaderlerini çizme" uğraşlarının oluşturduğu bir sorunlar bütünüdür. Filistin sorununun özünü, kendi ülkelerinde işgalciler tarafından kovulmuş insanların bir ölüm ve kalım mücadelesi ve ülkelerine dönme savaşı oluşturmaktadır. Sorunun bu biçimiyle ortaya çıkması yarım yüzyıllık bir süre içinde siyonizm, büyük devletlerin desteği, manda yönetiminin kolaylıkları ve uluslararası sistemin yardımları gibi faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Filistin sorununun ortaya çıkışını bu faktörlere göre, önce Filistin'in tarihini genel hatlarıyla ele alarak, incelemeye çalışacağız.

Filistin'in Tarihi

Doğuda Akdeniz, batıda Ürdün, kuzeyde Lübnan ve Suriye ve güneyde de Sina yarımadası ile çevrili olan Filistin, Ortadoğunun en eski yerleşme yerlerinden biridir¹. Bu bölgenin en eski sakinleri Kenanilerdir. Yahudiler buraya M.Ö. 13. yüzyılda Mısır'dan gelip yerleşmişlerdir². Romalı Titüs, M.S. 70 yılında bu bölgeyi işgal etmiş ve Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki çatışmaya son vererek Yahudileri bölgeden çıkarmıştır³. Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olunca Kudüs ve çevresinin burada bulunması sebebiyle bölgenin önemi dini amaçlarla artmıştır. Müslümanların Filistinle ilgilenmeleri erken yıllarda başlamış bulunuyor. İlk Halife Ebu Bekir (632-634), bölgedeki Bizans egemenliğine son verirken (634), Halife Ömer (634-644) Kudüs şehrinin İslâm Devleti'nin sınırlarına katmakta geç kalmamıştır (638)⁴. Bu tarihten itibaren, Haçlıların bir yüzyıl süren egemenlikleri hesaba katılmazsa, XX. yüzyılın başlarına kadar müslümanların elinde kalmıştır.

Filistin bölgesi XVI. yüzyılın başlarında (1516) Osmanlı yönetimine geçmiş ve 1. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. 1799'da buraya saldıran N. Bonaparte'in orduları başarılı olamamışlardır. Mısır valisinin oğlu İbrahim Paşa, Suriye ile birlikte Filistin'i de işgal etmiş ve birkaç yıl bölgeyi elinde tutmuştur.

1. Dünya Savaşı başladığında Filistin Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunuyordu. Osmanlılar Filistin cephesinde İngilizlerle savaşmışlar ve savaşta yenilmeleri üzerine bölgeden çekilerek İngiltere'nin egemenliğini kabul etmişlerdir. Filistin'in İngiltere'nin egemenliğine girmesi ile birlikte yeni bir dönem başlamış oldu. İngiltere Filistin'de önce askeri bir yönetim kurmuş, savaş sonrasında Milletler Cemiyeti burasını İngiltere'nin mandasına vermiştir. Filistin'de İngiliz manda yöne-

1 Bk. Karasapan, Celal Tevfik, *Filistin ve Şark ül-Ürdün*, Cilt: I-II, İstanbul, 1942, s. 3-5.

2 Pardo, David, *Le Probleme Palestinien et sa Solution*, İstanbul, 1936, s. 27.

3 Bk. Karasapan, a.g.e., 1, s. 82-85; Pardo, a.g.e., s. 27.

4 Bk. Karasapan, a.g.e., 1, s. 87-89.

timi 1948'e kadar sürmüş ve İngiltere'nin buradaki manda yönetimine son verdiği gün İsrail Devleti kurulmuştur.

Osmanlı yönetiminde Filistin sorunu diye bir sorun yoktur. Filistin sorununun uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkması bu bölgenin İngiliz egemenliğine girmesiyle birlikte başlamıştır. İngiliz egemenliğindeki Filistin'in bir sorun olarak ortaya çıkışını etkileyen çeşitli faktörlerin bulunduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu faktörleri sıra ile incelemeye çalışalım.

Filistin Sorununun Ortaya Çıkmasında Etken Olan Faktörler

Çeşitli faktörler üzerinde durulabilir. Bizce Filistin sorununun bir uluslararası sorun olarak ortaya çıkmasında dört önemli faktör etken olmuştur. Bunlar: Siyonizm faktörü, büyük devletlerin desteği faktörü, manda yönetiminin etkisi ve uluslararası sistem faktörü.

A- Siyonizm Faktörü:

Geçen yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan "siyonizm" kavramı, "Yahudilerin bir millet olarak Filistin'e tekrar yerleşmek için yaptıkları teşkilâtî gayretten doğan bir harekettir".⁵ "Sion" ya da "zion", Yahudilerin Kudüs şehrine verdikleri bir isimdir. Siyon, önceleri sadece Kudüs için kullanılırken daha sonra tüm Filistin için kullanılmaya başlanmıştır. Siyonizmin, Yahudi diye bilinen toplumun bağımsız ve egemen bir siyasi birim biçiminde Filistin'de yeniden yerleştirilmesini içeren bir sömürgeleştirme hareketi anlamına dönüşmesi⁶ ile birlikte gerçekleştirilen örgütlü siyasi, iktisadi ve diğer tüm faaliyetler Filistin sorununun ortaya çıkmasında şu veya bu şekilde katkıda bulunmuşlardır.

Siyonizm, geçen yüzyılın sonlarına doğru uluslar aşırı bir örgüt olarak örgütlenmiş ve Yahudilerin Filistine göçünü sağlamak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Siyonizmin uluslar aşırı bir örgüt olarak ortaya çıkmasında Dr. T. Herzl'in payı büyüktür. Dr. Herzl, 1896'da yayınladığı Yahudi Devleti adındaki kitabında siyonizmin teorik temellerini atmıştır. Yazar, Yahudilere ulusal bir yurt edinmek amacıyla Arjantin ya da Filistine göç etmelerini tavsiye etmiştir⁷.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Yahudilerin siyonizme yönelik çabaların dört alanda gelişme göstermiş olduğu görülür. Bunlar:

- a) Siyonist diplomasisi alanında. Yahudi Devleti için siyonistler uluslararası garantiler elde etmeğe çalışıyorlardı.
- b) Değişik ülkelerde bulunan Yahudilerin asimilasyonuna karşı durma çalışmaları.
- c) Filistin'de bulunan Yahudilerin korunmaları için dünya çapında destek sağlama çalışmaları.

5 Karasapan, a.g.e., 11, s. 32; Bk. Cumaloğlu, Fehmi, "Siyonizm Nedir?", *Milli Gazete*, 1 Ocak 1984.

6 Bk. Herrmann, Klaus J.; "Siyasal Siyonizm ve Anti-Semizm Üstüne Tarihsel Perspektifler", *Siyonizm ve Irkçılık İçinde*, Ankara, AÜSBF Yayınları, No: 511, 1982, s. 220-221.

7 Bk. Hollstein, Walter; *Filistin Sorunu: Filistin Çatışmasının Sosyal Tarihi*, Çev.: Cemal A. Ertuğ, İstanbul, 1975, s. 40.

d) Siyonizmin gerçekleştirilmesi için bütün Yahudileri içine alacak bir Siyonist Örgüt kurma çalışmaları⁸.

1897'de Basel'de toplanan Birinci Siyonistler Kongresi, siyonizm hareketinin amaçlarının netleştiği, hedef olarak Filistin'e göçün kabul edildiği, Yahudi sorununun özünde bir Yahudi Devleti'nin kurulmasının bulunduğu ortaya çıktığı bir toplantı olması bakımından önemlidir. Kongrede şu kararlar alınmıştır:

- i. Filistin'in Yahudi çiftçi, zanaatkâr ve müteşebbislerle iskan edilmesinin teşviki.
- ii. Yerel ve genel toplantılarla yahudiliğin geliştirilmesi ve örgütlendirilmesi.
- iii. Yahudi ulusal bilincinin geliştirilmesi ve teşvik edilmesi⁹.

Bu kararlar doğrultusunda gelişen Siyonist faaliyetler Filistin sorununun ortaya çıkmasında en fazla payı bulunan öge olarak karşımıza çıkıyorlar. Burada anlatmamızın imkânsız olduğu Siyonist faaliyetlerin amaçlarını şu şekilde özetlemek mümkündür: (a) Filistin'de yerleşme, (b) Filistin'de bağımsız bir Yahudi Devleti kurmak için uluslararası onay ve destek sağlama ve (c) bütün Yahudileri birleştirecek bir Siyonist Örgüt yaratma¹⁰. Siyonist amaçlar doğrultusunda Basel Kongresinden itibaren Filistine Yahudi göçü başlamış, Siyonist Örgüt oluşturulmuş, müstakbel Yahudi Devleti için uluslararası alanda büyük devletlerin desteği kazanılmıştır. Siyonizm ideolojisi Filistin sorununun sebebi ve aynı zamanda müsebbibidir.

B- Büyük Devletlerin Siyonizme Desteği:

Filistin sorununun ortaya çıkmasında etken olan ikinci önemli faktör büyük devletlerin Siyonizme sağladıkları destektir. Uluslararası alanda, uluslararası sisteme yön veren büyük siyasi güçlerin desteği olmadan pek az hareket başarıya ulaşmıştır. Uluslararası alanda ortaya çıkan bütün büyük sorunların özünde büyük devletlerin çıkarları sebebiyle sağladıkları desteğin payı büyüktür. Filistinde siyonist amaçların gerçekleşmesi için büyük devletler yardımcı olmuşlardır. Büyük devletlerin bölgedeki ilk destekleri ayrılıkçı ve ulusçu akımlara sağladıkları yardım şeklinde ortaya çıkmıştır. İbrahim Paşa zamanında (1832-1840) Filistin'de katolik ve protestan misyoner okulları açılmış ve bu okullar ulusçu düşüncelerin merkezleri olmuşlardır¹¹. A.B.D., İngiltere ve Fransa'nın destek ve yardım sağladıkları ulusçu düşüncelerin, Arapların Osmanlı Devletine karşı harekete geçmelerinde ne derece önemli rol oynadıklarını biliyoruz¹².

Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki uluslararası sisteme egemen en güçlü devletler olan İngiltere ve Fransa, 1. Dünya Savaşı yıllarında siyonizme resmi destek sağlamışlardır. Emperyalist sömürge politikaları izleyen bu ülkeler Osmanlı Devletini parçalamak ve aralarında paylaşmak için çeşitli resmi faaliyetlerde bulunuyorlardı. Yahudilerle görüşme halinde bulunan İngiltere'nin temsilcisi Sir Mark Sykes ile

8 Hollstein, a.g.e., s. 25.

9 Bk. Öke, Mim Kemal, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, İstanbul, 1982, s. 47. Ayrıca; Karasapan, a.g.e., 11, s. 41; Hollstein, a.g.e., s. 67.

10 Hollstein, a.g.e., s. 104.

11 Bk. Flory, Maurice ve Mantran, Robert; *Les Regimes Politiques Des Pays Arabes*, Paris, 1968, s. 68-69.

12 Bk. Kürkçüoğlu, Ömer; *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, AÜSBF Yay., 1982 (bütünü).

Fransa'nın temsilcisi M.F. George Picot arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması (1916 Mart), Osmanlı topraklarını İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bölüştürüyor ve Filistin için uluslararası bir statü öngörüyordu¹³. Siyonistler bu düzenlemeyi benimsemediklerinden antlaşma unutulmuştur.

İngiltere ile ilişkilerini sürdüren Siyonistlerin lideri Edmond De Rothshild, İngiliz yönetiminin desteğini almayı başardı. İngiltere Dışişleri Bakanı James Balfour'un 2 Kasım 1917'de Rotschild'e gönderdiği mektup, İngiltere'nin Filistin'de Yahudi halkının ulusal yurdunun kuruluşunu olumlu karşıladığını açıklıyordu ki, bu bildiri savaş sırasında Siyonistlere sağlanan en büyük yardım olmuştur¹⁴.

İngiltere'nin savaş yıllarında Filistin'de ulusal Yahudi yurdunun kurulmasını kabul etmesi ve siyonistlere destek sağlamanın çeşitli sebepleri üzerinde durulabilir. Herşeyden önce İngiltere, Almanya ve Avusturya'da etkin olan Siyonistleri bu yolla kendi tarafına kazanmış oldu. Mali kurumları denetimleri altında tutan Yahudilerden istifade ettiği düşünülebilir. Ayrıca, daha da önemlisi, Süveyş kanalını denetimi altında tutmak için Filistin'de dost bir halkın bulunması da İngiliz çıkarları için önem arz ediyordu¹⁵.

Aşağıda görüleceği gibi savaştan sonra Filistin'de kurulan İngiliz manda yönetimi Siyonistlere olan desteğini sürdürmüştür. II. Dünya Savaşından sonra Siyonistlere açık destek ABD'den gelmeye başlamış ve ABD'nin yardım ve gayretleri sonunda BM aracılığıyla Filistin'de İsrail Devleti kurulmuştur.

C- Filistin'de Manda Yönetimi ve Soruna Etkisi:

1. Dünya Savaşında Osmanlı Devletinden kopararak İngiltere'nin mandasına verilen Filistindeki İngiliz mandası, açıkça Siyonistlerin amaçlarına uyacak şekilde ve burada bir ulusal Yahudi yurdu kurulması amacıyla düzenlenmiştir. Manda belgesinin 2., 3., 4. ve 6. maddeleri açıkça Siyonist amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenmiştir¹⁶. Kurulan sivil yönetimde Yahudiler önemli görevlere getirilmiş, Siyonistlerin her alanda örgütlenmelerine, toprak almalarına, dışarıdan göç edip gelmelerine müsamaha gösterilmiştir. Siyonistler kısa zamanda iktisadi, siyasi ve mali gücü ele geçirmişlerdir.

1920'lerde Yahudilerin elinde Filistin topraklarının % 2.47'si bulunuyor iken 1945'lerde bu oran % 5.67'ye yükselmiştir. Bu 650.000 dönümden 1.491.699 dönüme yükseldiklerini göstermektedir ki, bu gelişme manda yönetiminin müsamaha ile gerçekleşmiştir¹⁷.

13 Aynı eser, s. 101-102; Karasapan, a.g.e., 1, 152-153.

14 Balfour Bildirisi için bk. Kürkcüoğlu, a.g.e., 221 vd.; Pardo, a.g.e., s. 18; Flory-Mantran, a.g.e., s. 419; Türkkan, Faiz; *Filistin Sorunu ve Ortadoğu*, Ankara, 1973, s. 59.

15 Bk. Mansfeild, Peter; *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, Türkçesi: Nuran Ülken, İstanbul, 1975, s. 65.

16 Manda belgesinin 2. maddesi şu şekildedir: "Mandater devlet, başlangıçta tasrih edildiği üzere, Yahudi Milli Yurdunun kurulmasını temin edecek şekilde memleketi siyasi, idari ve iktisadi şartlarla tehziz etmekten (...) mesul olacaktır".

17 Bk. Hadawi, Sami ve Lehn, Walter; "Siyonizm ve Filistin Toprakları", *Siyonizm ve Irkçılık İçinde*, s. 75-77.

Filistin'deki manda yönetimi Filistin'in toprak/mülkiyet yapısını yerli halkın aleyhine bozulmasına rıza göstermekle kalmamış demografik yapının da Arapların aleyhine Siyonistlerin lehine bozulmasına yardımcı olmuştur. Filistin'de 31 Aralık 1922'de İngilizler tarafından yapılan ilk nüfus sayımında nüfusun % 89'unun (673.388) Arap, % 11'inin (83.974) Yahudi olduğu belirlenmiştir¹⁸. Bu duruma göre manda yönetiminin kurulduğu ilk yıllarda Yahudi nüfusu Filistin nüfusunun % 10-11'ini, Yahudilerin ellerinde bulunan toprak miktarı da toplam toprağın % 2.5'ini teşkil etmekteydi. Nüfus ve topraktaki bu oranlar İngiliz manda yönetiminin son bulunduğu Mayıs-1948'de tahminlerin üstünde değişmiştir. Manda yönetimi döneminde Filistin'e legal yollarla 235.441, illegal yollarla 88.530 kişi olmak üzere toplam 323.951 Yahudi gelip yerleşmiştir¹⁹. Toprak ve nüfus yapısında görülen bu değişmelerin İngiliz manda yönetimi sayesinde gerçekleştiğini söylemeye gerek yoktur. Böylece manda yönetimi Filistin'de Siyonistlerin yerleşip kökleşmelerine ve Filistin sorununun ortaya çıkmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Manda yönetiminin Siyonistlerin lehine olan uygulamalarına yerli halkın genel grevlerle cevap vermelerinin fazla bir önemi olmamıştır. Arap ayaklanmalarının en uzun ve şiddetlisi olan 1936'da başlayan ve üç sene süren genel grevler sonunda İngiliz manda yönetimi Yahudi göçünü sınırlandırmak zorunda kalmışsa da Siyonist güçler bu sınırı delmesini ABD sayesinde başarmışlardır.

D- Uluslararası Sistemin Filistin Sorununa Etkisi:

Filistin sorununun uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmasında, belki de en büyük pay, uluslararası sistemin olsa gerektir. I. Dünya Savaşı sonunda kurulan Avrupa merkezli ve çok kutuplu uluslararası sistem, II. Dünya Savaşını önleyemediğinden II. Dünya Savaşının bütün dünyadaki etkileri altında yıkılmış ve savaş sonrasında yeni bir uluslararası sistem ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşının galipleri ABD ve SSCB, savaş sonrasında kurulan yeni uluslararası sistemin mimarları olarak dünya barışını korumak, güvenliği sağlamak ve kurulu sistemi sürdürmek için dünya ülkelerini Birleşmiş Milletler Örgütünde örgütleyerek yeni uluslararası sisteme şekil vermişlerdir. Savaş sonrasında iki kutuplu uluslararası sistemi, Filistin sorununun ortaya çıkmasında önemli bir fonksiyon görmüştür.

Savaş yıllarında ABD ile ilişkiye giren Siyonistlere ABD destek vermede geri durmadı. Savaş yıllarında, Filistin'e Yahudi göçü sınırlandırıldığı için, nisbeten sakin geçti. Savaştan sonra dominyonlarını tasfiye eden İngiltere Filistin'deki karmaşık yapıdan kurtulamayınca sorunu BM'e havale etmek zorunda kaldı. Filistinli yerli halk, doğal olarak bağımsızlık isterlerken Siyonistler de bağımsız bir devlet olarak örgütlenmek amacını taşıyorlardı. Filistinli yerli halk Siyonistlerin bölgede devlet kurmalarına karşı çıkıyorlardı.

Savaş sonrası uluslararası sistemin güvenlik örgütü BM, Filistin sorunu ile ilgili

18 Hadawi ve Lehn, a.g.m., Siyonizm ve Irkçılık, s. 66-67.

19 Bk. Rchedat, M. Chafic; "Les Problemes Des Refugies ou L'Imperialism Derriere le Drame Des Refugies palestiniens", *Conference Des Juristes Afro-Asiatiques*; 7-10 Nov. 1957, Damas, s. 163; Said, Edward, *Filistin'in Sorunu*, Türkçesi: Alev Alatl, İstanbul, 1985, s. 130 vd.

olarak bir özel komite (UNSCOP: UN Special Commite on Palestine) kurarak sorunu bu komiteye havale etti. UNSCOP iki plan hazırladı; çoğunluk planı, Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında taksim edilmesini ve Kudüs'ün de uluslararası bir statüye sokulmasını, Azınlık Planı ise Kudüs başkent olmak üzere federatif bir devlet kurulmasını öngörüyordu. Araplar her iki planı reddettiler, Yahudiler ise Çoğunluk Planını şartlı olarak kabul ettiler. Alt komisyonlarda yapılan çalışmalardan sonra Çoğunluk Planı 29 Kasım 1947'de BM Genel Kurulu'nda onaylandı ve 13'e karşı 33 oyla Filistin'in taksimi kararı kabul edildi²⁰.

Taksim kararına göre Filistin Araplar ile Yahudiler arasında paylaştırılıyordu. Yahudi Devletine 405.000 Arap ve 558.000 Yahudinin yaşadığı 14.100 kilometrekarelik bir yer, Arap Devletine de 804.000 arap ve 10.000 Yahudinin yaşadığı 11.500 kilometrekarelik bir yer ayrılıyordu²¹.

Dünyada ilk kez, dünya barışını korumak amacı ile kurulmuş olan bir uluslararası kuruluş, bölgede yaşayan yerli halka hiçbir şey sormadan, onların istek ve arzularını dikkate almadan, bölge ve halkla hiçbir ilgisi bulunmayan devletlerin oylarıyla bir devlet yaratılmış oluyordu²².

Tarafının rızalarına ve isteklerine dayanmayan bu kararın bölgeye barış getirmeyeceği ve fiyasko ile neticeleneceği açıktı. Taksim kararının BM'de kabul edilmesinin hemen arkasından Filistin'de yerli halkla Yahudiler arasında çatışmalar başladı. İrgun, Haganah, Stern gibi Siyonist tedhiş örgütlerinin katliamları Filistin'i kan gölüne döndürürken korku ve tedirginlik içindeki halk ülkelerini terk edip komşu ülkelerde soluğu almaya başladı. Çatışmalar ve karışıklıklar karşısında bir şey yapamayan İngiltere 14 Mayıs 1948'de manda yönetimine son verip buradan çekilince aynı gün İsrail Devleti'nin kurulduğu dünyaya ilan edildi.

İsrail Devleti'nin kuruluşu ile birlikte Araplarla Siyonistler arasında başlayan çarpışmalarda Siyonistler hızla genişlemiş ve BM'in kendilerine tanıdığı arazilerle yetinmeyerek bölgenin % 80'ini ele geçirmişlerdir. Filistin'de yaşayan 750.000 Arap halktan 165.000'i burada kalıp diğerleri yüzyıllardır üzerinde yaşadıkları yerlerini terkederek komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmışlardır. Ocak 1947'den 1950'ye kadar toplam 805.000 Filistinli yerli Arap, yaşadığı yeri terkederek göçmen durumuna düşmüş ve çeşitli ülkelerde sefalet içinde yaşamak zorunda bırakılmışlardır²³.

SONUÇ

Yirminci yüzyıl, imparatorlukların dağıldığı, uluslararası sisteme küçüklü büyüklü onlarca devletin dahil olduğu, bununla paralel olarak uluslararası sorunların da çokça görüldüğü bir yüzyıldır. Günümüzün uluslararası bölgesel sorunların başın-

20 Karara aleyhte oy veren ülkeler: Afganistan, Küba, Mısır, Yunanistan, Hindistan, İran, Irak, Lübnan, Pakistan, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye ve Yemen. Oylamada çekimser kalan ülkeler: Arjantin, Şili, Çin, Kolombiya, Salvador, Etyopya, İngiltere, Honduras, Meksika ve Yugoslavya.

21. Türkkan, a.g.e., s. 54; Hollstein, a.g.e., s. 218.

22 Bk. Çandar, Cengiz; *Direnen Filistin*, İstanbul, 1976, s. 23.

23 Bk. Rchedat, a.g.m., s. 167.

da yer alan Ortadoğu sorununun temelinde yatan Filistin sorununun ortaya çıkmasında etken olan pek çok faktör bulunmakla birlikte Siyonizm, büyük devletlerin desteği, manda yönetiminin siyonizmin lehine olan düzenlemeleri ve II. Dünya Savaşı sonunda kurulan uluslararası sistem faktörleri en önemli olarak ortaya çıkmışlardır. Emperyalist ve sömürgeci amaçlarla Filistin'e yerleşen Siyonistler, büyük devletlerin yardımları, tedhiş ve terör politikaları ile amaçlarına ulaşip yüzlerce yıldır üzerinde yaşayan Filistin halkını kovdukları yerde İsrail Devletini kurmaları ile Filistin sorunu dünya uluslararası ilişkiler sisteminin gündeminin baş köşesine yerleşmiş ve o tarihten bu yana da bulunduğu yerden hiç aşağıya inmemiştir. Halkın rızaları, istek ve arzuları dikkate alınmadan, sadece bir grup insanı tatmin etmek için, dünya barışını sağlamak amacı ile kurulan BM'nin yarattığı İsrail Devleti, Filistin sorununu çözülmemiş, tam aksine iyice ortaya çıkmasına ve uluslararası kamuoyuna mal olmasına sebep olmuştur. Bilmek gerekir ki, bir halkın en doğal hakkı atalarından kendilerine intikal eden toprak üzerinde bağımsız olarak yaşama ve kendi kaderini belirleme hakkıdır. Filistin halkı bu hakka sahip olmadıkça sorunun çözümü yolunda hiçbir adım atılmış olamaz.

KAYNAKLAR

- Cumalıoğlu, Fehmi; "Siyonizm Nedir?", *Milli Gazete*, 1 Ocak 1984.
- Çandar, Cengiz; *Direnen Filistin*, İstanbul, 1976.
- Flory, Maurice ve Mantran, Robert; *Les Regimes Politiques Des Pays Arabes*, Paris, 1968.
- Hadawi, Sami ve Lahn, Walter; "Siyonizm ve Filistin Toprakları", *Siyonizm ve Irkçılık İçinde*, Ankara, 1982.
- Hermann, Klaus J.; "Siyasal Siyonizm ve Anti-Semitizm Üstüne Tarihsel Perspektifler", *Siyonizm ve Irkçılık İçinde*, Ankara, 1982.
- Hollstein, Walter; *Filistin Sorunu: Filistin Çatışmasının Sosyal Tarihi*, Çeviren: Cemal A. Ertuğ, İstanbul, 1975.
- Karasapan, Celâl Tefvik; *Filistin ve Şark ül-Ürdün*, Cilt: I-II, İstanbul, 1942.
- Kürkçüoğlu, Ömer; *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, 1982.
- Mansfield, Peter; *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, Türkçesi: Nuran Ülken, İstanbul, 1975.
- Öke, Mim Kemal; *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, İstanbul, 1982.
- Rchedat, M. Chafic; "Les Problemes Des Defugies ou l'imperialism Derriere le Drame Des Refugies Palestiniens", *Conference Des Juristes Afro-Asiatiques*, 7-10 Nov. 1957, Damas.
- Said, Edward; *Filistin'in Sorunu*, Türkçesi: Alev Alatl, İstanbul, 1985.
- Türkkan, Faiz; *Filistin Sorunu ve Ortadoğu*, Ankara, 1973.

ORTA ÖĞRETİM GENÇLİĞİNİN YÜKSEKÖĞRETİME GEÇİŞTE KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR*

İsmet Sabit BARUTÇUGİL**

ÖZET

Bu tebliğde, ortaöğretim gençliğinin yükseköğrenime geçişte, öncesinde ve sonrasında karşılaştıkları bazı önemli sorunlar ele alınmıştır. Ortaöğretim döneminde karşılaşılan sorunlar arasında özellikle kitap, öğretmen ve ders programları ile sınıf geçme ve/veya değerlendirme sistemleri üzerinde durulmuştur. Üniversiteye giriş aşamasında okul ve meslek seçimi ve sınav sistemine ilişkin sorunlar vurgulanmıştır. Son olarak da üniversiteye giristen sonra öğrencilerin ders ve sınav sistemleri ile yeni ekonomik ve sosyal çevreye uyum sorunları ve barınma, beslenme, sağlık, kredi, gelecek endişesi gibi sorunlarına ana hatlarıyla değinilmiştir. Bu sorunlar belirlenirken aynı zamanda bazı çözüm önerilerinin getirilmesine de çalışılmıştır.

SUMMARY

The Problems Encountering High School Students During Their Admission to Higher Education

This paper deals with the problems of high school students before, during and after their admission to the universities. Firstly the main problems of high school students such as inadequate books, unqualified teachers and inappropriate programs are discussed. Secondly, the common problems of high school students within the system of university entrance exams such as misleading pressures, wrong decisions, incorrect ranking of choices, high expectations and disappointments (due to insufficient knowledge of schools and professions) are studied briefly. Thirdly, some of the problems of the first year university students are discussed in general terms. The main ones are summarized as adaptation to new course and test systems, adaptation to new social and economic environment, fear of future and problems related to boarding, lodging, health and finance. While stating the problems briefly, the author also discussed some recommendations and proposals to solve them.

* Uludağ Üniversitesi tarafından 1985 Gençlik Yılı nedeniyle düzenlenen etkinlikler arasında 18 Kasım 1985 tarihinde verilen konferans tebliğidir.

** Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi.

GİRİŞ

"Uluslararası Gençlik Yılı" olarak kabul edilen 1985'de yapılan etkinliklerin Türkiye açısından ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Zira, Türkiye nüfus yapısı bakımından genç bir ülkedir ve çok yüksek bir nüfus artış oranına sahiptir. 0-25 yaş grubunun toplam nüfus içindeki oranı giderek yükselmektedir. Bu yaş grubu, 1970 yılında toplam nüfusun yüzde 57.3'ünü oluştururken, bu oran 1975'de yüzde 60'a ve 1980'de de yüzde 63'e ulaşmıştır.

Çoğu üretken olmayan bu genç nüfus; eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler, konut ve iş istemekte ve bu talepler her geçen gün nitelik ve nicelik yönünden daha üst düzeylere çıkmaktadır.

Hızlı nüfus artışı, enflasyon ve işsizlik gibi temel sorunlarla uğraşan Türkiye'nin ekonomik büyüme ve kalkınma arayışlarının yarattığı sosyo-ekonomik çalkantılar, hızlı ve çarpık sanayileşme ve şehirleşme nedeniyle ortaya çıkan sosyal yapı değişiklikleri özellikle genç kesimi etkilemektedir.

Bütün bunların ötesinde, orta ve yükseköğrenim çağındaki gençlerin (12-25 yaşları arasındaki bu kesimin toplam nüfusa oranı 1980 yılında yüzde 27'yi bulmaktadır.) iyi bir öğrenim görmek ve geçerli bir meslek sahibi olmak yönündeki çabaları ve beklentileri de bu kesimin sorunlarını yoğunlaştırmaktadır.

Bu konuda, geniş kapsamlı ve derinliğine araştırmaların yapılması gerekir. Şüphesiz, yapılan çalışmalar da vardır. Konu, üzerinde çeşitli açılardan kitaplar yazılacak kadar ilginç ve geniştir. Burada, bu tebliğin sınırları içerisinde ancak konunun belli başlı yönlerine ana başlıklar halinde değinilebilecektir.

"Orta Öğretim Gençliğinin Yükseköğrenime Geçişte Karşılaştığı Sorunlar" başlıklı bu tebliğde konu;

- Orta öğretim gençliğinin sorunları,
- Üniversiteye girişte karşılaşılan sorunlar ve
- Üniversiteye girişten sonra karşılaşılan sorunlar

olmak üzere üç alt başlık içinde ele alınmaktadır.

ORTA ÖĞRETİM GENÇLİĞİNİN SORUNLARI

Türkiye'de orta öğretim kurumlarında kayıtlı yaklaşık 2.300.000 öğrenci bulunmaktadır. Orta öğrenim çağına gelmiş bulunan gençlerin yüzde 35'i, lise çağında bulunanların ise yalnızca yüzde 18'i okula devam edebilmektedir.

Bu gençlerin ortaöğretim döneminde karşılaştıkları sorunları (a) ruh ve beden sağlıkları ile ilgili sorunlar ve (b) eğitim ile ilgili sorunlar olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür.

Dinamik bir toplumsal yapıya sahip bulunan ve sosyo-ekonomik koşulların, kültürel değerlerin, davranış kalıplarının ve ahlâk normlarının hızla değiştiği Türkiye'de bu durumdan en fazla gençler etkilenmektedirler. Kızlarda 13-15, erkeklerde 15-17 olarak kabul edilen ergenlik çağı ortaöğretim yıllarına rastlamaktadır. Bu yıllar, insan yaşamında fiziksel, düşünsel ve duygusal değişikliklerin en yoğun olduğu yıllardır. Bu çağın sorunlarını, ruhsal ve fiziksel sağlıklarını koruyacak bir biçimde çözebilmeleri için gençlere yardımcı olunması gerekir. Ortaöğretim kurumlarında rehberlik hizmetleri geliştirilmeli, okul (ya da çocuk) psikiyatrisi, sosyal hizmet uz-

manlığı ve özel eğitim uzmanlığı gibi hizmetler arttırılmalı ve etkinleştirilmelidir. Beden eğitimi, spor, tatil ve turizm etkinlikleri geliştirilmelidir. Gençlik Kültür Merkezleri, İzcilik Eğitim Tesisleri ve eğitsel yaz kampları gibi olanakların arttırılması gerekir. Ayrıca, Türk gençlerinin uluslararası gençlik turizmi hareketine daha aktif olarak katılmalarının özendirilmesi de yararlı olacaktır.

Ortaöğretim gençliğinin eğitimle ilgili sorunlarına bakıldığında nitelik düşüklüğünün son derece önemli olduğu görülür. Bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminin başlangıcından bu yana eğitimin yaygınlaştırılması için yoğun bir çaba gösterilmiş ve önemli sayısal artışlar gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu arada nitelik geliştirme sorunu ikinci plâna itilmiştir.

Öğretmenlerin gerek sayısı, gerekse nitelik yönünden yetersiz oluşu, ikili öğretim, ders içeriklerindeki gereksiz ayrıntılar, sınıfların kalabalık oluşu, modern eğitim teknolojisindeki gelişmelerden habersizlik, gerekli araç ve gereçten yoksunluk eğitimin niteliğini düşüren unsurlardan bazıları olarak sayılabilir.

Türkiye'de uzun yıllar ortaöğretim sisteminin geliştirilmesi için çaba gösterirken yalnızca not takdir ve değerlendirme sistemleri üzerinde durulmuştur. Programların amaç ve içerikleri ve öğretim yöntemleri gibi önemli unsurlarına çok az dokunulmuş ya da hiç dokunulmamıştır.

Değerlendirmenin 0-5, 1-10 arasında ya da 100 üzerinden puanlama şeklinde yapılması, ders geçme, kredi sistemi, tek dersten geçme, borçlu geçme gibi uygulamalar, konuya hep tek yönlü olarak bakıldığını göstermektedir. Bu değişikliklerle liselerdeki başarı oranı yüzde 80'lere yükseltilmiştir. Ancak, nitelikte çok belirgin bir düşme gözlenmektedir. Ortaöğretim kurumlarında eğitim yerine diploma verildiği artık açık ve yaygın olarak kabul edilmektedir.

Ayrıca, ortaöğretimde değerlendirme ve not takdir sisteminin öğrencinin gerçek yeteneklerini ortaya çıkarmada ve yeteneğe göre yönlendirmede de başarısız kaldığı öne sürülebilir.

Ortaöğretim programlarında zaman zaman politik tercihlere göre değişiklikler yapılmıştır. Ancak, Türk Millî Eğitim sistemine temel oluşturacak bir felsefe açıkça getirilememiştir. Eğitim programlarında amaçlar, ilkeler, konular, yöntemler ve ders araçları arasında tam bir uyum sağlanamamıştır.

Ekonomik ve teknolojik gelişmeleri ön plânda tutan, araştırma, inceleme, deneme ve gelişmelere olanak sağlayan, iş içinde yetişmeye ve üretime önem veren, insanın yaratıcı gücünü harekete geçiren ve bölgesel programları içeren eğitim programları üretilememiştir.

Çevresinin ve kendisinin sorunlarını saptayabilen ve çözüm yolları üreten, kendisini yenileyebilen, üretici, tek başına karar alabilen, sağlıklı ve mutlu öğrenci yerine sessiz, eline vurularak ekmeği alınabilecek kadar terbiyeli, ders kitaplarını virgülüne kadar ezberleyen ve bu ezberlerini sınav kağıdına dökerek dehasını gösterebilen öğrenciler yetiştirilmektedir. Bunun sonucu olarak, bu öğrenciler kişiliklerini bulmakta ve ruh sağlıklarını korumakta güçlük çekmekte ve ileriki yıllarda hayata uyum sorunları ile karşılaşmaktadırlar.

Eğitimle ilgili sorunların bir diğer nedeni de öğretmenlerden kaynaklanmaktadır. Öğretmenlik, zamanla bir meslek olmaktan çıkmış ve adeta okuma-yazma bilen hemen herkesin yapabileceği bürokratik bir hizmet haline getirilmiştir. Öğretmen maddi ve manevi yönlerden zaafa uğratılmıştır. Atama ve yükseltmelerde politik

tercihler ön plânda tutularak öğretmenler politize edilmiş ve mesleğe ağır bir darbe indirilmiştir.

Kutsal olarak nitelenen bu mesleğin kutsallığı yalnızca sözde kalmamalı ve öğretmenliğe lâyük olduğu önem verilmelidir. Bunun için durum ve olanaklar dikkate alınarak çözüm için elden gelen çaba gösterilmelidir. Öğretmenlik maddi ve manevi yönlerden desteklenerek yeniden çekici bir meslek haline getirilmelidir. Üniversite adaylarının açıkta kalmamak için tercih formlarına yazdıkları Eğitim ve Fen-Edebiyat Fakülteleri, ilk sıralarda yazılan yükseköğretim kurumları durumuna getirilmelidir.

Eğitimle ilgili bir diğer sorun kaynağı da kitaplardır. Bu konu, özellikle son günlerde oldukça sık gündeme gelmekte ve tartışılmaktadır. Ders kitaplarının çoğunun öğrencilerin zihinlerini gerçek hayatta işe yaramayacak bilgilerle doldurduğu ve bu durumun düzeltilmesi gerektiği uzun yıllardır biliniyordu. Ancak, bu gerekçe ile tüm ders kitaplarının bir yaz tatili içinde ele alınması, yarıdan fazlasının yeniden yazdırılması, geriye kalanların da üzerinde düzeltmeler yapılması ve bu çalışmaların politik yönlendirmelere açık bırakılması üzücü olmuştur. Ne yazık ki bu uygulama Türkiye'de ilk olmamaktadır ve herhalde son da olmayacaktır.

Ortaöğretim ders kitapları ile ilgili çalışmaların bilimsel araştırma verilerine dayandırılması gerekir. Bunun için gerekli uzman kadro ve araç-gereçle birlikte zamana da ihtiyaç vardır. Bazı fen kitaplarında olduğu gibi 500-600 sahifeli kitaplar kadar birkaç ayda hazırlanan 50-60 sahifelik özet kitaplar da amaca uygun değildir. Bu kitapların hazırlanması sırasında konunun uzmanları ile yakın bir ilişki ve işbirliği içinde olunması ve üniversitelerin gözden uzak tutulmaması gerekir.

Açık bir gerçektir ki, Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşabilmesi için gençlerin çok iyi yabancı dil öğrenmeleri gerekir. Oysa, Türkiye'de yabancı dil eğitiminin durumu içler acısıdır. Yabancı dille eğitim amacıyla kurulan ve bugün sayıları altmışa yaklaşan Anadolu liselerinin en iyilerinden bile mezun olanların çoğunluğu O.D.T.Ü. ve Boğaziçi Üniversitelerindeki dersleri izleyebilecek düzeyde İngilizce'ye sahip olmadıklarından hazırlık sınıflarına devam etmek zorunda kalmaktadırlar. Fransızca eğitim verebilecek öğretmen bulunamadığından yüzyıllık bir eğitim kurumu olan Galatasaray lisesinde son sınıfların eğitimlerini Türkçe olarak sürdürmeleri ve Anadolu liselerinde yabancı dil eğitimi için 400 dolar ücret ödenerek ve lojman sağlanarak Pakistan ve Bangladeş'ten öğretmen getirilmesinden söz edilmesi de bu acı durumun diğer göstergeleridir.

ÜNİVERSİTEYE GİRİŞTE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Ortaöğretimde eğitim yerine diploma verildiğinin en belirgin kanıtı Üniversite giriş sınavları olmaktadır.

Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi Başkanı tarafından açıklandığına göre, "Üniversite giriş sınavı bir sıralama sınavı değil de sınıf geçme sınavı olsaydı, yani 'soruların yarısını yapamayan üniversiteye giremez' denilseydi adaylardan yüzde doksanbeşi açıkta kalırdı". Aynı açıklamada, ayrıca, üniversite ikinci basamak sınavına katılan 220 bin adaydan 107 bininin yabancı dil; 51 bininin matematik ve 34 bininin fen sorularına el sürmediği de belirtilmektedir.

Yapılan çeşitli araştırmalar, öğrencilerin çoğunun üniversite giriş sınavlarındaki soruları gerçekte zor bulmadıklarını ancak lise eğitiminin yetersiz kaldığını kabul ettiklerini ortaya koymuştur.

Üniversiteye girişte karşılaşılan bir diğer sorun kazanılan fakültenin ilgi, yetenek ve isteklere uygun olmamasıdır. Çoğu gençler, gerçekten arzuladıkları meslekler hakkında tam anlamıyla bilinçli olmadıkları gibi kendilerine arzu ve yeteneklerine uygun bilgi ve becerileri kazandıracak yüksekokullar ve fakülteler hakkında da yeterli bilgiye sahip değildirler. Üniversite adaylarının tercih listelerini belirlerken devam edebilecekleri ve severek okuyabilecekleri fakülteleri bilinçli olarak yazmaları gerekir. Puanının düşük olması, çok fazla popüler olması ya da anne, baba veya öğretmenlerin psikolojik baskısı sonucu tercih listesine yazılan fakülteler kazanıldıktan sonra ilgi ve yeteneklere uygun olmadığı anlaşılmaması durumunda ya ertesi yıl yeniden sınavlara girmekte ya da mutsuz ve başarısız bir öğrencilik sürdürülmektedir.

Öğrenciler, üniversite sınavlarına girerken ve tercih listelerini belirlerken çok değişkenli bir denklemle karşı karşıya kalmaktadırlar. Giriş sınavlarının endişeli baskısı, puan sıralaması, en çok istenen fakülte ya da bölüm, açıkta kalma korkusu, barınma olanakları, ilgi ve yetenekler ile ailenin sosyal durumu ve maddi olanakları gibi çeşitli değişkenleri değerlendiren aday, en uygun çözüme ulaşamazsa "tercih kurbanı" olarak çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalacaktır.

Yüksek puan aldığı halde çok düşük puanlı fakültelere girenler, hiç istemediği ve sevmediği bölümlerde okumak zorunda kalanlar, tanımadığı ve bilmediği illerdeki yükseköğretim kurumlarını kazanıp da geri dönenler bu tercih kurbanlarının bazılarıdır.

Bütün bu nedenlerle, yükseköğretim kurumlarının nitelikleri, mesleklerin özellikleri ve gelecekteki konularında ortaöğretim gençliğinin gerekli ve yeterli bilgilere sahip kılınması ve bu gençlere kişisel ilgi ve yeteneklerini doğru analiz edebilme yeteneğinin kazandırılması büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'de meslek (ve dolayısıyla fakülte) seçimini güçleştiren bir neden, bugüne kadar ulusal düzeyde bir insan gücü plânlamasının yapılmamış olmasıdır. Ekonomik ve teknolojik gelişmeler dikkate alınarak kısa, orta ve uzun dönemlerde hangi niteliklerde ve yaklaşık olarak ne kadar insan gücünün gerekli olduğu ve bunların hangi tür okullarda yetiştirilebileceği saptanamamıştır.

Bunun sonucu olarak, belirli alanlarda nitelikli insan gücü gereksinimi giderek artarken diğer bir çok alanda da üniversite mezunları iş bulamamaktadır. 1983 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumuna başvuran yüksekokul mezunu sayısı 10.118 iken bu sayı Mayıs 1985'te 15.728'e ulaşmıştır. Bu durum, eğitim yoluyla kazandırılan nitelikler ile gerçekte iş hayatında talep edilen nitelikler arasında önemli bir farkın bulunduğu bir diğer göstergesidir.

Bu sorunun çözüme kavuşturulabilmesi için ulusal ekonomi çerçevesindeki her kesimde iş tariflerinin ve envanterlerinin ortaya konulması ve gelecekte ortaya çıkabilecek gelişmelerin belirli bir zaman perspektifi içinde nitelik ve nicelik yönünden tahmin edilmesi son derece büyük önem taşır. Ayrıca, yeni yüksekokulların ve bölümlerin açılmasında politik tercihlerin ve baskıların ağırlığının kaldırılması ve bürokratik işlemlerin azaltılması gerekmektedir.

YÜKSEKÖĞRETİME BAŞLADIKTAN SONRA KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Ortaöğretim gençliğinin üniversiteye girdikten sonra karşılaştığı çeşitli sorunlardan bazıları;

(a) Değişen ders ve sınav sistemlerine uyumsuzluk nedeniyle başarısızlığa uğranılması,

(b) Değişen çevreye ekonomik, sosyal ve kültürel nedenlerle uyum sağlanamaması,

(c) Barınma, beslenme, ulaşım, sağlık, kredi, burs sorunları ve cinsel sıkıntılar,

(d) İş bulamama korkusu ve gelecek endişesi

başlıkları altında toplanabilir.

Bu tür sorunlar, özellikle Anadolu'daki küçük kent ve kasabalardan büyük üniversite kentlerine gelen gençler arasında son derece belirgindir. Aileden ayrılmak, yeni sosyo-ekonomik koşullara uyum sağlamaya çalışmak, kişisel sorumluluğun artması, yeni arkadaş çevrelerine girmek, özellikle dar bir çevreden ve kısıtlı ekonomik koşullara sahip ailelerden gelen gençler açısından çok önemli sorunlar yaratılmaktadır.

Bu konuda, 1983-84 yılında Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesine kayıt yaptıran öğrencilerle ilgili bir araştırma* oldukça ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Bu araştırma, sözkonusu öğrencilerin yüzde 84.4'ünün Bursa dışından geldiklerini ve bunların da yüzde 35.3'ünün ailelerinin küçük yerleşim birimlerinde yaşadıklarını ortaya koymuştur. Araştırma kapsamına giren 1145 öğrenciden yalnızca 210'unun (% 18.3'ünün) aileleri ile birlikte kaldıkları, diğerlerinin ise yurtlarda, kiralık evlerde, otel ve pansiyonlarda ya da akraba yanında kaldıkları belirlenmiştir. Ayrıca bu araştırma, öğrencilerin yüzde 20.7'sinin konut sorunları, yüzde 16.8'inin geçim sorunları ve yüzde 23.6'sının hem geçim hem de konut sorunları olduğunu, diğer bir ifadeyle, öğrencilerin üçte ikisinin konut ve/veya geçim sorunlarının bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Yine aynı araştırmaya göre, U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesine 1983-84 yılında kaydını yaptıran öğrencilerin yüzde 29.9'u üniversite giriş sınavlarına tekrar girmeyi düşündüğünü belirtirken, yüzde 42.4'ü bu konuda kararsız olduğunu söylemiştir. Bu öğrencilerin yüzde 24.5'i yeteneğine uygun bir fakülteye girememe ve yüzde 24.1'i de verimli ders çalışmama gibi eğitime ilişkin sorunları olduğunu belirtmiştir. Bu bulgular, ortaöğretim çağındaki gençleri okul ve meslek seçimine hazırlayacak şekilde etkin işleyen bir yöneltme/yönlendirme sisteminin gerekliliğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Buraya kadar genel hatlarıyla belirtilen hususlar, üniversiteye giren gençlerin yoğun sorunları bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu sorunların bir kısmı, şüphesiz üniversitelerin ve genelde eğitim sisteminin kontrolü dışındadır. Bu konularda

* Aytaç, M.; "1983-84 Yılında Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesine Kayıt Yaptıran Öğrenciler Üzerinde Uygulanan Anket ve Sonuçları", *Uludağ İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, C. VI, S. 1, Nisan 1985, s. 253-285.

üniversite ya da genel eğitim sistemi içinde alınabilecek önlemler oldukça sınırlıdır. Bununla beraber, üniversiteler bünyesinde yapılabilecek bazı düzenlemeler ve alınabilecek önlemlerle bu sorunların bir kısmını çözebilmek bir kısmının da önemini ve yoğunluğunu azaltabilmek mümkündür. Bu amaçla, yükseköğretim kurumlarında kampüs sisteminin geliştirilerek; yurt, ulaşım, kütüphane, beslenme, spor, eğlence ve boş zamanları değerlendirme olanaklarının sağlanması gerekir. Kampüs yaşamı, gençlere kendi yaşıtı olan insanlarla paylaşma, kaynaşma, tartışma ve beraber yaşamayı öğretir. Ayrıca, mediko-sosyal hizmetlerin güçlendirilmesi ve bu hizmetlerin rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetlerini de kapsamaya büyük yarar sağlar. Bütün bunların ötesinde, öğrencilere tatillerde ve uygun günlerde çalışma olanaklarının sağlanması ya da üniversite içinde kantin, kafeterya, kütüphane, fotokopi bürosu gibi birimlerde saat esasına göre çalıştırılmaları düşünülmelidir. Ayrıca, düşük maliyetli kültürel amaçlı turizm ve eğlence olanaklarının artırılmasına çaba gösterilmesi ve sosyal, kültürel ve sportif etkinliklerin özendirilmesi gerekir.

SONUÇ

Bu tebliğde, ortaöğretim gençliğinin ortaöğretim yıllarında, üniversiteye girişte ve sonrasında karşılaştıkları bazı sorunlar ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bu sorunların varlığına ve önemine dikkat çekilmeğe çalışılmış; ayrıca, çözümlere ilişkin bazı görüş, düşünce ve önerilere de yer verilmiştir. Ancak, bu çok boyutlu sorunlar üzerinde daha fazla ayrıntıya inme olanağı bulunmamıştır. Şüphesiz, bu konularda daha geniş kapsamlı çalışmaların yapılmasına büyük gereksinim bulunmaktadır. Türkiye'de ortaöğretim ve yükseköğretim ile ilgili plân ve politikaların belirlenmesine temel oluşturabilecek bilimsel araştırmaların artırılması gereklidir. Ortaöğretim ve yükseköğretim çağındaki gençleri ilgilendiren sorunlara politik düşüncelerden ve endişelerden arınmış olarak bilimsel açıdan yaklaşılması gerekir. Bu sorunlar, konunun uzmanlarca tüm yönleri ile ele alınarak tutarlı ve kalıcı çözümlerin getirilmesine çalışılmalıdır. Gençlerin eğitimle ilgili sorunlarının doğru çözümlenmesi ve onlara daha iyi bir eğitim ortamı ve olanaklarının sağlanması ülkenin geleceği açısından çok büyük önem taşıyan bir konudur.

MESLEKİ EĞİTİM

Louis - Marie LE MAITOUR*
(Çev.: Yard. Doç. Dr. İsmail EFİL)

ÖZET

İşgören seçimi ve eğitim işgörenin işine uyarlanmasını sağlayan birbirini tamamlayıcı iki unsurdur. Seçim işlemi tamamlandı işgören işletmeye kabul edildiği zaman belli bir görevi yapmak zorunda olacaktır. İşgören en az enerjiyi sarfederek işini yapabilmesi için makinaları ve aletleri kullanma biçimi konusunda sistemli bir bilgiye ihtiyaç duyar. Her duruma az veya çok uyan çok sayıda eğitim yöntemleri vardır. İşletmelerde özellikle iki yöntem akıma rastlanmaktadır.

RESUME

La Formation Professionnelle

La sélection et la formation sont deux éléments complémentaires qui permettent l'adaptation du travailleur à son travail. Quand la sélection est opérée, quand le travailleur choisi sera admis dans l'entreprise, il va devoir exécuter une tâche. Le travailleur a besoin d'être instruit systématiquement sur la manière d'utiliser ses outils et ses machines afin de faire son travail avec le minimum de dépense d'énergie. Il existe de nombreuses méthodes plus ou moins adaptées à chaque cas. Mais deux "courants" de méthodes se rencontreront surtout dans les entreprises.

İşgören seçimi ve eğitim işgörenin işine uyarlanmasını sağlayan birbirini tamamlayıcı iki unsurdur. Seçim işlemi tamamlandı işgören işletmeye kabul edildiği zaman belli bir görevi yapmak zorunda olacaktır. Dolayısıyla işgörenin işletmeye girişinden itibaren eğitim sorunu ortaya çıkacaktır. Çünkü işgörenin mesleğini oluşturan unsurları ve işinin gerektirdiği hareketleri öğreniş biçimi işe uyarlanmasında çok önem taşımaktadır. İşgörenin psikolojik ve fizyolojik açıdan ekonomik sonuçlar açısından da etkili olması isteniyorsa, endüstri hayatında özellikle çok karmaşık tekniklerden yararlanan modern çalışmalarda eğitim faaliyetleri rastlantılara bırakılamaz.

* L.M. LE MAITOUR, *La Psychologie et les sciences humaines dans l'entreprise*, Les éditions d'organisation-Paris, 1969, s. 103-114.

Çalışan işgören en az enerjiyi sarfederek işini yapabilmesi için makinaları ve aletleri kullanma biçimi konusunda sistemli bir bilgiye ihtiyaç duyar. Elbette bu eğitim ancak işgörenin içinde çalıştığı ortamın bilimsel analizi önceden yapılmışsa mümkündür. O halde bu eğitimin hazırlanması ve denetlenmesinde psikoloğun önemli bir rolü olacaktır.

Özellikle gençlerin uzmanlaşmış kurumlardaki çıraklık eğitimleri bu çalışmanın dışında kalmaktadır. Bizî işletmede yapılacak eğitim ilgilendirmektedir. Bu eğitim işe alınma sırasında veya daha sonra vakıflı işçi yarı vasıflı işçi ve memurların çoğunluğuna uygulanır (Bilindiği gibi düz işçilerin hiçbir eğitime ihtiyacı yoktur). Ustabaşı ve yönetim kadrolarının sorunlarını daha sonra inceleyeceğiz.

Vasıflı işçiler için eğitimin yararı herkes tarafından bilinmektedir. Çünkü meslek sahibi kişinin belli teknikleri, araçları ve materyeli bilmesi, belli bir mesleki beceri kazanması gerekir. Bu kişilerin eğitim veya öğrenimleri daha çok işletme dışında yapılır. Bilgilerine rağmen vasıflı işçiler yeni bir işletmede başlangıçta işin özel organizasyonu, gerekleri ve koşulları hakkında çeşitli bilgilere ihtiyaç duyarlar.

Yarı vasıflı işçiler ve bazı memurlar için eğitimin yararı pek açık bir biçimde görülmemektedir. Çünkü hiçbir özel eğitime ihtiyaç yoktur. Sadece kısa süreli bir işe alıştırma eğitimi yeterlidir. Yine de bu kısa süreli eğitim deneysel veya organize edilmiş biçimde yapılması açısından çok farklı sonuçlar verir. Şimdiye kadar bu iş atelyelerde rastlantılara bırakıldı: İşe yeni giren işgören beraber çalıştığı arkadaşından, grubu yöneten ustabaşı veya büro şefi yardımcısından tavsiyeler ve bilgiler alır. Çoğu kez kısa süreli iş gösterme sırasında açıklamalarda bulunulmaz. Öğreticinin rolü bazı hareketleri ve olayları göstermekten ibarettir. İşe yeni giren elemanın bakarak elde ettiği görsel bilgilerle sırası geldiğinde aynı işi yapması gerekir.

Bu deneysel eğitimin yeterli olduğu düşünülebilir. Çünkü, bu yöntem çok uzun zamandan beri uygulanmakta ve Fransız işletmelerinin çoğunda üretim normal seyrini göstermektedir. Gerçekten deneysel olarak gösterme eksik ve yetersizdir. Sürekli olarak tekniğin karmaşık hale gelmesi ve işletme verimliliğini artırma zorunluluğu nedeniyle daha da yetersiz kalmaktadır. Eğitimin süresi uzadığı için sonradan ortadan kaldırılması güç ve kötü alışkanlıklar edinildiği için etkili değildir. Çünkü "bir bireyin meslek hayatındaki başarısızlığı hemen hemen hiçbir zaman yararlı eylemleri öğrenememesi değil, ama uygun olmayan eylemlerden kurtulmamasında yatar!"*

Bununla birlikte Fransa'da sistemli bir eğitim programı düzenleyen işletme sayısı çok azdır. Devamlı artan karmaşıklığı nedeniyle modern çalışma çok hızlı yapılan parça işlerinde bireylerin davranış biçimlerinin hemen hemen otomatik uyarlanmasını giderek güçleştirmektedir. Başka bir deyişle bu uyarlanmanın modern tekniklerin uygulamaya konulmasından önce hemen hemen otomatikman dışarıdan yapılması zorunludur: İşgörenin işini etkin bir biçimde yapabilmesi için makinalar ve araçların kullanılma biçimi üzerine sistemli bilgilere ihtiyaç vardır.

İşletmede bir eğitim organizasyonu düzenlemeden önce bir ön araştırma yapılması mutlaka gereklidir. Öncelikle eğitimin amaçlarını saptamak gerekir. Bu

* S. PACAUD, "Journal de Psychologie", No: 1, 1955.

amaçlar ihtiyaçlara göre azalır çoğalabilir. Ayrıca uygun zaman ve uygulanması istenen teknikler belirlenir. Bir bireyin eğitimi sadece belli bir işin gerektirdiği basit hareketleri yapabilmek için kısa bir bilgi verme olabilir; yine bu eğitim bireyi işletmedeki çok çeşitli görevleri yapmaya yetenekli kılacak zenginleştirilmiş bir eğitim olabilir. Genellikle endüstri alanında bir bireyi yetiştirmek, ona belli bir iş orununa ilişkin işlemlerin bütünü veya bir işlemin gerekli koşullarını yerine getirmesini sağlayacak yeteneği kazandırmak olarak düşünülür.

Ön hazırlık analizine katılacak iş psikoloğuna göre eğitim konusunda çıkabilecek sorunları azaltmak için işin gereklerinin incelenmesi gerekir. Buna göre işi yalnız teknik kriterlere dayanarak ayırmaksızın çeşitli aşamalarını belirleyerek analiz etmek gerekir. Aslında işin kendisinden çok işbaşındaki insanın incelenmesi gerekir.

Bu deneysel analiz, temel sorunlar ve bunların çıkış nedenlerini yeterli biçimde açıkça ortaya koyduktan sonra eğitim denemelerinin öngörülmesini sağlayacaktır. Analizin şekli görevin yapısı ve bilhassa karmaşıklığına göre değişecektir. On saniye kadar süren parçalara ayrılmış bir görevin analizi, çok sayıda işlemleri içeren çok daha karmaşık bir işle aynı şekilde olmayacaktır.

Belli bir ölçüde karmaşıklık ve teknik özellik gösteren görevler için Flanagan tarafından geliştirilen "kritik olaylar" yöntemi çok ilgi çekicidir. Bu yöntemin temel avantajı işin temel noktasını belirtmesi ve özellikle dikkatin bu noktalara çekilmesini sağlamasıdır. Bu yöntem sadece tanımlayıcı olan yöntemlerden daha objektiftir. Gerçek güçlükleri gösteren işlemler üzerinde durur ve dolayısıyla eğitimde ağır yük verilecek eylemleri belirler.

İş analizinde gerekli olan bilgiler çeşitli kaynaklardan elde edilir. Örneğin, basit ve doğrudan sistemli gözlemler, film yardımıyla gözlemler, başarısızlıkların analizi, iş örnekleme, işgörenler, ustabaşılar ve mesleği daha önce öğreten monitörler ile yapılan görüşmeler vs. Bu bilgi toplama işinde işgören, usta ve yöneticilerin işbirliğini sağlamak gerekir. Çünkü ilginç bilgiler her düzeydeki elemanlardan sağlanabilir. Genellikle öğrenme döneminde karşılaşılan sorunların incelenmesinde çok yararlı bilgiler sağlar.

Bu alanda iletişim kuramı da geçerli bir araştırmanın yapılmasını sağlar. İşgörenlerin yaptıkları işi sürekli kontrol etmek ve yerine getirmek için bazı sinyallerden yararlandıklarını biliyoruz. Başlangıçta bu sinyaller dıştan gelen ilk sinyallerdir. Bu sinyaller sonradan koyulur ve yerini ikinci dereceden olan içten ve algılama sinyallerine terkeder. Birinci aşamada işin yapılması için gerekli ilk sinyaller ve ikinci sinyale geçiş sürecinin bilinmesi eğitim açısından son derece gereklidir. Kişisel deneyimlerle yetişmiş işgörenlerden ve yetişme devresinde olan bireylerden bu bilgilerin toplanması eğitim organizasyonunu kurmadan önce yapılan iş analizlerine katılan psikoloğun temel amacıdır.

Orunun tanınması, görevin ve eğitimin temel güçlüklerinin bilinmesinden sonra hangi eğitim yönteminden yararlanılabilir?

Her duruma az veya çok uyan çok sayıda eğitim yöntemleri vardır. Fakat işlemlerde özellikle iki yöntem akıma rastlanmaktadır. Aslında bu yöntemlerin geleneksel resmi ve teknik eğitim yöntemlerinden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten sorun çok değişiktir: Herşeyden önce eldeki zaman çok sınırlıdır ve eğitim ön hazırlık analizleri sonucu çok iyi bilinen belirli bir mesleki alana yöneliktir.

Bu yöntemlerden ilki Lozan Uygulamalı Psikoloji Enstitüsü Müdürü Doktor CARRARD'ın yöntemidir. Doktor Alfred CARRARD sadece genel ilkeleri açıkladığı ve yöntemin şeklini oluşturmayı kullanıcılara bıraktığı için bazıları tarafından "Carrard Yöntemi" demenin uygun olamayacağı savunulmuştur.

Bu ilkelerden en önemlileri şunlardır:

- 1- İlgiyi sürekli uyamak tutmak (özellikle değişik eylemlerle),
- 2- Güçlüklerin dozunu ayarlamak gerekir (her defasında tek bir şey öğreterek),
- 3- Yanlış alışkanlıkların kazanılmasına engel olmak (Mesleki hareketleri mümkün olduğu kadar basitleştirerek).

Doktor CARRARD ayrıca adaylar arasında esaslı bir seçim yapılmasının mutlak gerekli olduğunu düşünüyordu.

Doktor Carrard'ın ilkeleri işi parçalara ayırmayı önermekte ve eğitimde git-tikçe artan güçlükte alıştırmalar yapılmasını istemektedir. Böylece eğitimdeki basit alıştırma çalışmaları giderek gerçek işe yaklaşmaktadır.

Eğitim bölümlerinde monitörlerin herkesi ayrı ayrı izleyebilmesi ve ilkelere uyulmasına dikkat edebilmesi için öğrenci sayısı kısıtlı olmalıdır.

Bu eğitim yönteminin kuşkusuz birçok avantajı vardır, özellikle ön hazırlık analizinin önemini belirtmesi bunlardan biridir. Fakat bu yöntem oldukça deneysel kalmaktadır. Bilhassa başlangıçta yapılan psikoloji çalışmalarını pek az hesaba katmıştır.

Yöntemlerden bir diğeri Dareau Sokağı adı verilen yöntemdir (veya Dareau Yöntemi). Bu yöntemin böyle adlandırılması yöntemin Paris'te Dareau Sokağı 14 numaradaki Ulusal Mesleki Eğitim Enstitüsünde (İNFP) hazırlanmasıdır. Bu yöntem Doktor Carrard'ın açıkladığı ilkelerden hareket edilerek geliştirilmiştir.

Bu yöntem Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı Yetişkinler Mesleki Eğitim Merkezinde kullanılmıştır. Yöntem Descartes'in "Yöntem Hakkında Düşünceler" adlı kitabındaki ilkelere dayanmaktadır.

Temel ilkeler şunlardır:

- 1- Elle yapılan her alıştırma temel hareketlerin bir parçasıdır. O halde hareketleri parçalara ayırarak mesleğin zorluklarını benimsetmek gerekir.
- 2- İşin yapılışını anlamayı kolaylaştırmak için zorunlu bir sıra vardır, her defasında kolaydan zora doğru sadece bir işlemi öğretmek çok önemlidir.
- 3- Edinilmiş bilgileri aşan bir işi yaptırmamak gerekir.
- 4- Öğrencileri yormadan ilgilerini çekmek gerekir. Bunun içinde birgün önceki anlatılanları kısaca tekrarlayarak yeni derse başlamak, teorik ve pratik alıştırmalar düzenlemek, görsel hafızadan mümkün olduğu kadar çok yararlanarak somut ve pratik bir eğitim vermek gerekir.
- 5- Monitörün dersini önceden ve yazılı olarak hazırlaması gereklidir.
- 6- Belli bir uzmanlık alanında bir stajyere verilecek teorik ve pratik derslerin tamamı tek bir monitör tarafından verilmelidir.

Görüldüğü gibi bu ilkeler doktor Carrard'ın ilkelerine oldukça yakındır. Bu nedenle Carrard ve Dareau yöntemleri uygulamada biraz farklı olsa da eğitim yöntemlerinde birinci akımı oluşturmaktadırlar.

İkinci akımı T.W.I. yöntemi oluşturmaktadır (sanayide eğitim). T.W.I. yön-

temi bilhassa ustabaşı ve yöneticilerin eğitimini amaçlar. Bu yöntem yedi programı içermektedir. Bu programlar aşağıdaki sırada verilebilir:

- 1- İşgören iyileştirilmesi,
- 2- Yöntemlerin iyileştirilmesi,
- 3- Çalışma ilişkileri,
- 4- Eğitim organizasyonu,
- 5- Yönetim sorunlarının analizi,
- 6- İş toplantılarının yönetimi,
- 7- Ekonomik eğitim.

Birinci program işi bizzat yapan işgörenin eğitimi ile ilgili tek programdır. Grup konferansları ilkesi dikkate değer olanlardan biridir: Sekiz on kişiden oluşan gruplar maksimum ölçüde etkin yöntem kullanan bir eğitmen yönetiminde toplanırlar. Bu toplantı sırasında uyulan dört eğitim ilkesi belirlenmiştir.

- Birinci ilke: İşgöreni hazırlamak,
- İkinci ilke: İşlemi ortaya koymak,
- Üçüncü ilke: Bir deneme yaptırmak,
- Dördüncü ilke: İşe koyulmayı sağlamak.

Ustabaşına bir eğitim programının hazırlanması öğretilir. Bu hazırlığın birçok yönü vardır:

a) Bir eğitim programının hazırlanması

Hangi iş için hangi tarihte kimlerin eğitileceğini belirler.

b) İş Analizi

Kilit noktaları saptamak yani işin özellikle çok önemli anlarını belirlemek, nitelik, güvenlik ve işgörmeye kolaylığı kazandırmak için bir işlemin ardarda birçok aşamaya bölünmesidir.

c) Bizzat eğitimin hazırlanması

Araç, gereç, malzeme ve yardımcı maddenin hazırlanmasını içerir.

d) İş orununun düzenlenmesi

İşgören tarafından yapıldığı biçimde düzenlenmelidir.

Bu yöntemin sadece ustabaşılara eğitim ilkeleri vermeyi amaçladığını dikkate almak gerekir. Bu ilkeleri karşı karşıya gelinen durumlara göre kullanma yönünde özen göstermek ustabaşılara aittir. Bilindiği gibi Carrard ve Dareau yöntemleri uzmanlaşmış monitörler kullanmaktadır. Sonuç olarak T.W.I., yöntemi hem yeni bir işgöreni daha önce hiç çalışmadığı bir işe uyarlamayı hem de yeni bir üretime yönelen işgörene gerekli bilgiler vermeyi sağlar.

Fransa'daki çalışmalara göre T.W.I. yöntemi daha çok basit ve tekrara dayanan işlemlerde çok kullanışlı, fakat daha uzun ve karmaşık işlemlerde yetersiz görülmektedir. Çünkü ustabaşılardan yeterince zamanları yoktur ve pedagojik eğitimleri eksiktir.

1955 yılında psikoteknik araştırma ve inceleme merkezince yapılan anket Fransız işletmelerinde kullanılan yöntemler konusunda bilgiler vermektedir. 150 eğitimden 47'sinde Dareau/Carrard, 34'ünde T.W.I. veya benzer, 11'inde teknik öğretim (yani yıllarca devam eden genel eğitim) ve geriye kalan 65'inde incelediğimiz tiplere az çok yakın başka yöntemler kullanılmıştır.

Eğer işletmede Dareau/Carrard yöntemi uygulanırsa karşımıza monitör sorunu çıkarır. Monitörün hem teknik bilgilere hem de bilhassa pedagojik bilgilere sahip olması gerekir. Ulusal mesleki eğitim enstitüsü, gerek özel işletmeler gerekse yetişkinler mesleki eğitim merkezi adına monitör öğrencilerin pedagojik eğitimini üstlenmektedir.

Uzmanlaşmış monitörler tarafından verilen bir eğitimin üstün olacağı kesindir. Çünkü ustabaşının günümüzde işe yeni giren işgörene uğraşacak vakti (veya isteği) olsa da, yeni makinalar alındığında veya işletmede yeni bir organizasyona gidildiğinde birkaç ayda bu eğitimi gerçekleştirmek için ne zamanı ne de isteği olacaktır. Bir yöntemin seçimi görevin karmaşıklığına ve işletmedeki eğitim sorununun boyutlarına göre yapılmalıdır*.

Bu yöntemlerin hepsinde psikolojik ilkeler uygulanmaktadır. Eğitimin etkinliğini sağlayan ilkelerin bütünü burada açıklamamız mümkün değildir. Belirtilmesi gereken şudur: Yeni alışkanlıkların kazanılmasını kolaylaştırma veya zorlaştırmada önceki alışkanlıkların oynadığı rolün acemi işgören tarafından bilinmesi en önemli noktalardan biridir.

İşin yapılma hızına gelince, önceden kabul edilenlerin yeniden gözden geçirilmesi durumu ortaya çıkmaktadır.

Eskiden yeni işe başlayan işgörene işin yapılma hızı dikkate alınmadan sadece doğru hareketlerin öğretilmesinin yeterli olacağı sanılıyordu. Bu hız zamanla kendiliğinden kazanılacaktı. Oysa eğitimde işin hızlı yapılması ve doğru hareketlerin kazandırılması arasında bir ayırımın yapılmaması gerekir. Yine doğru hareketlerin eğitim sırasında kazanılacağı, işin yapılma hızını işgörenin insiyatifine bırakmak gerekir gibi bir ayırımın yapılması da sakıncalıdır.

Bir işi öğrenmek belli yöntemleri öğrenmek demektir ve çalışma hızı değiştiğinden bu yöntemler de tamamen değişmiş olacaktır. Çıraklık döneminde ağır bir tempoda yapılan hareketler ve kullanılan usul ve yöntemler işin alışılmış normal temposundakilerle aynı değildir. Dolayısıyla işgörenin nitelik eğitiminden sonra kendisine verilen tüm unsurları yeniden öğrenmesi ve düzenlemesi gerekir. Çalışma temposu arttığı zaman işgören hızlı çalışmak için en iyi yöntemi bulmak zorundadır ve bu en iyi yöntem başlangıçtaki yöntemden çok farklı olacaktır.

Bu yeni yöntem arayışı sonunda, her ne kadar başlangıçta öbürleri ile aynı unsurlara sahip olunsada bazı yöntemler hiçbir zaman yeterli bir hız kazanamayacaktır. Başlangıçta yeni bir yöntemin gerekli olduğunu gösteren bir kanıt vardır. Bu yöntem bulunduğu ve hızlı çalışma temposuna girildiği zaman işgörenlerin daha önceki yavaş çalışma temposuna dönmeleri hemen hemen mümkün değildir. İşgörenler çalışma tempolarını yavaşlattıkları yani üretimi frenledikleri zaman hızlı yöntemi kullanmaya ve işi oluşturan işlemlerin herbirini süratli yapmaya devam ederler.

Gözetmenlerin dikkatini çekmeden yapılan iş miktarını azaltmak için, işgörenler işlemlerin herbiri arasına aynı hızla gereksiz hareketler ekleyerek üretimi yavaşlatabilirler.

* Psikoteknik Araştırma ve Analiz Bülteni, Yıl: 1956, Sayı: 4'de (Yıl: 5, Kitap: 5). Bu konuda R. Chalmet-Saint-Just'un bir makalesi vardır: "Bir döküm işletmesinde mesleki eğitim denemesi". Bu işletmede eğitim sorununun çözüm biçimi üzerine çok somut bilgileri bu makalede bulmak mümkündür.

Sonuç olarak, ilgililere eğitim sırasında hızlı çalışmayı öğretmek gerekir ve bunu gerçekleştirmek için onlara en iyi hızlı çalışma yöntemi öğretilmelidir. Tekrarın bizzat kendisi önemli değildir. Fakat tekrar iyi bir yöntemin bulunmasını sağladığı sürece önemlidir. Böylece çalışma hızının artırılması istendiği zaman, acemi işgörene bu hıza ulaşmayı sağlamak için işlemlere ilişkin modeli göstermek gerekir. Geçmiş deneyimlerin gösterdiğine göre, sistemli bir eğitimden geçen işgörenler hem kısa zamanda hız kazanmakta hem de aynı işte yıllarca çalışmış eski deneyimli işgörenlerden daha başarılı olmaktadır. Zaten çoğu zaman eğitimde iyi sonuçlar elde eden işgörenlerin daha sonra gerekli çalışma temposuna uyamadıkları görülmektedir. Eğitim sırasında iş yapılırken başarısızlık çok nadirdir, fakat daha sonra hıza uyumda başarısızlıklara rastlanmaktadır.

O halde eğitim sorunu çok önemlidir. Şimdiye kadar bu sorun ihmal edilmiştir. Artık ihmal edilmemelidir. Çünkü rasyonel bir eğitimin pek çok avantajı vardır: İşgörenlerin iş ilkelerini en kısa zamanda benimsemeleri, fire ve kalite bozukluklarının azaltılması, eğitim sırasında işgören devir hızının düşürülmesi, işgörenlerin doyum düzeyinin artırılması vs. gibi.

Eğitime ayrılan bu bölümü bitirirken eğitim makinalarının kullanılmasıyla bu alanda açılan yeni bir yöntemden söz etmek yararlı olacaktır. Bu tip programlanmış eğitim özellikle Amerika'da kullanılmaktadır.

Psikoteknik araştırma ve inceleme merkezinin yaptığı bir ankete göre Fransa'da eğitimle ilgili bazı noktalarda programlanmış eğitim teknikleri kullanan onbeş kadar işletme vardır. Bu noktalar hesap cetvellerinin okunması, ölçülerin okunmasının öğretilmesi, dinamit atan madencilerin eğitimi, delikli kartlar yardımıyla envanter belirleme vs. den oluşmaktadır.

Programlanmış eğitim klasik eğitimdeki öğrenci, öğretmen durumunu yeniden oluşturur (özellikle iki bölüm arasında bir geriye beslenme "feed-back" böylece gerçekleşir). Eğitim makinaları önce istenen bilgiyi verir. Sonra öğrenci kendisine sorulan soruları cevaplandırır. Makinalar öğrenciye cevabın doğru veya yanlış olduğunu bildirir. Eğer cevap yanlış ise ona tamamlayıcı bilgiler verir.

Pressey (bu makinada öğrenci kendisine gösterilen cevaplardan doğru olanı seçer) ve Skinner'in (burada öğrenci doğru cevabı kendisi vermelidir.) programlarında olduğu gibi eğitim makinaları sadece basit bir programdan meydana gelir. Yine içeriği öğrencinin cevaplarına göre değişebilen uyarlamalı programlarda olabilir: Pask tarafından gerçekleştirilen autotutor veya solatron programları gibi.

Programlanmış eğitimin doğurduğu ve henüz çözülememiş bazı yeni sorunlar olsa da avantajları oldukça çoktur. Klasik eğitimden yararlanamayanların eğitim imkânı, her öğrencinin düzeyine uygun daha ileri eğitim programlarının hazırlanabilmesi, program inceleme ve etkinliğini kontrol alanında eylemi genişleten pedagojik rolün değişmesiyle yalnız başına eğitim kavramının aşılması vs. Bu avantajlara rağmen daha uzun yıllar boyunca en azından Fransa'da insanlara eğitimi yine insanlar verecektir.